

ISSN:2148-2292

akademik

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ

ACADEMIC JOURNAL OF HISTORY AND IDEA

مجله آکادمیک تاریخ و اندیشه

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

CİLT/VOLUME:III

MAYIS/MAY:2016

SAYI/NUMBER:8

Aralık, Mayıs ve Ağustos aylarında yayımlanan hakemli e-dergi

International Refereed e-journal published in May, August and December

İlkbahar/Spring

İmtiyaz Sahibi

Hakan Yılmaz

Editörler

Prof .Dr. Yusuf Kılıç –Pamukkale Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Emin Kırkıl-Celal Bayar Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Serap Özkan Kılıç-Celal Bayar Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr.Ferhat Berber-Celal Bayar Üniversitesi

Bölüm Editörü

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov-Semerkant Devlet Üniversitesi

Tasarım ve Prova-Okuyucu

Kaan Kemal Köksalan

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Hakemli, bilimsel bir e-dergidir. Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek koşuluyla alıntı yapılabilir. Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına-yazarlarına aittir.

Yayın Kurulu

Doç.Dr. Namık Musalı-Kastamonu Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Nevzat Gündoğ-Pamukkale Üniversitesi

Hakan Yılmaz

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov - Semerkant Devlet Üniversitesi

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Fatma Acun-Hacettepe Üniversitesi

Prof. Dr. Kenan Ziya Taş-Balikesir Universityesi

Yrd.Doc.Dr. Abdurrahim Tufantoz-Yüzüncüyıl Üniversitesi

Hintçe Danışmanı

Yrd. Doç Dr.H. Hilal Şahin-Giresun Üniversitesi

İngilizce Danışman

Ferda Avcıođlu

İtalyanca ve Fransızca Danışman

Yrd. Doç. Dr. Eric Juc Jean

Farsca Danışman

Dr. Ahmad Jabbari-Hacettepe Üniversitesi

Bu sayının hakemleri

Prof. Dr.Fatma Acun, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr.Kemalettin Kuzucu, Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Yusuf Kiliç, Pamukale Üniversitesi , Türkiye

Prof. Dr.İbrahim Telliöđlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi

Prof. Dr. Sadettin Yađmur Gömeç, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Salim Cöhce, İnönü Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Ramazan Acun, Hacettepe Üniversitesi, Türkiye

Prof Dr. Neşe Özden, Ankara Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Hacı Ömer Karpuz, Kültür Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr.Salim Gökçen, Erzincan Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Nilgün Toker Kiliç, Ege Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Kenan Ziya Taş, Balıkesir Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. İnci Kuyulu Ersoy, Ege Üniversitesi, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Mübariz Ağalarlı, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü

Doç. Dr. Tuncay Ögün, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

İçindekiler

Arka kapak

Editörden

Babürlü Sultanı“Gülbeden Begüm

H.Hilal Şahin (1-22)

Объекты военно-исторического наследия народов России на территории Турецкой республики и их использование в интересах развития международного туризма

Oleg Kuznetsov (23-38)

Külhanbeyi Kavramı Üzerine

Sarper Yılmaz (39-62)

Osmanlı Basınında İsmail Gaspıralı'nın Vefatı

Ömer Karataş (63-77)

31 Mart Vak'ası'na Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin Bakışı

Edip Bukarlı (78-97)

1903 Yemen İsyânının Bastırılmasında Mersin Redif Taburu

Cengiz Çakaloğlu (98-120)

АРХИТЕКТУРА САМАРКАНДА В ЭПОХУ АМИРА ТЕМУРА

Rahmetullayev Ş.M. Abriyev R. B.(121-131)

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov, Semerkant Devlet Üniversitesi

Doç. Dr. Memmedali Babashli, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü

Editörden

Merhabalar,

Dergimizin Mayıs 2016 3. Cilt 8. sayısı ile karşınızda olmak büyük bir bahtiyarlık bizler için. Mayıs ayı Türk tarihinde pek çok kez yeni başlangıçlara sahne olmuş kutsanası bir ay gibidir. Dandanakan'dan, İstanbul'un Fethine; oradan Milli Mücadelenin başlangıcı olan 19 Mayıs 1919'a varıncaya kadar birçok önemli olay bu ay içerisinde vuku bulmuştur. Bahardan yaz mevsimine geçiş olan Mayıs adeta yeni uyanışların nişanesi, müjdecisi olmuştur.

Geçen hafta arkadaşım Nejdet Bilgi ile birlikte Erzurumda idik. Güneş Vakfı tarafından düzenlenen IV. Uluslararası Türk Şöleni'ne katıldık. Ülkemizin pek çok üniversitesinden bilim adamlarının yanı sıra, Macaristan, Gagauzya, Kırım, Çuvaşistan, Hakasya, Tuva, Azaerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kerkük ve Tebrizden onlarca Türk sevdalısı "*mülk-i İslamın kilidi*" Erzurum'da buluşmuştu.

Katılımcıların ortak ülküsü yeni bir uyanış, yeni bir diriliş idi. Azerbaycan milletvekili Ganire Paşayeva hanımefendinin konuşması bu konudaki ümitlerimize coşku katacak nitelikte idi.

Sempozyumun son günü, 19 Mayıs ta akşam yemeği Güneş Vakfı'nda planlanmıştı. Vakfa gönül vermiş hocalar eşleri, çocukları ve öğrencileri ile bir davaya/ülküye sahip çıkma sevdası ile canla başla koşuşturuyorlardı. Bu inançlı topluluğu görünce yüreğimdeki ümitler bahara yüz tutmuş Erzurum ovası gibi yeniden canlandı. Yemekte Çuvaşistan Yazarlar Birliği Başkanı İlya, Güneş Vakfı Başkanı Prof.Dr. Alparslan Ceylan'a onur madalyası takdim ederken, Tuva Cumhuriyetinden katılan hanımefendi oluşturulan Türk Dünyası ormanına dökülmek üzere Yenisey Irmağından getirdiği su ve taşları takdim etti. O an arkadaşım Nejdet Bilgi ile göz göze geldiğimizde her ikimizin de ağlamaklı olduğumuzu fark ettim. Dile kolay; yirmili yaşlarımızın yürek fırtınaları gerçek oluyordu. Bir ülkünün gerçekleştiğine şahit oluyorduk. Bir kez daha Mayıs ayı yeni bir başlangıç olmuştu bizim için hem de bir 19 Mayıs günü...

Bu nedenle Türk Şölenini düzenleyen Güneş Vakfı Başkanı Prof. Dr. Alparslan Ceylan'a, bu şölene katkı veren ve emeği geçen tüm gönüldaşlara huzurlarınızda bir kez daha yürekten teşekkürlerimi sunuyorum. Allah birliğimizi, dirliğimizi, gücümüzü ve kuvvetimizi artırsın.

Kıymetli okurlarımız bu sayımızda yine birbirinden değerli makalelerimiz var. Bu sayımızda üçü yurt dışından, altısı yurt içinden olmak üzere toplam dokuz makalemiz bulunmaktadır. Ayrıca Kitap tanıtımı bölümümüzde kitap severlere dört kitabın tanıtımını yapacağız.

Bu zorlu ama kutlu uğraşta başta makaleleriyle bizi onurlandıran değerli yazarlarımızı; makaleleri inceleyerek onlara ilmi hüviyet kazandıran kıymetli hakemlerimizi ve siz değerli okurlarımızı saygı ile selamlarım

Yrd. Doç. Dr. Emin KIRKIL

30/05/2016

Editör

Araştırma Makalesi

Babürlü Sultanı “Gülbeden Begüm”

Hilal Şahin*

Öz

Hindistan’a Türk tarihinin en parlak dönemini yaşatan, tarihin en büyük Türk devletlerinden biri olan, Sultan Babür’ün kurduğu Babürlü (Gürkanlı) Devleti, Hindistan’a uzun süre hâkim olur (1526-1858) ve bu coğrafyaya edebi alanda eşsiz eserler bırakır. Edebiyat, adeta babadan-toruna miras olarak kalarak herkes bu alanda payına düşeni yaşar ve yaşatır. Babür Şah, edebi alanda da adından çok söz ettiren müstesna bir hükümdar olarak görülür. Başlattığı yazarlık geleneği, Gülbeden ve sonrasına kadar önemini korur. Kendi hatıralarını ince bir üslupla kaleme alarak bunları Türkçe’nin önde gelen şaheserleri arasında yer alan Babürnâme isimli hatıratında toplar. Oğlu Hümâyün Şah, torunu Ekber Şah da edebiyat alanında çok başarılı faaliyetlere öncülük eder. Kızı Gülbeden ise kendi devri için son derece önemli olan Hümâyunnâme’yi telif eder. Gülbeden’in yaşadığı dönemi ayrıntılı bir şekilde nakşettiği eseri devrin tarihine ışık tutmaktadır. Ancak ne yazık ki Gülbeden, dönemi bize yansıtan önemli bir yazar olarak çok fazla bilinmeyen bir Sultan’dır.

Anahtar Kelimeler: Babür Şah, Hümâyün Şah, Gülbeden, Hümâyunnâme, Ekber Şah.

* Yrd. Doç. Dr , Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-posta:
hilalcaglayan1@gmail.com

Sultans of Babur's: Gulbadan Begum

Abstract

India who has the most brilliant period of Turkic history, Turkic State Babur (Mughals), has left unique works in the literary field this region. Literature, which has been inherited from father to grandson, almost everyone who lived in this area and has had its share. Founder of the Turkic State Babur, which has made much of an exceptional ruler named in the literary field. Writing tradition that flourished until the daughter Gulbeden and beyond. He has penned his own memories of a fine style and located them in "Baburnama" which is among leading Turkic masterpieces collected in the memoir. Humayun also had interested in literature and wrote poetry. Akbar Shah in literature like his father Humayun has led to a very successful activity. Babur's daughter Gulbeden also had wrote "Hümâyunnâme", is extremely important for their era. She is a Sultan who is little-known and also light the era to the future. n our study focuses on the life of Sultan Gulbeden.

Keywords: Babur Shah, Humayun Shah, Gulbeden,Hümâyunnâme, Akbar Shah.

Giriş

Bu çalışmada, Hindistan'da kurulan Hindistan Türk Devleti Babürlülerin¹ kurucusu Babür² Şah'ın kızı Gülbeden Begüm'ün hayatına dair bilgi sunmaya gayret edeceğiz. Gülbeden, kaleme aldığı hatıratı göz önüne alındığında ve yaşadığı döneme bakıldığında bilinmesi gereken, şahsına münhasır bir kadındır.

Bir kadın her zaman her şeydir. Bazen bir anne, bazen bir eş, bir arkadaş, bir baba, bir sırdaş, bir yazar, bir şair... İşte Gülbeden Begüm, bir Babürlü Sultanı, bir kadın, bir yazar aynı zaman da bir tarihçi. Yazdığı hâtıratı ile tanınan Sultan, kendi dönemini büyük bir titizlikle kaleme almıştır. Bıkmadan usanmadan yazmayı kendine görev edinen her gününü, her anını kaleme alan bir isim. Çalışmamızda onu sadece kadın kimliğiyle değil bir tarihçi ve bir yazar kimliğiyle de ele alacağız. Bu bağlamda tarihe bir yolculuk yaparak mevcut verilerle Gülbeden Begüm'ü tanımaya çalışacağız. Ancak daha öncesinde şu anekdotu belirtmekte fayda olduğu kanısındayız.

Türklerin,Hindistan gibi kendilerine yabancı olan bir coğrafyada yüzlerce farklı dil ve ırktan insanı kısa zamanda hâkimiyeti altına alarak yüzyıllarca idare etmeleri tarihçiler tarafından o çağların en büyük olayları arasında gösterilirken Türkiye tarihçiliği tarafından ne yazık ki, bu durum ihmal edile gelmiştir.

Prof. Dr. Salim Cöhce bir yazısında şöyle diyor:

“Millî tarihimiz hakkındaki tartışmalar bir yana tarihi sadece geçmişteki yazı dizisi gibi gören ve bu yönde araştırma yapmak üzere zaman harcanmasına akıl erdiremeyenler de var. (...) Oysaki tarihini tanımayan kendisini bilmeyen bir toplum tıpkı hafızasını kaybetmiş akıntıya kapılıp nereye sürüklendiğini bilmeyen insanlar gibidir.”³

Bu bağlamda Batılı araştırmacı ve yazarların Türk tarihine daha çok ilgi duymakta olduğu söylemek yerinde olacaktır. Günümüzde Gülbeden Begüm ve diğer Babürlü sultanları hakkında yapılan çalışma yok denecek kadar az. Batı literatürünün Türkçe çalışmalara nazaran çok daha zengin olduğunu söylemek mümkün. Gülbeden Sultan'ın hayatını konu

¹ Salim Cöhce, Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri “Türkler” IV, 2002, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 716.

² Babür Şah, “Padişah” unvanını alan ilk hükümdardır. Onunla başlayan bu unvan yıkılışa kadar devam etmiştir.

³ Salim Cöhce, Türk Tarihine Giriş, Elazığ, Çağ Ofset, 1995, s. IV.

alan çalışmamız kapsamında taranan eser ve kaynaklarda da bu ilgi net bir şekilde görülmüştür.⁴

Babür Şah ile başlayan edebi çalışmalar nesilden nesile nakış gibi ilmek ilmek işlenmiş, günümüze kadar ulaşabilen; birçok edebiyatçı ve tarihçiye ışık tutan eserlere öncülük etmiştir. Kendi döneminin önemli olaylarını hatıralarla birleştiren edebi ürünler, hem çağının modernitesini göstermesi hem de çağını tarihin sayfalarına taşıyan bir köprü vazifesi görmesi bakımından kayda değerdir. Diğer yandan da Hint medeniyetinin Türk kültür ve edebiyatına etkisi olduğunu ifade etmek de gerekir. Babürlüler, Gaznelilere göre hem Türk kültürüne daha yatkın olmaları ve hem de edebiyat dillerinin Türkçe olması sayesinde yaklaşık üç yüz yıl boyunca bölgeye Türk kültürünü hâkim kılmışlardır.

Kadının, kültürü oluşturan temel etmen olduğunu ve toplum yapısındaki önemi zaten bilinen bir gerçektir. Bu gerçekten hareketle Babürlü Sultanı Gülbeden Begüm'ü tanımadan önce Babürlüler dönemine kadar geçen süreye kısaca değinmenin faydalı olacağı kanısındayız.

Çok farklı dinî ve etnik grupların yaşadığı Hindistan ile Türklerin ilişkileri M.Ö. I. binin başlarına kadar uzanmaktadır.⁵ Ancak Türklerin Hindistan'da etkili olması, Gazneliler Devleti'nin kuruluşuyla (963-1187) başlayarak⁶ Sultan Mahmut (990-1030) döneminde en yüksek seviyeye ulaşmıştır.⁷ Bu dönemde, Türkler, Hindistan'da birçok alanda faaliyetler yapmış tarihe adını altın harflerle yazdırmıştır.⁸ Hindistan'da ilk büyük siyasi değişiklikleri Babürlüler yapmış; Babür Şah ile başlayan Hindistan Türk İmparatorluğu dönemi, Hindistan'daki Müslüman-Türk hâkimiyet ve medeniyetine dair gelişmelerin bir devamını oluşturmuştur. Önceleri Hindistan'da, Fergana'da saltanat süren Babür, daha sonra Mâveraünnehr'de hâkimiyeti kaybederek kazaklık durumuna düşünce Afganistan'a geçmiş,⁹ 1526 yılından itibaren de Hindistan'da yaşamış ve Padişah-ı Hind olarak da tarih edebiyatına geçmiştir.

⁴ Ekler bölümünde Gülbeden Begüm ile ilgili bazı İngilizce yazılara örnekler verilmiştir.

⁵ Salim Cöhce, "İlk Çağda Hindistan'da Türk Varlığı", Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I/1 (Ocak-Haziran 2001), Malatya, s. 9.

⁶ Erdoğan Merçil, "Gazneliler ve Hindistan", Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, (31 Ekim-1Kasım 2002) Ankara, s.58.

⁷ Salim Cöhce, "Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri" Türkler IV, Ankara 2002, s. 523.

⁸ Selçuk Duman, "Atatürk Dönemi Türkiye Hindistan İlişkileri", Turkish Studies, Volume 9/4 (Spring 2014), Ankara, s.390.

⁹ Erdoğan Merçil, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s.353.

Babür¹⁰ iyi bir devlet adamı ve komutan olmanın yanı sıra, üstün nitelikli sanatçı kimliğiyle de önemli eserler üretir. Bunlar içinde en önemlisi, hatırat ve günlük niteliği taşıyan mensur eseri Babürnâme'dir.¹¹ Oldukça samimi bir üslupla kaleme aldığı eserde, başından geçen olayları olduğu gibi yazmış olmakla, bir hükümdardan beklenmeyecek davranış biçimi sergiler. Bu konuda Gülbeden Begüm, Hümayûnnâme'de şöyle diyor: *"Hazretin muharebeler ve tehlikeler anında gösterdiği cesaret, erlik ve tahammül pek ender olarak bir padişahın nakledilmiştir."*¹²

Batılı yazarların da eserlerinde Babür'ün meziyetlerine hayran kalmakla birlikte hiçbir kahramanın kendisini Babür gibi güzel tasvir edemediği kanaatinde oldukları görülmektedir.

1525'te Babür Şah ile başlayan ve 1858'de II. Bahadır Şah'ın tutuklanması ile ortadan kalkan Hindistan Türk Devleti, bugün dahi saygıyla anılan siyasi, idari, içtimai, iktisadi ve mali birçok faaliyetler gerçekleştirmiştir.¹³

Bu tarihten sonra Hindistan'a yerleşen İngilizlerin hâkimiyeti gözlenmektedir.¹⁴

1530'da Agra'da hayata veda eden Babür Şah'ın, Gülbeden'in, hatıratında belirttiği üzere yerine Hümayun'un geçmesini istemiş ve bunu şu cümlelerle ifade etmiştir:

"...Senelerden beri yüreğimde yer tutmuş bulunuyordu ki padişahlığımı Hümayun Mirza'ya vererek kendim de Zerefşan Bağ'ımın bir köşesine çekileyim. Allah'ın keremiyle bütün arzularım tahakkuk etti ise de sıhhat zamanında işbu arzuma nail olamadım. Şimdi bu hastalık beni harap etti. Hepinize, Hümayun'u benim yerimde padişah olarak tanımanızı vasiyet

¹⁰ Türk ve dünya tarihinin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Babür şair, edebiyat nazariyatçısı, bestekâr, yazı mucidi birisidir. Aynı zamanda, mimarlık, peyzaj mimarisi, botanik, zooloji, astronomi, İslam fihkî gibi konularla da ilgilenen çok yönlü bir kişidir. Bkz., B. Yücel, Bâbü Dîvânı, Ankara 1995, s.12vd.

¹¹ XVI. yüzyıl en önemli ve en başta gelen ana kaynağı şüphesiz ki Gazi Zahirüddin Muhammed Babür'ün (1483-1530) hatıratıdır. Hakanî Türkçesiyle kaleme alınmış olan eser Babür'ün hayatının önemli hadiselerini bizzat hikâyeye ettiği bir kitaptır. Bazı yıllara ait kısımları kaybolmuş olmakla beraber tam bir otobiyografi sayılmaktadır. Babür, eserinde büyük bir samimiyetle başından geçenleri en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. O, başarıları yanında zayıf noktalarını da tenkit etmekten çekinmemektedir. Babür'den önce pek çok hükümdar kendi hayatlarını yazmış, ancak hiçbiri ilim âlemince takdir edilmemiştir. O sebeple bu eser, Batı'da en çok tanınan doğu ve Türk kaynağı olarak şöhret bulmuştur.

¹² Gülbeden, Hümayûnname, Çeviren: Abdürreb Yelgar, TTK, s. 137-138, Ankara, 1944. 8. Ankara, 1944. (Eserin İngilizceye çevirisi A. S. Beveridge tarafından yapılmıştır) Babür, kendi hatıratında da aynı vasiyeti şu şekilde anlatmaktadır: "Devlet âyâm ve memleket erkânını çağırıp biat ellerini, Hümayun'un ellerini verip onu yerime veliahtlığa tayin ettim. Hoca Halife Kanber Ali Bey, Terdi Bey, Hindu Bey ve hazır bulunan diğer kimselerin hepsi kabul edip, bağlandılar." Reşit Rahmeti Arat, Babürname, c. I, s. 434, Ankara, 1970.

¹³ Halis Bıyıktay, Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu, TTK Basımevi, 1991, s.115.

¹⁴ Enver Konukçu, "Babürlüler, Hindistan'daki Temürlüler" Türkler V, Ankara, 2002, s. 394.

Hilal Şahin

ediyorum. Devletinin hayırhahlığında kusur etmeyeceksiniz ve hiçbir vakit sözünden çıkmayacaksınız..."¹⁵

Gülbeden yine hatıratında Babür'ün Hümayun'un hastalığından duyduğu acıyı yine onun diliyle şöyle aktarıyor: *"Rabbim eğer can mukabilinde can kabul olunursa, ben ki Babür'üm ömür ve canımı Hümayun'a bahşettim."*¹⁶

Gülbeden, Hazreti Firdevs Mekânî'nin (Babür) hastalandığını, Hümayun'un sağlığına kavuştuğunu belirtiyor. Yazısının devamında babasının iki üç ay boyunca yatakta yattığını, aslında hastalığının nedeninin zehirlenme sonucu olduğunu ve nihayetinde hayata gözlerini yumduğunu anlatıyor.¹⁷

Gülbeden, babasının vefatını ve sonrasını bile ince bir üslupla ve ayrıntılarıyla ele almakla dönemi bize anlatma konusunda ne denli kusursuz ve tarafsız olduğunu yansıtmaktadır:

"Hak Teâlâ'dan ümit ederim ki Hümayun sizlere (halka) iyi muamele etsin. Baki ey Hümayun'um seni, biraderlerini, bütün hısımlarımızı ve adamlarımı Allah'a ısmarlarım ve bunları da sana ısmarlarım (emanet ederim)..." *"Bu sözlerden sonra bütün hazır bulunanlar ve bu levhayı görenler ağlamaya, sızlanmaya başladı. Padişah'ın da gözleri yaşla doldu. Bu vakiyi harem halkı ve Enderun ahalişi işitince acayip oldular, sabrı tahammülleri ellerinden gitti ve onun yerine ağlamak ve feryat etmek kaim oldu. Bu vakiyadan üç gün sonra ebedi dünyaya göç ettiler... Halalarını, analarını, 'tabipler muayene için geliyorlar' diyerek dışarı çıkardılar. Evlatları ve herkes için bugün kara matem günü oldu. Misli görülmemiş ağlamalar, sızlamalar, feryatlar ve figanlar koptu. Herkes bir köşeye çekilip yasını tuttu..."*¹⁸

Gülbeden dönemin gelenek ve törelerini de yazarak tarihe bu yönde ışık tutmaya devam ediyor. Hindistan'da alışılmış bir töre olarak padişahların vefat etmesi durumunda pazar halkı (ayak takımı) nın yağmacılık yaptığına, bir kişinin kırmızı elbise giyerek file bindirildiğine, onun da tellal gibi bağırdığına ve şunları söylediğine değiniyor:

¹⁵ Gülbeden, a.g.e., s.138.

¹⁶ Gülbeden, a.g.e., s.135.

¹⁷Gülbeden, a.g.e., s.136. Babür'ün ölüm nedeninin sıtma ve ishal olduğunun iddia edildiği, bazı Batı tarihçilerinin güvenilir bir kanıt göstermeksizin Babür'ün son aylarında veliahtlık için Hümayun tarafından zehirlenmiş olduğunu ileri sürdükleri iddia edilmektedir. Babür'ün cenazesi Temürlü yası (Burada kastedilmek istenen şey Timurluların cenaze merasimlerine uygun olarak defnedilmesi) ile Cemne'nin sol kıyısında Nûr-Efşan'da toprağa verilmiştir. Vasiyeti üzerine alta ay sonra gömülü olduğu yerden çıkartılıp yine törenle Kabil'e taşınmıştır. Bkz: H.Hilal Şahin, Ekber Şah ve Dinî Reformu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s.58, Ankara, 2014; Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, C.II s. 27, Ankara, 1987.

¹⁸ Gülbeden, a.g.e., s.138.

Hilal Şahin

“İlan olunur ki Babür Padişah hazretleri derviş oldular ve padişahlıklarını Hümayun Padişah’a verdiler.”¹⁹ Gülbeben, tellalın bağırmasıyla halkın teselli bulduğu ve Hümayun’un devleti için dualar edildiğinden bahsediyor.

Yine döneminde ölen kişilerin ardından yapılan merasimlere de değinerek dinî düşünce yaşam tarzı bakımından da bir açığı kapatmış oluyor. ²⁰Babasının hayata veda etmesinin ardından yapılanları şu cümlelerle anlatıyor:

“Babamın vefatından sonra ilk gelen Berat gecesinde ve mübarek günlerde Hazreti Padişah Babamın mezarında dinî merasim yerine getiriliyordu. Sonra mezarda altmış güzel okuyan hafız ve güzel sesli okuyucu tayin ettiler. Beş vakit namazda Kuran hatimleri indirilsin ve Firdevs mekânının ruhuna Fatihalar okunsun diye... mezarda fukaralara yemekler dağıtılması devam etti...”²¹

Babür, ardında, Hümayun²², Askeri, Hindal ve Kâmrân adına üç oğlu; Gültreng, Gülçehre ve Gülbeden adında üç kız evlat bırakmıştır. Kâmrân ile Hümayun²³ Çağatayca kaleme aldıkları eserleri ile dikkati çekerken, Gülbeden de Hümayun’un hayatı ve faaliyetlerini yazan kadın müellif olarak zamanına damgasını vurmuştur.

Bu çalışmayla hem bir Türk devleti olan Babürlülerin kadına verdiği önemi görecek hem de bir Türk Sultanı’nı tanımaya çalışacağız.

Gülbeden Begüm (1523-1603)

Neria Habber’in “Babürlülerin Unutulmuş Belgesi” olarak nitelendirdiği Hümayunnâme²⁴ isimli hâtıratıyla tanınan Babürlü Sultanı Gülbeden²⁵ Begüm,

¹⁹ Gülbeden, a.g.e., s.138.

²⁰ Babür’ün cenazesi Temürlü yası ile defnedilmesi örneği.

²¹ Gülbeden, a.g.e., s.138.

²² Hümayun Şah, Babürlüler Devleti’nin ikinci hükümdarıdır. Lakabı Mirzâ Nâsirüddin Muhammed’dir. 6 Mart 1508 yılında Kâbil’de doğmuştur. Babür Şah’ın Mâhim Begüm’den doğan büyük oğludur. Hümayun Şah, iyi bir asker, âlim ve şair olarak yetişmiştir. Hindistan Türk imparatorlarının 52.sidir.

²³ Hümayun bilimsel eserlere ilgi duymuş, birçok kaynak eserin yazılmasını sağlamıştır. Edebiyat ve astronomiyle de yakından ilgilenmiştir. Astronomi üzerine “Kanun-e Hümayun isimli bir eser yazmıştır.

²⁴ Purba Hossain, “Gulbadan Begum’s Humayunnama: A literary pardanashin” (www.academia.edu)

²⁵ Farsça, kadın ismi. Zarif anlamına gelmektedir. İngilizce eserlerde “Rose Body” şeklinde geçmektedir. Bkz: E.J.Brill, 2010. The Encyclopædia of Islam There, /1,Leiden, s.451; Golat, 2003. Encyclopædia Iranica, Vol.XI, New York. s.64-65; Jauhar and Charles Stewart, Advertisement To The Second Part of The Memoirs of The

Hilal Şahin

1523'te Horasan'da (Kâbil) doğdu. Babası Babürlü Devletinin kurucusu Babür Şah, annesi Orta Asya sûfilerinden Zinde Pîl diye tanınan Ahmed-i Câmî'nin soyundan Dildâr Begüm'dür. Gülbeden Hatun da babası gibi bir hatırat kaleme alır ve adını da Hümayünnâme koyar.

Gülbeden Begüm, Türkçe ve Farsça nazma hâkim, hat ve inşâ sanatında da yetenek sahibidir. Farsça iki şiiri, Mehdî Şîrazî'nin Tezkiretü'l-havâtîn'de yer almaktadır. Yazar olmasının yanı sıra iyi bir şair olan Gülbeden'in Farsça ve Türkçe dillerinde yazdığı bilinen şiirleri ne yazık ki günümüze kadar gelemediği zikredilmektedir.²⁶ Gülbeden'in akıllı ve ileri görüşlü bir kişi olduğu kaydedilmekle birlikte bir sultan olduğu için iyi bir eğitim almıştır.²⁷ Dönemin resmî dili Farsça, hanedan ve ordu dili Türkçedir. Başkentte en çok ordu dili Hindustani²⁸ konuşulur.

Bugün tarihçiler için önemli bir belge niteliğinde olan ancak çok bilinmeyen Gülbeden Sultan, Babürlü hanedanından bir kadın olarak yaşadığı dönemi kendi perspektifiyle, kendi penceresinden anılarına sığdıran oldukça önemli bir isimdir.

Babür öldüğünde 7-8 yaşlarında olan kızı Gülbeden, babasına karşı pek çok kız çocuğunda olduğu gibi candan bir sevgi ve hayranlık beslemiş olduğunu şu ifadelerle dile getirmiştir:

*“Bir müddet beni kucaklarında oturtular. Bu iltifatları esnasında o kadar büyük bir sevinç duydum ki onun üstünde bir sevinç tasavvur edilemez.”*²⁹

Küçük yaşta olmasına rağmen babasının ölümü başta olmak üzere kafasında derin izler bırakan olayları hafızasında tutması oldukça kayda değer bir durumdur. Babürname'de Gülbeden'in hafızasının oldukça kuvvetli olduğu kaydedilir.³⁰

16 yaşında Babür'ün kız kardeşi Hanzâde Begüm'ün ikinci oğlu, Cengiz (Çağatay) hanedanı üyesi Pencap Genel Valisi Hızır-Hoca Han³¹ ile evlenen Gülbeden'in bir oğlu ile bir

---

Moghul Emperor Humâyün pp. 56-58,Cambridge Uni.Press; L. Marlow, 2011. The Rhetoric of Biography, Narrating Lives in Persianate Societies Harvard; Nagendra Kr. Singh, 2001. The Encyclopædia of Muslim Biograpy, India, Pakistan, Bangladesh, Vol:II, , s.458-459. New Delhi; Munis D. Faruqui The Princes of the Mughal Empire, 1504–1719,Cambridge, s.48-50, 2012; Stephen Frederic Dale, The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals, Cambridge University Press, s.89-105.

²⁶ Neria Harish Hebbar, Humayun-Nama: Gulbadan Begum's Forgotten Manuscript,

²⁷ Abul Fazl Allami, Ain-i Akbari, Çev: H.Blochmann, C.I, 2011, S.34.

²⁸ Yerli halkın konuştuğu ayrı bir dildir.

²⁹ Gülbeden, a.g.e., s.159.

³⁰ Arat, a.g.e., s. 10.

³¹ Hızır Hâce Çağatay diye de yazmaktadır.

Hilal Şahin

de kızı olur.³² Hızır Hoca Han Hümâyün'un son yıllarında ve Ekber Şah'ın saltanatı sırasında bazı eyaletlerde valilik yapmış biridir.

Hindistan Türk Devleti yıkılınca Gülbeden'in Kâbil'e gittiği anlaşılmaktadır.³³ 1556 yılında Hümâyün Şah ölünce Ekber Şah tahta geçer. Gülbeden, diğer saray kadınlarının birçoğu ile Hindistan'a gelir, kocası Hızır Hoca Han, Lahor Valisidir ve kendisi de orada kalır.

1557'de kesin şekilde imparatorluğun başkenti olan Agra'da yerleşip burada yaşamaya başlar. 1574'te yeğeni Selime Sultan Begüm ve pek kalabalık bir kabileyle hacca gider. Bunların içinde kardeşi Kamran'ın kızı Hacı Beyim olarak bilinen Miranşahi de vardır. Burada şunu belirtmek gerekirse Hümâyünnâme'de Hacı Beyim lakabının kendisine Hacca gitmeden önce verildiğine değinilmektedir.³⁴ Üç buçuk yıl Hicaz'da kalan Gülbeden'in, Hindistan'a dönerken bindiği gemi Aden'de kaza geçirir. Bir yıl kadar burada bekledikten sonra Hindistan'a ulaşabilir. Aden'de kaldığı sırada kendisine iyi davranılmadığı için Ekber Şah durumu Osmanlı Padişahı III. Murad'a bildirmiş, padişah da suçluları cezalandırmıştır. Gülbeden Begüm, hac dönüşünde yeğeni Ekber Şah tarafından şahsi hatıralarını yazmakla görevlendirilir. Kendi tarihine tanıklık eden Gülbeden, tarih ve hatıraları konusunda bir bağ kurmuştur.

Serap Yeşiltuna bir yazısında Babürlü kadınlarından bir örnek vererek şunları yazıyor: "... Ben Hindistan'a Babür'ün toprakları diyorum. Çünkü Türk'ün cesaretini, adaletini, sevgisini, aşkını, merhametini ve de büyüklüğünü o topraklara taşıyarak altın çağını yaşatan hükümdardır o. Avrupa'da engizisyonların en acımasız günleri yaşanırken, tüm dinlere ve dillere saygılı, Babür'ün torunu Ekber'in izinden giden bir krallıktır. İngilizlerin hedef tahtasına oturmakta gecikmez. Kral Vacid Ali Şah'ın eşi Begüm Hazret Mahal'dir. Kral'ın kendi haline terk ettiği Begüm onun kadar vurdumduymaz olamayacak ve kendini Kral'ın yapamadığını yapacak güçte görerek tüm Hindistan'a yeniden bir diriliş ve direniş gücü verecektir. (...) Begüm Hazret Mahal, temsili bir önder değil, devletin başı ve orduların başkomutanı olmuştur. Begüm'ün kökeni hakkında net bir bilginin elimizde olmadığı söyleniyor. Ama bana sorarsan Hindistan topraklarındaki pek çok Türk kadını gibi o da Babürlülerin soyundan gelen gerçek bir Türk asilzadesidir. Köle olarak geldiği Vacid Ali Şah'ın sarayındaki tek gerçek asilzade... Onu bazen en yakın, en müttefik görünenler bile anlamaz. Direnişin başındaki isimlerden biri olan Molla Ahmedullah Şah da böyledir. "Kadınlar devlet işlerini yönetmek için yaratılmadı. Kadınlar çok zayıftır ve etki altında kalırlar" diyerek onu pasifize etmek ister. Ama binlerce adama önderlik eden Molla onun

³² Ondan birçok çocuğu olduysa da bunların hiçbiri önemli mevkilere yükselemedi. Bkz: TDV İslam Ans., C.14. s. 235.

³³ Babürlüler 15 yıl sonra (1555) tekrar kurulacaktır.

³⁴ Arat, a.g.e, s.257.

cevapları karşısında susmak zorunda kalır: ‘Ya, öyle mi! Öyleyse nasıl oluyor da Hint devletleri asırlardır kadınlar tarafından yönetiliyor. Yoksa ağabeylerinden daha becerikli olduğu için Delhi tahtına varis edilen Raziye Sultan’dan bahsedildiğini de mi duymadınız? Kocası Cihangir Şah kendini içkiye ve şiire vermişken Mugal imparatorluğunu çekip çeviren Nur Cihan? Kudsiye Begüm? Begüm İskender?’³⁵

Yeşiltuna, Begüm Hazret Mahal’in, kadınlara devlet yönettiren anlayışın ürünü olduğuna, Babür’ün kız kardeşi Hanzade Begüm ya da Hümayun’un kız kardeşi Gülbeden Hatun gibi pek çok öncü ve fedakâr Türk kadınının soyundan geldiğini düşündüğüne yer vererek tarihin omuzlarına yüklediği bu görevi, tıpkı diğerleri gibi başarıyla kaldırdığını ifade etmiştir.³⁶

Kâbil’de doğan (1523) 80 yaşında Agra’da hayata veda eden (7 Mayıs 1603) Gülbeden Begüm’ün tabutunu yeğeni Ekber’in taşıdığı rivayet edilmektedir.³⁷

Hûmayûnnâme

Hûmayûnnâme, Babür’den sonra yerine geçen oğlu Hümayun’a atfen verilmiştir. Eserde Babür’ün ve oğlu Hümayun’un Hindistan’ı fethetmeleri ve oralarda geçirdikleri günler anlatılır.³⁸ Mesela Babür’ün Hindistan’a yaptığı son seferde Kuzey Hindistan egemenliğinin yeniden Türklerin eline geçmesi Hûmayunnâme’de şöyle anlatılıyor:

“933 senesi Recebin sekizinde Sultan İbrahim ile Panipat’ta bir meydan muharebesi yapıldı ve sultan öldürüldü. Bu zafer Allah’ın bir inayeti idi. Çünkü sultanın ordusu 180 bin süvariyle 1500 kadar azgın filden mürekketti. Halbuki babamın ordusu esnaf ve Pazar halkı da dâhil toplam 12 bindi. Savaştan sonra beş padişahın biriktirdiği hazine halka dağıtıldı. Hindistan’da geçmiş padişahlardan kalma hazineleri sarfetmek ayıp kabul edilir, aksine eklene eklene büyütülmüş. Babamın çok sevdiği Hoca Kelan Bey, Kabil’e gitmek üzere izin istedi, fakat babam razı olmadı, çünkü onu çok seviyordu. Hoca Kelan, Hindistan’a alışamadığını, burada yaşamının çok zor olduğunu söyleyince, babam izin verdi. Onu birçok hediyeye Kabil’e gönderdi ve kendilerine dua etmelerini istedi.”³⁹

Babür’ün bir zaferinin ardından her Beyim’e dağıtılmak üzere: “Sultan İbrahim rakkaselerinden bir hassa rakkase, bir altın tabak dolusu cevahir, lâl, inci, elmas, yakut,

³⁵ Yazının devamı için bkz: Serap Yeşiltuna, (1 Haziran 2014) “İlk Kurtuluş Savaşımız ve Kadın Lideri” www.turksolu.com.tr

³⁶ Serap Yeşiltuna, bahsi geçen çalışma.

³⁷ Misra Rekha, “Women in Mughal India 1526-1748 AD” Munshiram Manoharlal Publications, 1967, s. 251.

³⁸ Gülbeden, a.g.e., s.142.

³⁹ Gülbeden, a.g.e., s. 124-125; Fatih Bayram, “Garip Bir Memleket, Garip Bir Sultan: Babürname’deki Hindistan”, Divan İlmî Araştırmalar, 2004/2, S. 17, s. 183. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, Babürname, çev: Reşit Rahmeti Arat, TTK, C.II, Ankara, 1987, s. 329.

zümrüt, firuze, zebercel, aynülhirre (kedi gözü: kıymetli taş) ve sedef işlemeli küçük bir tabla dolusu eşrefi, her cins kumaştan dokuz dokuz⁴⁰ top... ayrı ayrı verilsin” dediğine de değinir.⁴¹ Gülbeden, Zaferle birlikte şükür secdelerine kapandıkları da ayrıntılı olarak yazmıştır.⁴²

Babür’ün Hindistan seferine çıktığı sırada (1525) Kâbil’de bulunan Gülbeden Begüm bu yıllarda, Hümâyün’un annesi ve Babür’ün ilk hanımı olan Mâhem Begüm tarafından büyütülür, 1529’da babasının yanına Agra’ya gider. Burada da Mâhem’in gözetimi altında eğitimini sürdürür.⁴³ 1540 yılına kadar Hindistan’da kalan Gülbeden Begüm, bu tarihte Hümâyün’un Delhi sultanlarından Şîrşah Sûr karşısında mağlûp olmasından sonra hanedana mensup diğer kadınlarla birlikte Kâbil’e gider. Hümâyün da 1545’te buraya gelir.⁴⁴

Yine bir hatırasında Gülbeden, babasının Agra’da iken dört sene boyunca her cuma halalarını ziyarete gittiğini, bir gün havanın son derece sıcak olduğu bir zamanda, Akem’in şu sözlerine yer verir:

*“Hava çok sıcaktır. Bir cuma gitmeseniz ne olur sanki? Beyimler böyle şeyden gücenmezler. Padişah Babam Akem’e: ‘Mahım senden böyle sözler beklemezdim. Hazreti Ebu Sait Mirza’nın kızları ki baba ve kardeşlerinden ayrı düşmüşlerdir, onları kaybetmişlerdir. Nasıl olur da ben onların hatırlarını hoş etmem’ der.”*⁴⁵

Bu cümleleri ayrıntılı bir şekilde yazan Gülbeden, devamında babasının halalarının huzuru için Mimar Hoca Kasım’a şunları söylediğine yer verir: *“Halalarımız konaklarında herhangi bir iş veya hizmet emrederlerse canı gönülden, başka işlerden önce yapasın.”*⁴⁶

Dr. Neria H. Hebbar, Gülbeden tarafından kaleme alınan Hümâyunnâme’nin, Ebu’l-Fazl el-Allâmî’nin Ekbername’sine kaynak olmak üzere yazıldığını kaydetmektedir.⁴⁷ Söz konusu eserde Gülbeden’e çeşitli yerlerde atıflar yapılmaktadır.⁴⁸ Hümâyunnâme, 1553 yılı olayları ile sona erer. Hümâyün döneminin bir genel tarihi olan eserin askerî ve siyasi hadiseleri anlatmada yetersiz kaldığı ifade edilmekle birlikte Babür’ün son yılları, Hümâyün devrindeki hanedan mensupları, sarayda geçen olaylar ve harem hayatına dair verdiği bilgiler yönünden büyük öneme sahiptir. Hümâyunnâme, dönemin sosyo-ekonomik tarihi açısından da değerli bir kaynaktır.

⁴⁰ Bu sayının uğurlu sayıldığı ve bu sayıda hediye vermenin adet olduğu, Gülbeden’in diğer sayıları Farsça ama “dokuz” sayısını Türkçe olarak yazdığı anlatılıyor. Gülbeden, a.g.e., s.126.

⁴¹ Gülbeden, a.g.e., s.127.

⁴² Gülbeden, a.g.e., s.127.

⁴³ Ali Fuat Bilkan, Bâbür: Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi, İstanbul Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s.64.

⁴⁴ Yusuf Hikmet Bayur, 1987. Hindistan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

⁴⁵ Gülbeden, a.g.e., s.127.

⁴⁶ Gülbeden, a.g.e., s. 128.

⁴⁷ Neria H. Hebbar, “Humayun-Nama: Gulbadan Begum's Forgotten Manuscript”, 20-Feb-2005 (<http://www.pageglance.com/boloji.com>)

⁴⁸ Allami, a.g.e., s. 35.

Hümâyunnâme’de Timur soyunun herkes için kapalı ve açık kalan harem tarihine yer verilen, bu soyun önemli bir üyesinin kaleme almasıyla derlenen eserde saray ve harem görenekleri, gelenekleri, toy ve eğlence tarzları, düğünleri, kadın ve erkeklerin düşünceleri, davranışları, düşmanlık ve rekabetlerine yer verilmekte olup Gülbeden, bizzat şahit olduğu 1545’ten sonraki hadiseleri oldukça canlı bir şekilde anlatmaktadır. Örneğin, Hümayun’un Hamide Banu ile evlenmesiyle ilgili olarak anılarından birinde şu ifadeleri kullanır:

“Hümayun, Hamide Banu’yu görür ve birkaç kez elçiler aracılığıyla huzuruna davet eder. Ancak Hamide Banu namahrem olduğunu söyleyerek davet talebini reddeder. Bunun üzerine Hümayun da ‘ben ona namahrem isem, o vakit onu benim mahremim yaparım’ der. 40 gün boyunca Hamide Banu Begam kabul etmez. Annem ona ‘Bir gün biriyle evleneceksin. Bir hükümdardan daha üstün olacak o şahıs nerededir?’ der. Böylece Hamide Banu Hümayun ile evlenmeye razı olur.”⁴⁹

Hümayun döneminde erkek çocuğun daha önemli olduğuna da değinmeden geçmiyor. Hümayun’un eşlerinde hitaben (Bige Beyim ve Meyvecan) Ake Mahım Beyim’in şöyle dediğini yazıyor: *“Herhangi biriniz oğlan doğurursa kundak takımının iyi olanını ona vereceğim. Bu takımların üzeri fıstık, badem ve dört çekirdek içinin şekilleriyle altın ve gümüş iplikle işlenmiştir.”⁵⁰*

Şahit olduğu veya duyduğu olayları kendi duygu ve düşünceleri doğrultusunda yazan Gülbeden Begüm’ün erkek kardeşleri arasında en çok Hindal Mirza ile Hümayun’u sevdiği, onların aleyhine yazmaktan kaçındığı, hatta onları mazur göstermeye çalıştığı dikkati çekmektedir. Ama zaman zaman da Hümayun’u eğlenceye olan merakından dolayı eleştirmektedir.

Gülbeden’in yazılarında eşinden çok az bahsettiği diğer yandan annesi ve Hindal’a oldukça bağlı olduğu görülmektedir.⁵¹ Bunun bir sebebi olarak kaynaklarda eşinin Timur ya da Cengiz soyundan olmaması ve başka bir sebebi de kocasının Hindistan tahtı kaybedildiği sırada 1540’da Kamranla kalmış olması ve Gülbeden’in bundan dolayı bir yandan Ekber ve Hümayun Şah’a mahçup bir duruma düşmesi olarak kaydedilmektedir. Ancak özetle şunu söylemek mümkündür ki Gülbeden’in eşinden çok az bahsetmiş olmasının nedeni tam olarak bilinmiyor. Gülbeden, abisi Hümayun’un eşlerinden aynı zamanda Ekber Şah’ın annesi Hamide Banu ile çok iyi arkadaştır.⁵² Hümayunnâme’de Hamide Banu’nun soyu hakkında

⁴⁹ Gülbeden, a.g.e., s.56; Yasmeen Murshed, a.g.m.

⁵⁰ Gülbeden, a.g.e., s.141.

⁵¹ Gülbeden, a.g.e., s.155-166 vd.

⁵² Yelgar, a.g.e., s.

doğru dürüst malumat sahibi olmanın oldukça güç olduğuna yer verilmekte olup onun Ahmet Cami zinde-fil soyundan olduğuna işaret edilmektedir.⁵³

Hümâyunnâme, birkaç yüzyıl kaybolduktan sonra tekrar bulunduğu, bu anı kitabının pek çok sayfasının eksik olduğu anlaşılmıştır. Aslında hatıratın en azından birkaç kopyasının olması gerektiği de aşikârdır. Bu eser 1552 yılında, yani Hümayun'un ölümünden dört yıl önce, kardeşi Kamran'ın gözlerinin kör edilmesi anlatılırken yarım kalmış bir cümleyle bitmektedir.

Hümayunnâme'nin British Museum'daki tek nüshası A. S. Beveridge tarafından İngilizceye çevrilerek geniş bir girişle birlikte yayımlanmıştır (1902). Gülbeden Begüm adıyla neşredilen eseri Abdürrab Yelgar, Hümâyunnâme ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir.⁵⁴

Gülbeden'in Giyim Tarzı

Hümayunnâme'ye göre Gülbeden 1539 yılında, 16-17 yaşlarında genç bir kız iken başına bir çeşit takke giymiş⁵⁵, sonra bir çeşit başörtüsü takmıştır.⁵⁶

Hümayunnâme'de Hümayun'un Gülbeden'e şöyle dediğine yer veriliyor: “*Padişah'ın huzuruna ilhak ettik. Bu hakiri görünce 'ilk nazarda seni tanıyamadım. Gor-Bengale üzerine muzaffer ordumla yürüdüğüm zaman başına takı (takke) giyiyordun. Şimdi de seni yemeni ve kassaba (kadınlara mahsus bir baş sargısı) ile gördüm. Seni tanıyamadım. Gülbeden sen hiç hatırımdan çıkmadın...*”⁵⁷

Bayur, padişah ve hanedan üyelerinin (kadın ve erkek) genel olarak Orta Asya ve İslam dünyasının giyim tarzını benimsediği, döneme ait minyatürlerden “beli sıkı tutan, dar ve şeffaf bir entari giyildiği, başa külah takıldığı; beylerin düz beyaz ince kumaş kullanmakta olduğu” nu ifade etmektedir. Bayur, söz konusu kıyafetin bir merasim kıyafeti olmadığını da düşünmektedir.⁵⁸ Bayanların saçlarının açık olduğu görülen minyatürler de bize o dönemde örtünmenin çok sık olmadığını gösteriyor ve hanedan kadınlarının genel olarak kendi eski giyimlerini benimsedikleri anlaşılıyor. Örneğin Ekber Şah'ın Racput olan eşi ve Cihangir'in eşinin “sari” denilen ve vücuda sarılan tek kumaştan yapılmış giyim tarzını benimsediği

⁵³ Arat, a.g.e., s. 258.

⁵⁴ Yelgar, a.g.e., s. I.

⁵⁵ Bkz: “Ekler” s.16.

⁵⁶ Gülbeden, a.g.e., s. 160.

⁵⁷ Gülbeden, a.g.e., s.161.

⁵⁸ Bayur, a.g.e., s. 552.

görülüyor. Timur soyundan olduğu bilinen Ekber Şah'ın annesi Hamide Banu Beyim'in de bir resimde "sari" giyindiği görülmektedir.⁵⁹

Begüm Unvanı

"Begüm" unvanının ne anlama geldiğini belirtmekte fayda olduğu kanısındayız. Begüm, Hindistan'da Babür Şah ve halefleri devrinde (1526-1858) hükümdarların anne, kız kardeş ve dul kadınları gibi aile fertlerine verilen unvandır. Begüm, Timuroğulları hanedanlığındaki kızların (prensens) adlarının getirilen unvandır. Delhi Türk Sultanlığı hükümdarı Raziye Begüm de buna güzel bir örnektir.

Şah İsmail'in annesi Alemşah Begüm Şah⁶⁰ I. Tahmasp'ın annesi Türkmen Sultanum Begüm⁶¹ yine bu unvana örnek verilecek diğer isimlerdir. XVI-XVIII yüzyıllarda Ön Asya, Yakın ve Orta Doğu bölgesinde hükümranlık eden Osmanlı, Safevi, Babürlü Türk hanedanlarının döneminde kullanılan unvanların aynı terminolojiye dayanması tarihin seyri açısından oldukça olağan bir durum olsa gerek.

Enver Konukçu, Osmanlılarda "Sultan", Cengizlilerde "Hanım" dendiği gibi Türkçe "Bey" unvanının karşıtı olan bu kelimenin begim, bigim, begum, begam şekillerinin de olduğu; Hindistan'da 1526 yılına kadar böyle bir unvana rastlanmamakla birlikte bunun Timurlularda kullanıldığını ifade etmektedir.⁶²

Babür'ün Vekâyisi ile Gülbeden Begüm'ün Hümayunnâme'sinde begümler hakkında ayrıntılı bilgiler göze çarpmakla birlikte söz konusu eserlerde begümlerin soy kütükleriyle Babür ve Hümayun Şah zamanlarındaki faaliyetleri anlatılmaktadır.⁶³ Hümayunnâme'de 15 ve 16. yüzyılda yaşamış olan 203 kadın hakkında bilgiler mevcuttur. Bunlardan; Hamide Banu Beyim (Begim), Dildar Beyim, Akika, Gülruh Beyim, Gülreng Beyim, Gülizar Beyim, Gül Beyim, Gülçehre Beyim, Günver Bibi, Habibe Sultan, Hacı Beyim, Bige Beyim, Ak Beyim, Emine Beyim Miranşah, Apak Beyim, Ayşe Sultan, Çölî, Dildâr, Gevher Şad, Gülbeden, Hanzâde, Hatice, İsen Devlet, Mâhım, Mahdûme, Masûme, Mihr Bânû ve Mihr-i Cihân XVI. yüzyılın en önde gelen begümleri olarak zikredilmektedir.⁶⁴

Bige Begüm, Nâsırüddin Hümayun Şah'ın hanımıdır. Celâleddin Ekber'in annesi ise Hamide Bânû Begüm'dür. Nûreddin Cihangir'in eşi Nur Mahal veya Nûr-ı Cihân da sarayın önde gelen begümlerindendi. Cihangir'in oğlu Şehriyar da Lâdili adlı begümle evli idi. Şah

⁵⁹ Bayur, a.g.e., s.553. Ekler bölümünde Hamide Banu'nun temsili bir resmi bulunmaktadır.

⁶⁰ Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı. Şah İsmail'in annesi.

⁶¹ Andrew J. Newman, İran Safevileri (IB Tauris, 2004) s. 42

⁶² Enver Konukçu, "Begüm Maddesi", İslam Ansiklopedisi, s. 344.

⁶³ Arat, a.g.e., s.182-224 vd.

⁶⁴ Gülbeden, a.g.e., s.223-236 vd; Konukçu, a.g.m., s. 344.

Hilal Şahin

Cihan, Cihanârâ (sonra Padişah Begüm) ile evlenmişti. Cihanârâ, Mümtaz Mahal adıyla tanınmış ve Tac Mahal gibi bir dünya harikası mimari şaheser onun adına yapılmıştır.

İngiltere'nin Hindistan'daki varlığıyla (1858) saraydaki "begüm" unvanının kullanımı da sona erer ancak Hindistan'ın birçok yerindeki Müslüman devletlerde idarecilerin eşleri "begüm" unvanını yaşatmaya devam eder. İsmâîlîlerin Ağa Hanlarının kadın ve kız çocuklarının da bu geleneği devam ettirdikleri kaynaklarda yer almakta olup Doğu ve Batı Pakistan'da, Hindistan'daki Müslümanlar arasında begüm tabirinin gittikçe yaygınlaştığına dikkat çekilmektedir. Günümüzde de kullanılan bu unvanın Pakistan'ın kurucusu Muhammed Ali Cinnah'ın kız kardeşi Fâtıma Cinnah'ın da sıfatı olduğu bilinmektedir.⁶⁵ Halen Pakistan'da çok fakir olanlar hariç evli kadınlar bu unvanı "hanım" karşılığında kullanmakta olup Hindistan'da da hanımlara eşler genellikle bu unvanla hitap etmektedir. Son zamanlarda azalmakla birlikte bu unvan yeni doğan her kız çocuğunun âdeta geleneksel unvanı durumundadır. Begüm bugün, Türkiye'de de isim olarak kullanılmaktadır.

---

⁶⁵ Konukçu, a.g.m., s.344.

Sonuç

Babürlülerde Babür Şah ile başlayan edebi çalışmalar nesilden nesile geçmiş, günümüze kadar ulaşabilen; birçok edebiyatçı ve tarihçiye ışık tutan eserlere öncülük etmiştir. Kendi döneminin önemli olaylarını hatıralarla birleştiren edebi ürünler, hem çağının modernitesini göstermesi hem de çağını tarihin sayfalarına taşıyan bir köprü vazifesi görmesi bakımından kayda değerdir. Diğer yandan da Hint medeniyetinin Türk kültür ve edebiyatına etkisi olduğunu ifade etmek gerekir. Babürlüler, Gaznelilere göre hem Türk kültürüne daha yatkın olmaları ve hem de edebiyat dillerinin Türkçe olması sayesinde yaklaşık üç yüz yıl boyunca bölgeye Türk kültürünü hâkim kılmışlardır.

Öte yandan Azmi Özcan'ın da ifade ettiği üzere⁶⁶ Türklerin Hindistan gibi kendilerine yabancı olan bir coğrafyada yüzlerce farklı dil ve ırktan insanı yüzyıllarca idare etmeleri tarihçiler tarafından o çağların en büyük olayları arasında gösterilirken Türkiye tarihçiliği tarafından ne yazık ki bu durum ihmal edile gelmiştir.

Hindistan ve Türkiye'nin tarihlerindeki paylaşılan değerler 20. yüzyıldaki büyük kopuşa rağmen hâlâ canlılığı muhafaza etmekle birlikte bu değerler son yıllara kadar ilmî, siyasi ve ticari alanlarda karşılığını bulamamıştır. Dünya'nın Çin'den sonra en kalabalık ve en hızlı büyüyen ülkesi olan Hindistan'a karşı başka pek çok devlete nazaran ortak tarih ve kültürün bize sunduğu muazzam imkânların nice yıllardır heba edilmesi elbette bir sorumluluktur ve bu sorumluluğu üstlenenler tarihte yerlerini alacaklardır

Ve... Babür'ün kızı, Gülbeden Begüm çalışmamızın ana teması olup, bir Babürlü Sultanı, bir kadın, bir yazar aynı zaman da bir tarihçidir. Hindistan'daki Babürlü hanedanının tarihine ait hâtıratı ile tanınan Sultan, kendi dönemini büyük bir titizlikle kaleme almıştır. Hind'i tanıtan Babür'ün kızı Gülbeden Hatun, tıpkı babası gibi bir hatırat kaleme alır ve adını da Hûmayûnnâme koyar. Bu isim, Babür'den sonra yerine geçen oğlu Hümayun'a atfen verilmiştir. Eserde Babür ve oğlu Hümayun'un Hindistan'daki fetihleri ve geçirdikleri günler anlatılır.

Gülbeden Begüm'ün eseri hatırat olduğu için kendi ve yakınlarının hayatından ayrıntılara yer vermiştir. Gülbeden, eserinde askeri ve siyasi olaylara çok fazla yer vermeden adeta dönemini farklı yönden ve ayrıntılı bir şekilde yazarak sonraki döneme ve yazılacak eserlere kaynaklık etmiştir.

SE

⁶⁶ Azmi Özcan, Türk-İslam Tarihinin Kayıp Parçası: Hindistan (www.sabahulkesi.com)

Seçilmiş Kaynaklar

Azimджанова С.А., 1977, Государство Бабура в Кабуле и Индии. М.: Наука.

Антонова А.М., 1982, Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара (1556-1605).

Арапов Д. Ю., 1969, Из истории политических взаимоотношений Средней Азии и Ирана в конце XVI века. // Вестник МГУ. Серия IX. История, , №1.

Ağayev R. Ə. ,2004, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri. (XV-XVI əsrlər). Bakı.

Агаларов Мубариз. ,2008, О политических и дипломатических отношениях между азербайджанским государством Сефевидов и государством Великих Моголов в период правления Шаха Тахмасиба I // Азербайджан и азербайджанцы. Баку: Nurlan, , № 5-8,

Abul Fazl Allami, 2011, Ain-i Akbari, Çev: H.Blochmann, C.I, Calcutta, Low Price Pub.

ARAT,Reşit Rahmeti, 1970. Babürname, C. I, TTK, Ankara

Babür, Babürname, 1987. Çeviren: Reşit Rahmeti Arat, C.II,: TTK, Ankara.

BAYRAM, Fatih, 2004. “Garip Bir Memleket, Garip Bir Sultan: Babürname’deki Hindistan”, Divan İlmi Araştırmalar, Ankara.

BAYUR, Yusuf Hikmet, 1987. Hindistan Tarihi, TTK, Ankara.

BIYIKTAY, Halis, 1991, Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu, TTK, Ankara.

BİLKAN, Ali Fuat, 2001, Babür: Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi, İstanbul Kitabevi Yayınları, İstanbul.

BRİLL, E.J., 2010, The Encyclopædia of Islam There, /1, Leiden.

CÖHCE, Salim, 1995, Türk Tarihine Giriş, Çağ Ofset, Elazığ.

CÖHCE, Salim, 2002, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri” Türkler Ansiklopedisi, C. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1286-1300.

- CÖHCE, Salim, 2001, İlk Çağda Hindistan'da Türk Varlığı, "Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları I, Malatya.
- CÖHCE, Salim, 2002, "Gaznelilerin Hindistan Hâkimiyetleri" Türkler IV, Ankara
- DALE, Stephen Frederic, The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids and Mughals, Cambridge University Press.
- DUMAN, Selçuk, 2014, "Atatürk Dönemi Türkiye Hindistan İlişkileri", Turkish Studies, Volume 9/4, Ankara 389-39.
- FARUQUİ, Munis D. The Princes of the Mughal Empire, 2012. 1504–1719, Cambridge
- GALİP, Mübarek-GÖMEÇ, Saadettin Y., 2013. Hindistan'da Türkler, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Gülbeden, 1944, Hümâyûnname, Çeviren: Abdürrab Yelgar, TTK, Ankara.
- GRENARD, Fernand, 1971. Babur, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- HEBBAR, Neria H., "Humayun-Nama: Gulbadan Begum's Forgotten Manuscript", 20-Feb-2005 (<http://www.pageglance.com/boloji.com>)
- KONUĞÇU, Enver, 2002. "Babürlüler, Hindistan'daki Temürlüler" Türkler V, Ankara 1330-1350.
- KONUĞÇU, 1992, Enver, "Begüm", DİA Yayınları, C. V. Ankara 344.
- MARLOW, L., 2011, The Rhetoric of Biography, Narrating Lives in Persianate Societies Harvard.
- MERÇİL, Erdoğan, 2002, "Gazneliler ve Hindistan", Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri, Ankara.
- MERÇİL, Erdoğan, 2011, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, TTK. Ankara.
- MÜNŞİ İSGƏNDƏR BƏY TÜRKMƏN, 2009, Tarixə-aləmarayə-Abbasi. I cild / fars. tərc., ön sözün müəl., şərh. O. F. Əfəndiyev, N. Musalı. Bakı.
- NEWMAN, Andrew J., 2004, İran Safevileri (IB Tauris,) p. 42.

Hilal Şahin

ÖZCAN, Azmi, Türk-İslam Tarihinin Kayıp Parçası, Hindistan, <http://www.sabahulkesi.com/2014/04/01/t%C3%BCrk-islamtarihinin-kay%C4%B1p-par%C3%A7asi-hindistan> (Erişim: 04/03/2016).

SÜMER, Faruk, 1992, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü, TTK, Ankara.

STEWART, Jauhar and Charles, Advertisement To The Second Part of The Memoirs of The Moghul Emperor Humāyūn pp. 56-58,Cambridge Uni.Press.

SİNGH, Nagendra Kr., 2001, "The Encylopadeia of Muslim Biograpy", India, Pakistan, Bangladesh, Vol:II, New Delhi.

ŞAHİN, H. Hilal, 2014, Ekber Şah ve Dinî Reformu, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ŞAHİN, H. Hilal, 2015,"Osmanlı-Hind İlişkilerine Genel bir Bakış (XV.- XVIII. yy), Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C. 2. S. 6.

REKHA, Misra,1967, Women in Mughal India (1526-1748 AD) Munshiram Manoharlal Publications, Delhi.

YÜCEL, Bilal, 1995, Babür Dîvânı, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.

Hilal Şahin

Ekler

Gülbeden Begüm'ün Temsili Resmi

Hümâyûnnâ'den Bir Kesit

Hilal Şahin

Hilal Şahin

Объекты военно-исторического наследия народов России на территории Турецкой республики и их использование в интересах развития международного туризма

Oleg Kuznetsov*

Аннотация

Данная публикация изначально создавалась как публичный доклад в форме культурологического эссе на международной научно-практической конференции «Туризм в российско-турецких отношениях» (Дипломатическая академия МИД России, 12 ноября 2012 года), во время которой он был заслушан. Однако по независящим от воли его авторов техническим причинам этот материал не был введен в научный оборот в печатном виде вплоть до настоящего времени в силу того, что организаторы конференции не смогли собрать и издать сборник докладов по ее итогам. Изменение композиционной структуры данного текста неизбежно повлекло бы за собой переработку содержания материала и утрату некоторых содержательных особенностей исходного варианта текста. Поэтому, помимо введения рубрикации текста, его структура и форма полностью сохранены.

На протяжении последней четверти века Турецкая республика стала одной из излюбленных стран отдыха российских туристов. Благоприятный климат, развитая инфраструктура туристического сервиса стали фундаментом развития рекреационного туризма, важным сегментом потребителей услуг которого являлись и будут являться в будущем российские туристы. При этом турецкая сторона практически не использует имеющиеся в ее распоряжении возможности для удовлетворения потребности российских граждан в услугах познавательного туризма, целью которого является посещение достопримечательных мест. Помимо всемирно известных памятников античности, раннего христианства и православия или традиционной исламской культуры, являющихся объектами постоянного притяжения внимания туристов из России на территории Турецкой республики, в распоряжении турецкой стороны есть комплекс материальных объектов историко-культурного наследия, который также может быть интересен

* Dr., Moskova Üniversitesi, Tarih Bölümü, E-Posta: kuznetsov-oleg@mail.ru

Oleg Kuznetsov

российским путешественникам. Речь идет о местах пребывания контингентов российских войск на территории Турции в те немногочисленные моменты истории, когда между двумя странами устанавливались дружеские и даже союзнические отношения.

Данное эссе содержит реестр исторических памятников и достопримечательных мест, которые могут стать новыми объектами туристического показа или экспонирования для российских туристов или туристов из постсоветских стран, которые в основной своей массе связаны с временным пребыванием на территории Турции воинских контингентов белогвардейской Русской армии в 1920-1922 гг. Включение этих мест в экскурсионные маршруты позволит диверсифицировать туристический продукт, предлагаемый турецкой стороной российским путешественникам, привлечь к посещению Турции новых категорий туристов из России. Эссе содержит практические предложения и рекомендации по совершенствованию туристического продукта в целях его более успешной презентации потенциальным российским потребителям.

Ключевые слова: военно-историческое наследие, памятники культурного наследия, достопримечательные места, познавательный туризм, российско-турецкое сотрудничество.

Türkiye Cumhuriyeti arazisinde Rusya Halklarının Harbi-Tarihi Mirasını İçeren Mekanlar ve Uluslararası Turizmin Gelişmesinde Onların Kullanılması

Öz

Bu makale önce “Rusya-Türkiye ilişkilerinde turizm” adlı uluslararası ilmi-pratik konferansda (Rusya Dışişleri Bakanlığı Diplomatik akademisi, 12 Kasım, 2012) kültüroloji esse formasında açık meruze gibi hazırlanmış ve dinlenilmiştir. Ancak yazarın iradesinden asılı olmayan teknik sebeplerden, konferansın teşkilatçıları onun sonuçları üzere meruzeleri toplaya ve yayınlaya bilmediklerine göre bu materyal şimdi yedek yazılı şekilde ilmen hayata geçirilmemiştir. . Bu metnin kompozisyon kuruluşunun değiştirilmesi materyalin mezmununun yeniden işlenmesini kaçılmaz kılıyor ve ilkin bunun bezi mezmun özelliklerinin kaybedilmesine yol açıyordu. Yüzyılın son çeyreği boyunca Türkiye Cumhuriyeti rusyalı turistlerin dinlenmek için en çok sevdikleri ülkelerden biri olmuştur. Elverişli iklimi, turist servisi sektörünün gelişmesi aralı turizmin gelişmesinin özülü olmuştur. Bu turizm sektörünün hizmet istehlakının mühim bölümü Rusya turistleri olmuş ve gelecekte de onlar olacaktır. Bununla birlikte, Türkiye tarafın maksadı gezilecek yerlerin ziyaret edilmesi olan tanıtım turizminin hizmetlerinde Rusya vatandaşlarının ihtiyacını temin etmek için öz serencamında olan imkanlardan pratik olarak yararlanmıyor. Türkiye Cumhuriyeti mekanında rusyalı turistlerin daima dikkatini çeken dünyaca meşhur antik devir, erken hristiyanlık, ve ya geleneksel İslam medeniyeti abidelerinden başka, Türkiye tarafının serencamında Rusya turistleri için ilgili olan tarihi-medeni irsin materyal obyektlere kompleksi vardır. Sohbet azsayılı tarihi makamlarda – iki ülke arasında dostluk ve hatta müttefiklik ilişkileri kurulduğu zaman Türkiye arazisinde yerleştiği Rusyanın harbi-tarihi mekanlardan gider.

Bu Rusya’dan ve postsovyet ülkelerinden olan turistler esasen 1920-22-li yıllarda Rusiya ordusunun Türkiye arazisinde bulunduğu mekanların turistlere gösterilmesi ve ya sergilenmesini istiyor ve bu tür mekanların ve abidelerin listesinin yapılması bu konuda hayli yardımcı olabilir. Bu yerlerin gezi programlarına ilave edilmesi Türkiye tarafının rusyalı turistlere teklif edilen turist ürününü daha ilginç etmeye, Rusyadan turistlerin yeni kesiminin Türkiyeye gelmesine imkan verir. Makale bu konuda yardımcı olabilecek pratik teklif ve tavsiyeler içermektedir.

Anahtar kavramlar : miras, medeni abideler, gezmeli-görmeli yerler, tanıtım turizmi, Rusya-Türkiye kardeşliği

Abstract

This publication was initially created as the public report in the form of the culturological essay at the international scientific and practical conference "Tourism in the Russian-Turkish Relations" (Diplomatic academy MFA of Russia, on November 12, 2012) during which it has been heard. However for the technical reasons, independent of will of his authors, this material hasn't been introduced for scientific use in printing up to the present owing to the fact that organizers of conference couldn't collect and publish the collection of reports on her results. Change of composite structure of this text inevitably would cause processing of content of material and loss of some substantial features of initial version of the text. Therefore, besides introduction of a rubrication of the text, its structure and a form are completely kept.

For the last quarter of the century the Republic of Turkey became one of the favourite countries of rest of the Russian tourists. Favorable climate, developments infrastructure of tourist service became the base of development of recreational tourism which important segment of consumers of services were and the Russian tourists will be in the future. At the same time the Turkish side practically doesn't use the opportunities for satisfaction of need of the Russian citizens for services of informative tourism which are available at her order which purpose is visit of noteworthy places. Besides world famous monuments to antiquity, early Christianity and Orthodoxy or traditional Islamic culture which are objects of a constant attraction of attention of tourists from Rossi in the territory of the Republic of Turkey at the disposal of the Turkish side there is a complex of material objects of historical and cultural heritage which can be also interesting to the Russian travelers. It is about places of stay of the contingents of the Russian troops in the territory of Turkey at those not numerous moments of history when between two countries friendly and even allied relations were established.

This essay contains the register of historical monuments and noteworthy places which can become new objects of tourist display or exhibiting for the Russian tourists or tourists from the Post-Soviet countries which in the main weight are connected with temporary stay in the territory of Turkey of the military contingents of White Guard Russian army in 1920-1922. Inclusion of these places in excursion routes will allow to diversify the tourist product offered by the Turkish side to the Russian travelers, to involve in visit of Turkey of new categories of tourists from Russia. The essay contains practical offers and recommendations about improvement of a tourist product for his more successful presentation to potential Russian consumers.

Keywords: military and historical heritage, monuments of cultural heritage, noteworthy places, informative tourism, Russian-Turkish cooperation.

Введение

Россия и Турция более пяти веков являются географическими соседями, отношения между которыми на протяжении столетий знали и периоды геополитического противостояния в ожесточенной борьбе за военно-стратегическое господство в Черноморско-Кавказском регионе, и времена тесного сотрудничества и даже союзнических отношений. Исторические предшественники современной Российской Федерации и Турецкой республики – Российская и Османская империи – как минимум 13 раз вели между собой полномасштабные войны, отчего долгое время два народа привыкли ощущать себя традиционными антагонистами, хотя в мировосприятии обоих этносов прослеживается много эмоционально-психологических черт, сближающих их. Именно эта духовная близость, видимо, на протяжении столетий так и не позволила русским и туркам переступить ту незримую грань, которая в сознании народа отличает противника и врага. Русские и турки неоднократно в военное время были противниками на полях сражений, но так и не стали исконными врагами (скажем, как арабы и евреи или армяне и тюрки), а поэтому, когда смолками пушки, в условиях мирной жизни народы наших двух стран всегда находили возможность для установления и развития взаимовыгодных торговых и экономических отношений, а если того требовали обстоятельства, – то и для военно-политических союзов. В связи с этим нельзя не упомянуть совместную экспедицию российских и османских военных моряков против французских войск и флота Наполеона Бонапарта в Средиземноморье 1798-1800 гг., когда они, предводительствуемые вице-адмиралом Ф.Ф. Ушаковым и капудан-пашой Кадыр-беем, одержали ряд блистательных побед в Греческом архипелаге, на Мальте и в Италии, венцом которых стал штурм с моря острова Корфу и освобождение Рима десантом русских моряков под командованием полковника Скипора и капитан-лейтенанта Белли.

Столь активное на протяжении ряда веков военное противостояние и союзничество не могло не оставить о себе пласта информации в памяти российского и турецкого народов, выражением и олицетворением которого являются многочисленные объекты культурного и военно-исторического наследия именно русского (в государственно-политическом смысле – российского) народа, находящиеся ныне на территории современной Турции. Некоторые из них связаны с историей межгосударственных отношений наших двух стран на протяжении последних более чем 500 лет, но большая часть – с событиями Новейшей истории, важное место среди которых занимают события Первой мировой войны 1914-1918 гг. и последующего за ней пятилетия, характеризовавшегося для России Гражданской или Внутренней войной 1917-1923 гг., а для Турции – Войной за независимость 1919-1923 гг. Именно в это пятилетие Россия и Турция и их народы волей исторических судеб максимально сблизились, что создало возможность появления общих для них страниц истории, когда оба народа оказались не противниками по войне, а братьями по несчастью, которое постигло их по ее результатам. Турция приняла к себе так называемую «первую» или «белую» волну русской эмиграции, со всем радушием, которое было возможно в условиях того времени, предоставив возможность русским военным эмигрантам из числа чинов Русской армии генерала П.Н. Врангеля и сопровождавших их гражданских беженцев укрыться на своей территории после понесенного ими поражения в Северном Причерноморье летом-осенью 1920 года.

Некоторые частные вопросы пребывания представителей белой русской эмиграции непосредственно в Стамбуле, а если быть более точным, – то в историческом районе Пера

Oleg Kuznetsov

современной деловой столицы Турецкой республики нашли свое отображение в документально-художественном альбоме-путеводителе Ирины Касимовой «По местам пребывания белой эмиграции в стамбульском районе Пера» (Стамбул, 2011), изданном при содействии Генерального консульства Российской Федерации в Стамбуле, который представляет собой образец своевременной и качественной презентации определенного сегмента российского историко-культурного наследия на турецкой земле, способного стать востребованным туристическим продуктом. Однако, как видно из названия этого издания, оно аргіогі не претендует на масштабность и всеобъемлемость и представляет собой, по сути, иллюстрированный каталог экскурсии по одному из туристических маршрутов по исторической части Стамбула, рассчитанных на российских туристов. К сожалению, нам не известно о существовании каких-либо иных изданий подобного рода по другим районам деловой столицы Турции или его окрестностям, не говоря уже о других городах и местностях в иных илах (провинциях) Турецкой республики, таких как Галлиполийский полуостров (Гелиболу) в иле Чанаккале, Трапезунд в иле Трабзон, Синоп и Эрзерум в одноименных илах, а также местность Орхание (мыс Кумкале и залив Хисарёню) в иле Муглу. Поэтому сегодня у флагманов турецкого туристического бизнеса существует насущная потребность в расширении тематического спектра предлагаемых ими экскурсионных услуг, адресно-ориентированных на потенциальных российских потребителей, в целях дальнейшего расширения и развития «линейки продуктов» культурно-познавательного туризма. Данная публикация в самом обобщенном виде рассматривает вопросы расширения спектра и потенциала услуг в этой сфере, которые в будущем, при развитии инфраструктуры индустрии туризма и сервиса, могут быть представлены турецкой стороной российским потребителям.

Как известно, в самом конце ноября 1920 года в акваторию Мраморного моря на рейд бухты Мода архипелага Принцевых островов практически одновременно прибыло 125 российских боевых кораблей, военных и гражданских транспортных судов, на борту которых находилось 137 тысяч военных и около 15 тысяч гражданских лиц, пребывание которых в ближних и дальних окрестностях Стамбула (как на европейском, так и на азиатском берегу Мраморного моря), а также в отдельных местностях Восточной Фракии растянулось до 1923 года. В историографии российского зарубежья это событие получило название Великого русского исхода 1920 года, что в полной мере соответствовало историко-политическим реалиям того времени. Не следует забывать, что из Крыма в Турцию ушли только те русские белогвардейцы, кто не рассчитывал в Советской России на снисхождение от своих противников, все те, кто новой власти был чужд своей духовностью, образованием, миропониманием. В отличие от эмигрантов из Европы в Америку в 1920 году из России в Турцию ушли далеко не социальные маргиналы, а, наоборот, – цвет российского общества начала XX века – офицеры, учащаяся молодежь, интеллигенция, казаки. Все они были своего рода пассионариями – людьми высокого духа и стремления, которые в силу одного этого обстоятельства не могли не оставить своего следа в культуре турецкого народа и, конечно же, оставили после себя на турецкой земле многочисленные объекты культурного наследия или наложили свой отпечаток на те из них, которые существовали ранее, но были использованы ими в годы своего вынужденного пребывания на турецкой земле. Все они могут стать объектами экскурсионного показа, вокруг них могут создаваться туристические туры как специфический продукт индустрии отдыха и развлечений, естественно, если для этого будет создана соответствующая или задействована уже имеющаяся инфраструктура.

Сразу же следует оговориться: здесь мы использует понятие «объект культурного наследия» в том его содержании, которое заложено в его смысловое наполнение нормами соответствующего законодательного акта Российской Федерации – федерального закона «Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов Российской Федерации» от 25 июня 2002 г. № 73-ФЗ. Исходя из контекста ст. 3 указанного закона к объектам

Oleg Kuznetsov

культурного наследия относятся объекты недвижимого имущества со связанными с ними произведениями живописи, скульптуры, декоративно-прикладного искусства, объектами науки и техники и иными предметами материальной культуры, возникшие в результате исторических событий, представляющие собой ценность с точки зрения истории, археологии, архитектуры, градостроительства, искусства, науки и техники, эстетики, этнологии или антропологии, социальной культуры и являющиеся свидетельством эпох и цивилизаций, подлинными источниками информации о зарождении и развитии культуры.

Все объекты культурного наследия в контексте норм российского законодательства подразделяются на три основных вида:

1. *памятники* – отдельные постройки, здания и сооружения с исторически сложившимися территориями (в том числе памятники религиозного назначения: церкви, колокольни, часовни, костелы, кирхи, мечети, буддистские храмы, пагоды, синагоги, молельные дома и другие объекты, специально предназначенные для богослужений); мемориальные квартиры; мавзолеи, отдельные захоронения; произведения монументального искусства; объекты науки и техники, включая военные;

2. *ансамбли* – четко локализуемые на исторически сложившихся территориях группы изолированных или объединенных памятников, строений и сооружений фортификационного, дворцового, жилого, общественного, административного, торгового, производственного, научного, учебного назначения, а также памятников и сооружений религиозного назначения (храмовые комплексы, дацаны, монастыри, подворья), в том числе фрагменты исторических планировок и застроек поселений, которые могут быть отнесены к градостроительным ансамблям; произведения ландшафтной архитектуры и садово-паркового искусства (сады, парки, скверы, бульвары), некрополи;

3. *достопримечательные места* – творения, созданные человеком, или совместные творения человека и природы, в том числе места бытования народных художественных промыслов; центры исторических поселений или фрагменты градостроительной планировки и застройки; памятные места, культурные и природные ландшафты, связанные с историческими (в том числе военными) событиями, жизнью выдающихся исторических личностей; места совершения религиозных обрядов.

Русская военная эмиграция за время своего пребывания на территории современной Турецкой республики если и не создала свои специфические объекты культурного наследия, то на многие из существовавших в то время объекты наложила свой отпечаток, превратив их тем самым для сердца и ума русского человека в памятники, ансамбли и достопримечательные места. Для многих сотен тысяч и даже миллионов русских людей, раскиданных по всему земному шару, пребывание их предков на турецкой земле является частью родовой генетической памяти, которая ведет их в Стамбул и его окрестности, а также в отдельные местности Восточной Фракии, чтобы своими глазами увидеть, запечатлеть в памяти, а затем передать потомкам чувства и воспоминания об этих местах. Однако у русских людей (мы используем здесь слово «русские» в собирательном смысле, для обозначения потомков всех народов, некогда находившихся в подданстве Российской империи) сегодня объективно нет возможности удовлетворить естественное человеческое желание обрести чувство сопричастности с историей своих предков, потому что турецкая сторона со своей стороны не предлагает им такой услуги или туристического продукта. Его создание становится насущной потребностью сегодняшнего дня, тем более что в практике турецкого туристического бизнеса примеры создания и активного практического использования подобного продукта, ориентированного на потребителей из других стран, имеются.

Чувство памяти и сопричастности к событиям национальной истории свойственно русским людям не в меньшей степени, чем жителям Великобритании, Австралии или Новой Зеландии, которые ежегодно прибывают на Галлиполийский полуостров, в окрестности города Гелиболу,

Oleg Kuznetsov

чтобы почтить память своих предков и соотечественников, погибших здесь во время Дарданелльской операции в феврале-августе 1915 года. Для удовлетворения духовных потребностей британцев, австралийцев и новозеландцев на Галлиполийском полуострове были созданы военные мемориалы в честь погибших там их соотечественников, на основе которых был создан полномасштабный туристический продукт, получивший обобщенное название АНЗАК-тур (по аббревиатуре ANZAK – Australian & New Zealand Army Corps – обозначению воинского контингента Британской империи, являвшегося основной боевой силой в этом сражении). Ежегодно по программам АНЗАК-тура Галлиполийский полуостров посещают несколько сотен тысяч иностранных туристов, расходуя на это значительные денежные средства, которые во многом составляют основу местных благополучия местных жителей и являются важным источником налоговых поступлений в бюджет или Чанаккале и Турецкой республики. Данный успешный опыт создания, продвижения и реализации адресного туристического продукта историко-мемориальной и культурно-познавательной направленности турецкой стороной может и должен быть реализован и в отношении граждан Российской Федерации.

Реестр объектов военно-исторического наследия народов России на территории Турецкой республики

Говоря о необходимости создания туристического продукта, отражающего культурное наследие «белой» российской эмиграции в Турции, следует обратить внимание турецких партнеров на объективное наличие у русских людей сформированного национальной культурой стереотипа восприятия памятных мест и объектив культурного наследия. Особенностью восприятия и, соответственно, потребления российскими людьми такого рода туристического продукта является его тематическая ориентированность и организованный характер его потребления, поскольку практически каждый житель России практически со школьной скамьи имеет опыт одно- и многодневных экскурсий «по историческим местам» за пределы своего населенного пункта. Такого рода поездки изначально предполагают наличие заранее разработанного и согласованного маршрута движения, объектов посещения, организованного транспортного и экскурсионного обслуживания, питания и размещения на ночлег. Именно таким образом организуются сегодня все экскурсионно-туристические маршруты по столицам стран Европы, которые могут быть как только автобусными, так и комбинированными в своем транспортном обеспечении, включающим доставку до страны посещения поездом или самолетом. К слову, туристический продукт в рамках АНЗАК-тура организован и реализуется именно таким образом. Учитывая географические особенности взаимного расположения России и Турции, наиболее приемлемым с этой точки зрения может быть только второй вид транспортного обеспечения – комбинированный, включающий в себя доставку российских туристов самолетом до Стамбула, который будет являться отправной точкой для всех экскурсионных маршрутов к объектам наследия «белой» русско-эмиграции.

Всего нами на территории Стамбула и в его ближайших окрестностях выделено порядка двадцати основных объектов, мест и местностей так или иначе связанных с историей «белой» русско-эмиграции, вокруг которых могут строиться экскурсионные маршруты. Они расположены как на европейском, так и на азиатском берегу Мраморного моря, а также в его акватории, поэтому их комбинирование может лечь в основу сразу нескольких туристических продуктов и даже их целого комплекса. Ниже мы перечислим основные объекты туристического показа, так или иначе относящиеся или связанные с наследием «белой» русской эмиграции, классифицируя по видам в соответствии с указанными нормами российского законодательства:

Мечеть Айя-София (собор Святой Софии), мемориальный ансамбль. По многочисленным воспоминаниям «белых» русских эмигрантов, прибывших на кораблях в Турцию в ноябре 1920 года, их первое знакомство со Стамбулом, вид еще на дальней дистанции, начался с вида на

Oleg Kuznetsov

Святую Софию. Именно собор Святой Софии был первым достопримечательным объектом, который русские беженцы увидели вдали.

Здание Российского Императорского посольства, ныне – Генеральное консульство РФ в Стамбуле, мемориальный ансамбль. После схода на турецкий берег «белых» русских эмигрантов Российское Императорское посольство было и юридическим, и фактическим центром остатков Русской армии, беженцев и всех русских, находящихся в Стамбуле. Всякий русский человек приходил сюда для общения со своими согражданами в поисках работы, для получения документов и просто для того, чтобы узнать, что происходит в мире, каковы перспективы его дальнейшей жизни. Сохранились многочисленные фотографии русских в период 1920-1923 гг., сделанные возле здания посольства и даже на его крыше. Улица Гран Пера, ныне – Истикаль, где располагалось посольство, являлась деловым и культурным центром «международного Стамбула».

Площадь Таксим, Памятник Независимости, мемориальный ансамбль. По легенде, одна из фигур скульптурного ансамбля Памятника Независимости олицетворяет собой советского военачальника М.В. Фрунзе, который в 1920 г. от имени Украинской ССР подписал договор с Высшим Национальным Советом Турции и поставлял армии Мустафы Кемал-паши вооружение и боевую технику, оказав тем самым немалое содействие турецким патриотам в их борьбе против итальянских и греческих интервентов и армянских сепаратистов. По иронии судьбы противники М.В. Фрунзе в Гражданской войне в России, бывшие чины «белой» Русской армии генерал-лейтенанта барона П.Н. Врангеля, также думали о переходе на службу к М. Кемалю-паше, что чуть не произошло в июне 1921 г., когда с согласия главнокомандующего Русской армии командовавший остатками 1-го Армейского корпуса генерал от инфантерии А.П. Кутепов разработал план похода на Константинополь, чтобы с западного фланга его европейской части помочь турецким войскам М. Кемал-паши освободить столицу от англо-французского оккупационного корпуса. До конца реализовать этот план не удалось вследствие хороших действий французской контрразведки, однако его наличие дало основание англо-французским оккупационным властям видеть в русских союзников турков-кемалистов и побудило их приложить усилия к тому, чтобы максимально быстро переместить «белых» русских военных эмигрантов в Болгарию и Сербию.

Каракёй (Бейоглу), старый морской порт Стамбула, достопримечательное место. Здесь располагалась контора Российского общества пароходства и торговли (РОПиТ). Именно здесь был порт приписки многих российских коммерческих судов, именно отсюда осуществлялись грузовые и пассажирские перевозки в города бывшей Российской империи. Здесь же сошли на берег русские военные эмигранты, затем отправившиеся в лагерь в европейских окрестностях Стамбула.

Каракёй (Бейоглу), православные храмы – подворье Свято-Пантелеймонова монастыря на Афоне, во имя Св. Андрей и во имя Св. Илии, достопримечательные места (первые два храма открыты по субботам и воскресеньям, последний – закрыт). Все три храма являлись духовными центрами «белой» русской эмиграции.

Набережная Сиркеси, железнодорожный вокзал, достопримечательное место. Именно здесь на турецкий берег сошла большая часть донских казаков из состава Русской армии, чтобы погрузиться в вагоны и по железной дороге отправиться к месту размещения в район Чаталджа, на станцию Ходем-Киой, где располагался штаб Донского корпуса. В здании железнодорожного вокзала существует небольшой музей, где можно ознакомиться с историей развития железных дорог в Турции и, конечно, сфотографироваться на фоне этого старого здания и старого паровоза.

Дворец Долмабахче, мемориальный ансамбль. В 1918 г. по окончании Первой мировой войны в подсобных помещениях дворца были размещены русские военнопленные, ожидавшие возвращения на родину. В октябре 1921 г. в кабельтове перед дворцом разыгралась трагедия для всех русских беженцев: зафрахтованный советскими спецслужбами итальянский пароход

Oleg Kuznetsov

«Адрия» таранным ударом в борт потопил яхту «Лукулл», резиденцию главнокомандующего Русской армии генерала П.Н. Врангеля. Яхта и ныне покоится на дне недалеко от дворца.

Босфор, Румели-Фенер (Сарыйер), достопримечательное место. Сюда в ноябре 1920 г. пришло более 120 кораблей, до основания заполненными остатками Русской армии и беженцами. После схода на берег некоторые группы обосновались здесь для проживания, образовав сельскохозяйственные колонии (кооперативы). Одна из них, запечатленная на фотографических снимках 1920-х гг., находилась в районе Румели-Фенер, образовав русский беженский лагерь.

Бьюк-дере, дача Российского Императорского посольства, достопримечательное место. Здесь в 1920-1921 гг. располагался целый «русский городок» на базе территории Русского Императорского посольства, где до 1920 г. проживали государственные служащие Министерства иностранных дел бывшей Российской империи. В 1920 г. эту российскую территорию захлестнула целая волна беженцев. На территории имелась своя церковь и была открыта школа. Здесь же располагались кадеты младших классов Донского кадетского казачьего корпуса. Долгое время напротив Бьюк-дере располагалась стоянка яхты «Лукулл».

Вокзал Хайдарпаша, достопримечательное место. Отсюда русские военные эмигранты отправлялись в лагерь в районе Тузла.

Казармы Симилие, достопримечательное место. Во время 2-й антифранцузской коалиции, в 1798-1800 гг., здесь располагался русский десант полковника Скипора, направленный на помощь Османской империи российским правительством. Во время Великого русского исхода 1920 года эти казармы и все окрестные районы превратились в огромный русский беженский лагерь. Казармы в данный момент используются по прямому назначению турецкой армией, и только небольшая их часть – музей – открыта для туристов. В этом же районе расположены международные кладбища, где, по-видимому, хоронили и скончавшихся русских раненых.

Рейд бухты Мода, достопримечательное место. С точки зрения истории русских в 1920-1923 году это самое известное место, именно сюда прибыли все корабли из Крыма. С этим рейдом связано начало истории легендарного казачьего хора имени атамана Платова: в ожидании дальнейшей судьбы Новочеркасское военное казачье училище довольно продолжительное время находилось здесь на российских судах. На корабле юнкерами было устроено «кабаре», подобие концертно-увеселительного заведения, из солистов которого впоследствии был создан хор.

Архипелаг Принцевы острова, достопримечательное место. Здесь, начиная с 1920 г., проживали казаки, беженцы, чины Русской армии. Пребывание русских на Принцевых островах в 1920 году хорошо описано русским генералом А.А. фон Лампе, с детальной характеристикой жизни русских на каждом острове. Русские занимали на островах помещения греческих монастырей, госпитали союзников, но большей частью жили в частных домах или в палатках прямо на открытом воздухе. Именно на Принцевых островах союзники предлагали организовать международную конференцию, по результатам которой закрепить за каждой из противоборствующей сторон в Гражданской войне в России занимаемую ей территорию. Особое место Принцевы острова занимают в истории зарубежных русских скаутских молодежно-спортивных организаций: по воспоминаниям основателя скаутизма в России полковника Пантюхова, именно на Принцевых островах в 1920 г. был зажжен первый зарубежный скаутский костер и организован лагерь для молодежи.

Тузла, достопримечательное место. Здесь, на азиатской стороне Стамбула, в 1920-1922 гг. располагались лагеря российских военных эмигрантов, в числе которых были калмыки, являвшиеся казаками Всевеликого войска Донского, открывшие здесь походный дацан и национальную школу.

Чаталджа, Ходем-Киой, Санджак-тепе, поселки, достопримечательные места. Чаталджинские позиции в истории Турции занимают особую роль, выполняя функцию так называемого последнего рубежа защиты Стамбула с севера. В 1920-1922 гг. здесь находились французские оккупационные части, в городке Ходем-Киой сохранилось в целостности здание штаба

Oleg Kuznetsov

французских войск. Противостояние русских казаков и французских оккупационных сил в 1920 г. привело к вооруженному противостоянию, к перестрелке и локальному конфликту с потерями в виде раненых с обеих сторон. Этот малоизвестный факт вооруженного конфликта казачьих частей Русской армии и французского оккупационного корпуса показывает перемену отношения внутри блока Антанты по Первой мировой войне. Конфликт замяли, а казаков со временем отправили на греческий остров Лемнос, где они оставались до отбытия в Сербию и Болгарию в 1923 г. В память пребывания казаков в этих местах существует даже нагрудный знак – крест с надписью «Чаталджа, 1920-1921 год».

Чилингир, поселок, достопримечательное место. В 1921 г. здесь образовалось так называемое казачье «холерное» кладбище. При погребении умерших казаков, согласно русской православной традиции, осуществлялся обряд отпевания, участие в котором принимал церковный хор. Именно здесь, при отпевании казаков и образовался второй знаменитый на весь мир казачий хор Сергея Жарова.

Кабакджа, поселок, достопримечательное место. В 1920-1921 гг. был местом расположения донских казаков, в том числе калмыков, и Технического полка. В память пребывания казаков в этих местах существует даже нагрудный знак – крест с надписью «Кабакджа, 1920-1921 год».

Перспективные варианты использования объектов военно-исторического наследия народов России на территории Турецкой республики в целях развития туризма

Перечисленные выше объекты в силу своего географического положения предоставляют возможность сформировать два, три или даже четыре экскурсионных маршрута, два из которых – морские. Первый маршрут по местам пребывания «белых» российских эмигрантов в Стамбуле и его окрестностях, как представляется, должен включать в себя памятники европейской части города, а также места расположения военных лагерей около населенных пунктов Чаталджа, Ходем-Киой, Санджак-тепе, Чилингир, Кабакджа. Вторым маршрутом – памятники азиатской части Стамбула, а также посещение Тузлы, Бьюк-дере, Румели-Фенер (Сарыйер). Третий маршрут может быть посвящен исключительно Принцевым островам, тем более что они на протяжении более 100 лет являлись частной собственностью Российской Императорской фамилии. Четвертый маршрут может представлять собой морскую прогулку, начиная от Босфора, с последующим посещением рейды бухты Мода, Бьюк-дере, Принцевых островов, траверза дворца Долмабахче – места гибели яхты «Лукулл», долгое время носившей название «Колхида» и являвшейся посылным судном при после Российской империи в Стамбуле. При желании два морских туристических маршрута могут быть объединены в один, если размещение российских туристов будет осуществляться на Принцевых островах.

В совокупности эти четыре экскурсионных маршрута могут составить программу пяти- и даже шестидневного военно-мемориального и культурно-познавательного тура, полностью базирующегося на уже имеющейся инфраструктуре индустрии отдыха и развлечений (имеется в виду гостиничное хозяйство, наличие автомобильного и водного транспорта, служб экскурсионного сервиса). Для его создания, продвижения и реализации достаточно желания одного из турецких туроператоров, готового инвестировать разработку «интеллектуального» наполнения данного продукта – составление текстов экскурсий, разработку буклетов и иной полиграфической продукции, позволяющей визуализировать наследие памятника, ансамбля или достопримечательного места в соответствии с тематическими запросами или потребностями российских туристов, потребителей соответствующего экскурсионного продукта. Как мы видим, для расширения тематического спектра туристических услуг на территории Стамбула нет принципиальных сложностей, и чтобы осуществить это, вполне достаточно желания представителей туристического бизнеса или политической воли административного руководства

Oleg Kuznetsov

деловой столицы Турецкой республики, без наличия которых дальнейшее развитие соответствующих инициатив с нашей, российской, стороны не представляется возможным.

Помимо четырех перечисленных экскурсионно-туристических маршрутов по историческим местам, связанным с «белой» российской эмиграцией в Турции в 1920-1921 гг., расположенным в Стамбуле и его окрестностях, можно предусмотреть еще два дополнительных загородных маршрута, которые также могут быть интересны российским туристам. При этом они могут быть как однодневными, так и многодневными. В первую очередь речь идет об экскурсионных поездках на Галлиполийский полуостров, в район города Гелиболу, непосредственно в котором, а также в его окрестностях в 1920-1921 гг. в лагерях для интернированных располагались части бывшего 1-го Армейского (общевойскового) корпуса Русской армии генерала П.Н. Врангеля. Имеющиеся в нашем распоряжении картографические материалы того времени указывают, как минимум, 29 объектов в черте этого города, которые были заняты в указанное время русскими военными эмигрантами для административных служб и под казармы. Кроме того, в окрестностях города находилось три братских кладбища, где нашли свой последний приют около 300 русских людей. Таким образом, в Гелиболу имеется достаточно памятников и достопримечательных мест, которые могут вызвать интерес у наших соотечественников.

Галлиполийский полуостров с точки зрения инфраструктуры туризма достаточно хорошо развит, что в первую очередь связано с существованием уже упоминавшегося выше АНЗАК-тура. Поэтому посещение российскими туристами его мест и объектов, связанных с историей «белой» русской эмиграции, в рамках специального историко-мемориального или культурно-познавательного тура может как входить в качестве составного элемента в программу более широкого тура по маршруту Стамбул–Гелиболу, так и реализовываться в виде самостоятельного туристического продукта, включающего в себя как мемориальную, так и досугово-развлекательную компоненты. Как и в случае с созданием возможных в перспективе историко-мемориальных экскурсионных маршрутов по местам пребывания по Стамбуле и его окрестностях «белых» русских эмигрантов для создания аналогичного туристического продукта по Галлиполийскому полуострову также вполне будет достаточно сравнительно незначительных инвестиций для разработки «интеллектуального» наполнения данного продукта, без чего все предпринимаемые на этом направлении местными турецкими властями усилия не дадут необходимого результата и должного эффекта.

Еще один возможный специализированный военно-мемориальный туристический маршрут для российских туристов тематически непосредственно не связан с событиями 1920-1923 гг., но его историческая подоснова хронологически близка этому периоду времени. Дело в том, что в 1915 г. в ордере военно-морских сил Антанты, задействованных в Дарданелльской операции, находился российский крейсер 1-го ранга «Аскольд», действовавший против османских береговых батарей фортов Кумкале и Орхание на азиатском побережье пролива. Русские военные моряки в той операции во время боев 25-26 апреля на своем участке обеспечивали высадку французского морского десанта сенегальских стрелков и добились наиболее существенных успехов по сравнению с остальными союзниками: в частности, десантной команде крейсера удалось захватить в плен около 500 османских солдат 3-й дивизии, – это были единственные турецкие военнопленные, захваченные союзниками в той неудачной для себя операции. На этом участке береговой обороны турецкие воска мужественно защищали свои позиции, стойко переносили огонь корабельной артиллерии, успешно маневрировали и контратаковали в штыки высадившейся десант, что позволило им в трехдневном бою опрокинуть французские колониальные войска в море, которые спаслись от полного уничтожения только благодаря прикрытию огнем с русского крейсера. Именно здесь, на пляжах залива Хисарёню начала восходить полководческая звезда Мустафы Кемал-паши, который возглавлял оборону этой участка береговой линии. Экипаж крейсера «Аскольд» во время боев также понес потери, число которых, по разным оценкам, составляла от 4 до 18 человек. Погибшие русские военные моряки

Oleg Kuznetsov

были захоронены в турецкой земле. В настоящее время в связи с реорганизацией системы береговой обороны Турецкой республики, территории бывших фортов Кумкале и Орхание демилитаризованы и поэтому могут быть включены в число достопримечательных мест, открытых для посещения иностранных туристов, в т.ч. и из России.

Итак, как мы видим, на территории современной Турции есть немало мест и объектов, так или иначе связанных с военно-историческим наследием России и ее народов, и все они могут стать объектами историко-мемориального экскурсионного показа. И чтобы продвигать этот туристический продукт, эксклюзивный по всем показателям, на российский рынок туристических услуг за последнее десятилетие российской и турецкой стороной было предпринято несколько существенных шагов. В частности, в 2008 г. в Гелиболу был восстановлен памятник, воздвигнутый здесь русскими военными эмигрантами в память своих товарищей, умерших в изгнании и похороненных на местных кладбищах. Кроме того, местная учащаяся молодежь активно сохраняет и поддерживает традиции музыкального творчества, заимствованные поколениями их предков у русских юнкеров-эмигрантов. Дело в том, что в 1921 г. русские юнкера периодически выходили с оркестром на улицы этого города, исполняя национальные и военные мелодии. Эти моменты русско-турецкой истории запечатлены в фотографиях русских эмигрантов. Традицию прохождения под собственный музыкальный оркестр у них переняли местные жители: так, в современном Гелиболу периодически, в том числе и на День молодежи, учащиеся местного колледжа, по тому же самому маршруту, что учащихся русских военных училищ 90 лет назад, проводят свое шествие по городу с исполнением исторических мелодий. И этот факт является несомненным доказательством духовной близости русского и турецкого народов. Начиная с 2008 г. памятных мероприятий в Гелиболу помимо молодежных оркестров также принимают участие российские и турецкие военно-музыкальные коллективы, что в немалой степени способствует сближению не только между народами России и Турции, но и их вооруженными силами.

Вместе с тем несомненным остается и тот факт, что продвижение на российский рынок туристических продуктов, так или иначе связанных с военно-историческим наследием русского народа на территории современной Турецкой республики находится еще в зачаточном состоянии, и нужна серьезная научная, методическая и организационная работа, чтобы появилась возможность извлекать из этого продукта экономическую выгоду. В первую очередь это нужно турецкой стороне, поскольку именно она в силу расширения спектра услуг будет получать основную прибыль, а поэтому именно к ней мы обращаемся со своими предложениями и рекомендациями по совершенствованию инфраструктуры и сервиса индустрии туризма на этом направлении. При этом мы не имеем права вмешиваться во взаимоотношения и компетенцию турецких властей, местной администрации и бизнеса, а поэтому наши предложения следует воспринимать исключительно как пожелания и просьбы, а не как рекомендации.

Сегодня все попытки привлечь российских туристов на Галлиполийский полуостров, в Гелиболу и его окрестности представляют собой, по сути, частную инициативу группы энтузиастов из числа преподавателей и студентов Чанаккалийского университета, с определенном мере поддерживаемую мэрией Гелиболу и аппаратом губернатора Чанаккале. В частности, начиная с 2005 года, в мечети Теке, расположенной близ этого города, проводится ежегодный музыкальный фольклорно-этнографический фестиваль, посвященный духовному и эзотерическому наследию школы крутящихся дервишей. Для «белой» русской эмиграции мечеть Теке в Гелиболу являлась местом расквартирования – классами и казармами – юнкеров военных училищ. Этот фестиваль вполне может стать основой для расширения и развития российско-турецких культурных связей, но только он один не может решить этой задачи. К сожалению, турецкая туристическая индустрия не видит в нем рационального зерна, способного привлечь туристов из России, а поэтому статус этого фестиваля не поднялся выше самодеятельного уровня, хотя при наличии финансовой поддержки он вполне мог бы выйти на профессиональный

Oleg Kuznetsov

уровень, хотя есть шанс, что и в таком качестве он не решит задачи имиджевой составляющей этого нового направления турецкой индустрии туризма, – слишком далеко по своему содержанию находятся друг от друга наследие русских военных эмигрантов и секты крутящихся дервишей. Поэтому в этом направлении должны быть предприняты совершенно иные шаги.

Совершенно очевидно, что основная масса туристов совершает зарубежные поездки с целью эмоционального познания мира через приобретение новых ощущений (рациональное познание мира происходит через изучение содержания книг). Следовательно, что иметь возможность сделать туристические маршруты, связанные с российским военно-историческим наследием на территории Турецкой республики, востребованными у наших соотечественников, иначе говоря – реализуемыми на рынке туристических услуг, должны быть созданы условия для формирования соответствующих потребностей и их последующего эмоционального удовлетворения. Прежде всего необходимо информировать потенциальных российских потребителей подобных услуг о возможности их получения, для чего должна быть разработано соответствующее информационное обеспечение. Для этого должен быть создан Интернет-портал, содержащий исчерпывающую информацию для российских туристов. Чтобы исключить недобросовестную конкуренцию между турецкими туристическими операторами, владельцем портала должно быть или Министерство культуры и туризма Турецкой республики, или аффилированное им юридическое лицо на территории России, с которым местные туроператоры находились бы в равноправных договорных отношениях. Как это сделать, не нарушая при этом правил делового этикета турецкого бизнес-сообщества, – решать турецкой стороне, со своей стороны мы готовы гарантировать ей в этом деле всяческое информационное, научное и методическое содействие. В результате отчасти будет решена задача формирования мотивационной потребности в конкретном туристическом продукте, что даст возможность начать его реализацию.

Вторым, но при этом не менее важным, шагом является создание инфраструктуры удовлетворения познавательных потребностей российских туристов. Ни для кого не секрет, что основным инструментом передачи информации является ее визуализация. При этом следует учитывать, что в России на протяжении уже двухсот лет существуют традиции подобного наглядного «опредмечивания» мест, являющихся объектами военно-исторического наследия. Еще в 1809 г., к 100-летию победы русских войск над шведами под Полтавой, в окрестностях этого города был установлен первый военный мемориал. Со временем эта традиция распространилась на другие поля сражений, и к 1912 году, к 100-летию победы русского оружия в Отечественной войне 1812 года, в России существовало 24 подобных мемориала, обустройству и содержанию которых была посвящена отдельная глава Свода военных постановлений (2-е издание 1859 г.). Дальнейшее развитие эта традиция получила в советское время в форме звания «город-герой», а в новейшей российской истории – через появление особых местностей под обобщающим названием «Поля ратной славы Отечества», а также Городов воинской славы. Совокупность этих обстоятельств создала у граждан России определенные стереотипы восприятия мест воинской славы, историко-мемориальных объектов и комплексов, которые турецким туристическим операторам необходимо учитывать при продвижении на российский рынок соответствующего продукта турецких туроператоров.

Самым простым способом визуализации мест российского военно-исторического наследия на территории Турции будет являться их мемориализация, т.е. установление на их территории памятных знаков, формирующих соответствующее восприятие местности. Речь идет об установлении памятных знаков в большинстве из перечисленных выше поселков – Чаталджа, Ходем-Киой, Санджак-тепе, Чилингир, Кабакджа, Тузла, Бьюк-дере, Сарыйер, относящихся к илу Стамбул, в городе Гелиболу в иле Чанаккале, а также близ бывших фортов Кумкале и Орхание в иле Муглу. При этом особое внимание следует уделить мемориализации побережья залива Хисарёню близ деревни Орхание, поскольку это станет логическим продолжением мемориала в

Oleg Kuznetsov

память солдат ANZAKa, объединит европейский и азиатский берега Дарданелл в единый туристический историко-мемориальный комплекс, повысит приток туристов за счет представителей России, Франции, ряда африканских государств, чьи предки сражались в этой местности во время Первой Мировой войны. По нашему мнению, мемориал близ Орхание должен включать в себя три памятные знака – османским солдатам, сенегальским стрелкам из французских колониальных войск и российским военным морякам, погибшим на берегах залива Хисарёню в 1915 году. Этот мемориал станет еще одним знаком уважения памяти всех солдат, честно выполнивших свой долг по отношению к своей родине и присяге, будет способствовать взаимного сближению, духовному и материальному обогащению европейских, российского и турецкого народов, поможет преодолению чувств внутреннего неприятия, существующих, прежде всего, между европейцами и турками.

Решить вопросы мемориализации перечисленных выше исторических мест турецкому бизнес-сообществу в одиночку объективно не под силу, т.к. это будет связано не только с существенными капиталовложениями, но и решением целого ряда юридических вопросов, что не может быть в принципе реализовано без наличия политической воли, административной поддержки и технического содействия турецких властей самого разного уровня. Поэтому дальнейшее развитие российского сегмента международного историко-мемориального и культурно-познавательного туризма в Турецкую республику объективно не представляется возможным без наличия конкретных практических шагов в этом направлении официальных представителей турецкой стороны. Российская Федерация, безусловно, также заинтересована в увековечении памяти своих воинов, погибших за ее пределами, о чем существует соответствующее федеральное законодательство, но реализация его норм будет невозможна без наличия доброй воли со стороны властей Турецкой республики. Если таковая будет проявлена, то ее оформление должно быть осуществлено в форме межправительственного соглашения, а его заключение – это уже самый высокий уровень двусторонних российско-турецких отношений. Единственное, что мы можем сделать сегодня, – это придать в меру своих сил импульс началу сближению позиций наших стран и народов в этом вопросе.

Поскольку политический уровень решения данного вопроса для нас недостижим, нам следует говорить о доступных формах пропаганды российского исторического наследия на территории Турции средствами «народной дипломатии». Реальными шагами на этом пути могут быть любые культурные, научные и иные общественно-просветительские мероприятия, проводимые как по линии академических обменов, так и по другим направлениям интеллектуального и творческого взаимодействия. Уже почти год идет речь о желательности издания альбома фотографий о пребывании «белых» русских военных эмигрантов на территории современной Турецкой республики в 1920-1923 гг., которые наглядно раскрыли правду о событиях тех лет как российскому, так и турецкому народу, документально засвидетельствовали бы примеры дружбы и взаимовыручки людей, волей исторических судеб оказавшихся в условиях военного поражения. Реализовать этот проект вполне под силу научным и бизнес-кругам наших двух стран, стоит лишь проявить в этом вопросе добрую волю. Будем надеяться, что реализации этой инициативы не заставит себя ждать в самое ближайшее время, что станет первым и наиболее эффективным шагом на пути создания и последующего продвижения на российский рынок качественного нового туристического продукта, связанного с расширением историко-мемориального и культурно-познавательного туризма на территории Турецкой республики.

В заключение хотелось бы отметить, что каждый солдат, выполнивший свой священный долг перед своей страной и своим народом, к какой бы армии мира он ни относился, достоин уважения и памяти потомков. И наш долг, долг потомков перед памятью предков, отдать им необходимые почести, чтобы перед лицом истории и Всевышнего примирить бывших противников на поле боя и сохранить мир для многих поколений наших потомков.

Источники

DELEON, Jak, 2003, Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar, Remzi kitabevi, İstanbul.

MACAR, Oya Daglar, 2010, Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de, Libra yayıncılık, İstanbul.

BAKAR, Bülent, 2012, Esir Şehrin Misafirleri Beyaz Ruslar, Tarihçi kitabevi, İstanbul.

RAYEVSKİ, Nikolay, 2009, Gelibolu Günliđii, Rus Gözüyle Gelibolu, Zorunlu Bir Gurbetin Öyküsü, Çeviren Aydın İbrahimov, Nesrin Bayraktar, Ağaç yayımları, İstanbul.

UTURGAUİ, Svetlana, 2015, Boğaz'daki Beyaz Ruslar: 1919-1929, Çeviren: Uğur Bükre, Tarihçi kitabevi, İstanbul.

Külhanbeyi Kavramı Üzerine

Sarper Yılmaz*

Öz

Külhanbeyi sözcüğü günlük kullanımda bilinen olunan bir sözcük olmasına karşın, bu sözcüğün tarihsel bağlamda kökeni net değildir. Bu konuda bilgilerimizin dayandığı iki temel kaynak vardır. Bunlardan birincisi Ebuzziya Tevfik'in Yeni Osmanlılar Tarihi isimli eseri, ikincisi de Reşat Ekrem Koçu'nun Patrona Halil isimli tarihi romanıdır. Ebuzziya Tevfik'in aktardığı bilgilerin çoğu Rodos adasında sürgündeyken tanıdığı eski bir külhanbeyinin anlattıklarının yanında konu hakkındaki kendi sınırlı bilgisidir Reşat Ekrem Koçu ise herhangi bir kaynak vermemekle birlikte kendisinin bazı belgeleri görmüş olduğu muhakkaktır. Bu iki kaynağa göre külhanbeyleri evsiz ve kimsesiz olup belli kurallar dâhilinde külhanda barınmalarına izin verilen çocuklardır. Bunların kendilerine göre belli kuralları, ritüelleri, jargonları ve hiyerarşileri vardır. Kadim külhanbeyleri dönemi 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortadan kalkmış gibi görünmektedir. İşin ilginç tarafı bunları 1870'li yıllarda dinleyen Ebuzziya Tevfik'in bu bilgileri şaşkınlıkla karşılamasıdır. Bu konuda neredeyse hiçbir şey duymamış ve okumamıştır. Hatta "bunları eğer ben yazmasam bunlar unutulup gidecekti" şeklinde bir yorumda bulunur. Bunun dışında 19. yüzyılın ikinci yarısına ait birkaç eserde sınırlı bilgiye rastlanır. Daha sonra yazılan diğer eserlerde bu konuya sınırlı bir şekilde değinilmiş ve başta bahsettiğimiz eserlerden alıntılar yapılmıştır. Ancak 20. yüzyılda yazılan yazılarda külhanbeyleri hemen daima oldukça olumsuz bir şekilde yer almışlardır. Yaptığımız arşiv taramasında da konuya değinen belgelerin neredeyse yok hükmünde olduğunu saptadık. Ancak elde ettiğimiz III. Selim dönemine ait olan 1789 tarihli çok önemli bir hatt-ı humâyûnda külhanî çocuklardan bahsedildiğini, bunların külhanlarda kalmasının yasaklanmasının emredildiğini gördük (Ek-1). Bu arşiv belgesinden edindiğimiz izlenim Ebuzziya Tevfik ve Reşat Ekrem Koçu'nun anlatımları bir paralellik oluşturmakta, en azından hamam külhanlarda bir dönem çocukların barındığını, bunların halledilmesi gereken bir toplumsal sorun haline geldiğini bize göstermektedir. Ancak tarihsel belgeler şimdilik daha kapsamlı bir çerçeve çizmemize imkân vermemektedirler.

Anahtar Kelimeler: Külhan, Külhanbey, Gedikpaşa, Layhar

* Prof. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü
sarper@bilkent.edu.tr

The mystery of Külhanbeyis

Abstract

Although the word “külhanbeyi” has a relatively common daily use in Turkish language, its the origin in the historical context is not that clear. Our knowledge on this issue depends basically on two sources. The first one is Yeni Osmanlılar Tarihi of Ebuzziya Tevfik (The Young Ottomans) and the second one is an historical novel of Reşat Ekrem Koçu, Patrona Halil. The knowledge of Ebuzziya Tevfik basically comes from on an old Külhanbeyi whom he met in Rodos during his exile and also Tevfik’s limited information on this issue. Although Reşat Ekrem Koçu did not quote any sources, it is obvious that he had seen many documents. According to these two sources Külhanbeyis are the children allowed to take shelter in Külhan (furnace) as long as they obey some certain rules. They have their own regulations, rituals, jargons and hierarchy. The age of old Külhanbeyis has been ended by the second half of the 19th century. It is interesting that Ebuzziya Tevfik was pretty amazed when he heard this story in the 1870’s. Moreover, he stressed that these information would have probably been forgotten if he had not recorded them. Apart from these two basic sources, there were a few sources from the second half of the 19th century giving limited information. All the written material afterwards on this issue basically cited the aforementioned sources. However, in the 20th century literature, külhanbeyi concept was generally referred to as a wicked one. Our archival search revealed very limited documents. Nevertheless, we detected an important imperial edict of 1789, mentioning the külhani children and forbidding their dwelling in Külhans. We believe that this document is parallel with the narratives of Ebuzziya Tevfik and Reşat Ekrem Koçu. At least the document reveals that some children once upon a time indeed took shelter in Külhans and this group finally became a cause of social unrest that has to be dealt with. However, historical documents still do not allow us to draw a more clear perspective.

Keywords: Külhan, Furnace, Külhanbeyi, Layhar, Turkish bath

Giriş

Çoğumuzun bir şekilde aşına olduğu Külhanbeyi sözcüğünün kökeni aslında pek de tahmin edildiği kadar net değildir. Bu sözcüğün ne şekilde ortaya çıktığını incelediğimiz zaman elimizdeki en eski kaynağın Ebuzziya Tevfik'in *Yeni Osmanlılar Tarihi* isimli kitabı olduğunu görüyoruz¹. Aslında bu kitap Ebuzziya Tevfik'in 1910 yılında Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımladığı tefrikaların, kendisinin torunu olan Ziyad Ebuzziya tarafından birleştirilerek gözden geçirilmiş ve bugünkü dile uyarlanmış şeklidir². Ebuzziya Tevfik Rodos adasında Ahmet Mithat Efendi ile birlikte sürgündeyken rastladığı, külhanbeyi lakabı ile çağrılan Sami adlı bir kişinin yaşamından bahseder. Bu kişiden o kadar etkilenmiştir ki ona eserinde "Külhanbeyi Sami" diye ayrı bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümde Külhanbeyi Sami'nin ağzından külhanbeylerinin tarihsel kökenini, yaşam felsefelerini, yaşayış biçimlerini anlatır. Ebuzziya Tevfik dışında bu konuyu geniş bir şekilde ele alan Reşat Ekrem Koçu olmuştur. Koçu külhanbeyliği konusunda *Patrona Halil* isimli tarihi romanında oldukça ayrıntılı bazı bilgiler vermiştir³. Koçu'nun yazdıklarından bu konuda bazı belgeleri görmüş olduğu bellidir, ancak ne yazık ki ulaşılabilir herhangi bir kaynak zikretmemiştir. Bunların dışında bazı tarihi kaynaklarda bu konu ile ilgili sınırlı bilgilere rastlanmaktadır. Bu yazıda öncelikle Ebuzziya Tevfik ile Reşat Ekrem Koçu'nun yazdıkları ayrıntılı bir şekilde analiz edilecek, takiben konu ile ilgili diğer tarihi kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler gözden geçirilecektir. Arşiv taramasında konuya ilişkin çok az belgeye rast gelinmekle birlikte bunlar şimdiye kadar anlatı halinde gelmiş bilgilerin bir ölçüde de olsa teyit edilmesine vesile olacak kıymettedirler.

Ebuzziya Tevfik'in Yeni Osmanlılar Tarihi'nde Külhanbeyi Bahsi

Külhanbeyi lakaplı Sami Rodos'ta sürgünde olan Ebuzziya Tevfik'in ilgisini çeker. Sami, musiki usullerini bilen, son derece gerçekçi kanarya ve kuş taklitleri

¹ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, bugünkü dile uyarlayan Ziyad Ebuzziya, İstanbul, 1973.

² Yeni Tasvir-i Efkâr, 19 Kanun-i evvel 1910.

³ Reşat Ekrem Koçu, *Patrona Halil*, Yayına Hazırlayan Reha Çamuroğlu, İstanbul, 2001.

Sarper Yılmaz

yapan, Hacivat Karagöz diyaloglarında mahir, zar yapımında ve kağıt oyunlarında usta, son derece becerikli bir zattır. Ebuzziya Tefvik İstanbul’da vaktiyle külhanbeyi adı verilen başıboş insanların dolaşmış olduklarını bildiğini, ancak onların dolaştığı zamanlara yetişemediğini, sadece onların fakirliğini duyduğunu yazar⁴. Sami kendi hayatı ile birlikte külhanbeylerinin oldukça ilginç olan hikayesini Tefvik’e ayrıntılı olarak anlatır. Anne ve babasını kaybettikten sonra birçok işe girip çıkan Sami sonunda barınacak bir yeri kalmayınca külhanbeylerinin deste başı olan Gedikpaşa hamamı külhanındaki Pat Burun İbrahim’e başvurur. Ancak külhana kabul edilmek için bir şart vardır. O gece külhanda helva ve pilav pişirilmelidir ve bunun için gerekli malzemeyi külhana kabul edilecek çocuk bir şekilde bulmak zorundadır⁵. Malzemeyi temin eden çocuk bunu külhancıya teslim eder. Bununla akşam yemeği hazırlanır, aday çocuk yemeğe katılmaz ve herkese su servisi yapar. Yemek bittikten sonra külhancı bir lokma ekmeği üç parmağı ile tutup tuza batırarak külhanbeyleri için kutsal sayılan bir şiiri okur ve lokmayı ağzına atar ve sofradakiler de bunu tekrar ederler.⁶ Bu şiirin Yeni Tasvî-i Efkâr gazetesinde yayımlanan özgün şekli şöyledir:

“Bu ocağın adı gerçek külhandır,
Yersizlerle yurtsuzlara mekandır.
Nice erler yetişmiştir Külhandan,
Kim bilir kim bugün nerede Pinhandır.
Ana baba bucağına sığmayan
Yavrucaklar bu ocakta mihmandır.
Pirimizdir bizim Koca Layhar,
Hak budur kim eşi gelmez sultandır.
Hu çekelim Layhar’ın ruhuna hu
Anun için bay ü geda yeksandır”⁷

⁴ Ebuzziya Tefvik, Yeni Osmanlılar tarihi, s. 196-197.

⁵ Ebuzziya Tefvik, s. 209-211.

⁶ Tefvik, age., s. 212.

⁷ Yeni Tasvî-i Efkâr, 19 Kânûn-i evvel, 1910. Gazetede bu şekilde yayımlanan şiirin, Ziyad Ebuzziya’nın yayımladığı kitapta 5. Mısrası (ana baba bucağına sığmayan) eksiktir. Daha sonra bahsedilecek olan Reşat Ekrem Koçu’nun eserinde ise aynı mısraları da içeren ancak daha uzun bir şiire rastlanmaktadır: “Bu ocağın adı gerçek külhandır, Yersizlere yurtsuzlara mekandır, Nice erler yetişmiştir külhandan, Kim bilir kim bugün nerede pinhandır, Ana baba bucağını bilmeyen, Yavrucaklar bu külhanda mihmandır, Aşık Layhar pirimiz üstadımız, Hak budur kim eşi gelmez Sultandır, Nice yıllar uryan yatup külhanda, köçeği de uryan taze fidandır, Aşk ile meşk kalenderlik rahıdır, Külhan böyle muhabbetli meydandır, Maşuk olan aşık kadri bilmese, Misli melek olsa dahi nadandır, Aramıza geldi bir can paresi, Ol çerağı hüsne gönül şamdandır, İşe uryan olmuş Layhar aşkına,

Külhana kabul edilen çocuğa bir kardeş tayin edilmesi gerekir. Bunun da bir ritüeli vardır. Kardeş olacak çocuklar anadan doğma soyundurulur ve Layhar kefeni adı verilen külhancının getirdiği büyük bir gömleği birlikte giyerler. Sağdaki çocuk gömleğin sağ koluna sağ elini, soldaki de sol elini sokar. Dışarıdan iki baş ve iki kol görünürken gövde tektir. Külhancı iki dizi üzerine oturarak ellerini düzleri üzerine koyar ve bir nutuk verir: “Ey Layhar’ın evlatları Burası baba yurdudur. Burada senin benim yoktur. Burada herkes kardeşdir. Bir anadan doğanlar, bir babadan olanlar birbirlerini boğazlarlar. Layhar’ın evlatları birbirlerini bir vücut bilirler. Kardeşlerine birisi bir iğne batırsa acısını kendi vücutlarında duyarlar. Bu kefene sağlığından girenler ölünceye kadar birbirlerini ayrı görmezler. Bu ikilikte birliktir. Bu senin sağ elindir, sen de bunun sol elisin. Vücudunuz birdir, başlarımız ikidir. ... Kazancınızı buraya getiriniz. Burada bu senindir, bu benimdir yoktur. Az çoğu arttırır, çok hepinizi besler. Kazan birdir, hepinizi doyurur.”⁸

Bunu takiben külhancı ellerini kaldırarak Layhar’ın ruhuna Fatiha okur. Külhandaki diğer çocuklar sırayla gömleğin içinde olan çocukları öperek tebrik ederler. O gece iki çocuk bu gömlek içinde uyur. Külhana anne veya babası sağ olan çocuklar alınmaz. Dışarı ile bir ilişkisi olanlara pek dost gözü ile bakmazlar. Hiç kimsesi olmayanlara çok daha fazla yakınlık gösterilir. Sami’nin anlattıklarından külhan’ın 200-300 kelimedenden oluşan kendine has bir lisânı olduğu anlaşılmaktadır. Ebuzziya Tevfik bunların bir kısmını yazmıştır⁹. *Yeni Osmanlılar Tarihi*’ni kitap haline getiren Ziya Ebuzziya, bu kitapta verdiği bir dipnotta külhana has dil konusunda Ebuzziya Tevfik’in arşivinde daha ayrıntılı notlar olduğunu ancak bu aile arşivinin bir felakete uğrayarak mahvolduğunu kaydetmektedir¹⁰.

Sami, külhanda kaldığı sürece adına hu çektikleri Layhar’ın kim olduğunu kimseden öğrenemediğini, daha sonra bir kahvede otururken Derviş kıyafetli bir adamdan şu hikayeyi dinlediğini anlatır:

Bugün gonca yarın gül-ü handandır, Hu çekelim Layhar’ın aşkına hu, Yürekteki şulemiz ol nurdandır.” Şiire bu eklemeleri Koçu’nun kendisinin mi yaptığı, yoksa bir belgeden alıntı mı yaptığı konusu belirsizdir. Reşat Ekrem Koçu, Patrona Halil, Yayına Hazırlayan Reha Çamuroğlu, İstanbul:Doğan Kitapçılık A.Ş., 200, s. 97-8.

⁸ Tevfik, age., s. 214-15.

⁹ Tevfik, age., s. 215-17, baba:külhancı, camcı:kurnaz, cami:kalabalık, kaz:gürültücü, sırma:uygunsuz kadın, istif:uyku, çamur:ziyafet, mektep:hapishane, bıyıklı:zaptiye, bıyıklıya piyaz vermek:zaptiye ile iyi geçinmek, baş parmağını bükme:yankesicilik etmek, su yolunda yatmak:caddelerde iş görmek, kaftan giydirmek:çamur sıçratmak.

¹⁰ age., s. 216, dipnot.

Sarper Yılmaz

“Mahmut Gaznevi adında bir padişahın Senayi Bey isminde bir adamı varmış. Bir gün evinden saraya giderken bir hamamın külhanının önünden geçtiği sırada bindiği katırın ayakları yere takılmış. Külhanda ise Layhar isminde bir sarhoş oturmuş. Meyhanelerde küp dibine birikmiş olan şarap tortularını getirip bu adama verirmiş. Onu içermiş. Bundan dolayı adı Layhar kalmış. Dışarıda katırın ayakları yere gömüldüğü sırada Layhar külhancıya:

-Doldur bakalım, bir tane de Senayi Beyin aşkına içelim, demiş. Külhancı da ona: -Buldu şarabı içmene bak. Senayi Beyin adını ağzına ne alırsın? Başına bela mı getirmek istersin? Yerin kulağı var derler. Bilmez misin hey Baba Layhar! demiş. Layhar büyük bir kahkaha koparmış: - Hem o katırın aşkına ver, hem de ayakları yere geçen katırın! demiş. Bunu yüksek sesle söylemiş. Dışarıda durmadan katır yürütmek isteyen Senayi Bey bu sözleri işitiyormuş. Derhal kalbine bir şevk gelmiş, katırdan inmiş, yanındaki hizmetçiler ile yakınlarını bırakarak içeriye girmiş, külhancıdan maşrapayı alıp Layhar’ın önünde diz çökmüş, elini öpmüş, şarabı sunmuş. O da ona hayır duası etmiş. Sultan Mahmut Gaznevi’nin ondan sonra Senayi Beyin tavsiye ve tedbirleri sayesinde saltanatı yükselmiş.”¹¹ Ebuzziya Tefvik Külhani Layhar isminde bir rind-i laubali’nin meşhur olduğunu, Nabi’nin divanı gibi bazı kitaplarda benzeri hikâyelerin olduğunu belirtir¹².

Sami külhandaki gündelik yaşamla ilgili bilgiler de verir. Külhancıların, nefisleriyle savaşmayı maksat edinmiş kalenderlerden sayıldıklarını, onların inancına göre külhanın bir imtihan kapısı olduğunu anlatmaktadır. Külhanbeylerinin ise külhancıların manevi evlatları olduğunu, içlerinden biri rahatsızlanacak olsa müşfik bir baba gibi başlarından ayrılmadıklarını, onları kendilerince tedavi etmeye gayret ettiklerini kaydeder. Külhancının akşamüzeri külhandan çektiği ısıtıcı külü, soğuk külün üzerine serdiğini ve bunun da külhanbeylerinin döşeği olduğu anlatılır: “Onların yatağı, yastığı kışın sıcak kül, yorganları külhanın kızgın üfürüğüdür. Beyler elde ettikleri yiyecekler ile külhana dönerek akşam nevalelerini hazırlarlar, en son kişi gelen kadar kimse yiyeceğe dokunmaz. Külhancı bir baba gibi asla sönmek bilmeyen külhanın yarı açık bulunan ağzına karşı oturmuş yavrularının gelmesini bekler. Herkes tamam olunca külhan kapısı kapanır, yemeğe oturulur. Ancak külhancı bu yemeğe katılmaz, o sadece külhan güruhuna yeni bir katılım olursa sofraya oturur.” Akşamları tavla, dama ve benzeri oyunlar oynanır, şarkılar, maniler, gazeller okunur. Sonra da hazırlanan küller üzerine yatılır, küçükler genellikle çift olarak ve çıplak bir şekilde küle gömülürler üzerlerine kilim, çuval gibi şeyler örtülür. Kış sabahları ise külhancı evlatlarının hepsine salep dağıtır ve salebini içen sokağa

¹¹ Tefvik, age., s. 212-213.

¹² Tefvik, age., s. 213.

Sarper Yılmaz

fırlar¹³. Sami, çamur süpürme işinin bir zamanlar külhanbeyleri tarafından gönüllü olarak üstlenildiğini söylemektedir. Bu şekilde gelip geçenden “helva parası” istemek hakkına sahip olduklarından bu pek kazançlı bir işti. Zaten çamur kelimesinin külhan argosunda ziyafet anlamına gelmesinden de bu işi sevdikleri anlaşılmaktadır.

Sami, külhandaki hiyerarşi konusunda bazı bilgiler vermektedir. Buna göre on kişiye bir deste başı ve eğer birkaç deste varsa onların da üstünde bir koca deste başı bulunmaktadır. Koca deste başı külhanın düzeninden sorumludur. Bu zat ayrıca külhanbeylerini nasıl davranmaları gerektiği konusunda yönlendirmektedir. On, on dört yaş arası çocukların sokaklarda çift gezmeleri, Yahudilere kesinlikle tecavüzde bulunmamaları, küçük çocuklarla aciz kadınlara tehlikeye düştiklerinde yardım etmeleri, gezginci esnafa ilişmemeleri, hamallara yük indirip kaldırırken yardım etmeleri öğütlenirken lalaları ile gezen kibarzadelere, eğer para vermezse tacizde bulunmaları, tulumbacıları gördükleri yerde onlarla alay etmeleri önerilirdi¹⁴. Sami'den nakledilen bilgiye göre Gedikpaşa Hamamı külhanı diğer külhanlara kıyasla bir akademi durumundaydı. İkinci derecede ise Mahmut Paşa Hamamı külhanı vardı. Üçüncü dereceyi Beyazıd, dördüncüyü İbrahim Paşa, beşinciye Ayasofya, altıncıyı Çinili, yedinciye Haseki külhanları teşkil ederdi. Farklı külhan mensupları arasında bir anlaşmazlık olması durumunda Gedikpaşa külhanı deste başlarından birinin verdiği hüküm geçerlidir ve kabul görürdü¹⁵.

Ebuzziya Tevfik'in külhanbeylerine dair yazdıkları 1846 yılında bunların yarı cebren, yarı gönüllü olarak askere alınmaları ile bitiyor. Bu anlatıda zaman zaman Sami'nin naklettiği olaylar kendini belli etmekle beraber, genellikle hangi sözlerin kim tarafından söylendiği belli olmuyor. Külhanbeyi Sami bölümünün son kısmında 1846 yılında cereyan eden olaylar Sami tarafından nakledilmiş olsa gerektir. 1846 yılının yazında külhanlar kuşatılarak buradaki külhanbeyleri alınmış ve Sultan Ahmet Camii avlusuna götürülmüşlerdir. Buraya devrin seraskeri Rıza Paşa ile Reşit Bey adında biri gelerek bir nutuk verir. Serseriliğin kötü sonuçlarını onların kalbini kırmayacak şekilde anlatarak askerlik mesleğinin faziletlerinden bahseder. İçlerinden pek çoğu duygulanarak ağlar. Ayasofya külhanı deste başlarından Rıza isminde biri çıkarak karşı bir nutuk vererek, hükümetin aslında bu durumdan sorumlu olduğunu, anasız, babasız, yersiz, yurtsuz memleket çocuklarının, eğer külhanlar da olmasa

¹³ Tevfik, age., s. 223-224.

¹⁴ Tevfik, age., s. 225-226.

¹⁵ Tevfik, age., s. 228.

Sarper Yılmaz

kendilerini Sarayburnu'ndan denize atmaktan başka seçeneği olmayacağını, hükümetin istese bunları ıslah edecek yolları uygulayabileceğini söyler. Serasker Rıza Paşa da bu konuşmayı onaylar¹⁶. Bu şekilde külhanlar devlet eliyle dağıtılana kadar Sami Gedikpaşa hamamı külhanında kalmış, sonra da askere alınmış, yıllar sonra da hapis cezasını çekmek üzere Rodos'a gelmiş ve kader onu Ebuzziya Tevfik ile karşılaştırmıştır. Ebuzziya Tevfik bu konuya neden bu kadar önem verdiğini de şu şekilde açıklar: “Külhanbeylerine ait tafsilatın bu araya sokulmasına ne münasebet vardır sorusu akla gelebilir. Külhanbeyleri Osmanlı sosyal toplumu içinde özel bir sınıf meydana getirmiştir. Hiçbir eserimizde nam ve şanlarına dair, hatta bir kelime olsun bilgi yoktur. Eğer ben Sami'ye tesadüf etmemiş olsaydım, bu sınıfın kendileri gibi namları da kaybolup gidecekti.”¹⁷ Ebuzziya Tevfik bunları bilgileri öğrendiği zaman külhanların boşaltılmasının ardından sadece 27-28 yıl geçmişti ve kendisi bunlarla ilgili fazlaca bir şey duymadığı gibi herhangi bir şey de okumamış idi.

Reşat Ekrem Koçu'nun Patrona Halil İsimli Eserinde Külhanbeyi Bahsi

Reşat Ekrem Koçu'nun yazmış olduğu *Patrona Halil* isimli eser bir tarihi romandır. *Yeni Osmanlılar Tarihi*'nin tefrika tarihi çok daha eski olduğu gibi, bu eser doğrudan tanıklığa dayandığı için birincil bir kaynak sayılabilir. Bu nedenle Reşat Ekrem Koçu'nun bu eserden esinlenmiş olması yüksek bir olasılık olmasına karşın, Koçu eserinde Ebuzziya Tevfik'in eserinden bahsetmemiştir. Reşat Ekrem Koçu'daki külhanbeyi bahsi daha kısadır. Ancak Reşat Ekrem Koçu'nun külhanbeyi bahsinde, diğer eserde olmayan bazı ilginç bilgiler ve yorumlar yer almaktadır. Daha da önemlisi, Reşat Ekrem Koçu kendisinde bulunan bazı önemli arşiv belgelerinden bahsetmektedir. Darülfünun tarih bölümü mezunu olan Koçu'nun bu konu ile ilgili bazı araştırmaları olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu konuda bir kaynakça vermemesi nedeniyle sözünü ettiği belgelerin neler olduğunu bilemiyoruz. Reşat Ekrem Koçu *Patrona Halil* kitabında bu konuya “Külhani Layhar, Külhanbeyleri, Layhar'ın Kefeni ve Külhanbeyi Argosu” başlıkları altında dört bölüm ayırmıştır¹⁸. Patrona Halil'den bahsettiği “Sicil Defteri” başlıklı bir bölümde de Beyazıt Hamamı uşaklarının kaydedildiğini söylediği, 1719-1720 yıllarında düzenlenmiş bir sicil defterinden söz eder. Bu defterin sadece bir

¹⁶ Tevfik, age., s. 228.

¹⁷ Tevfik, age., s. 230.

¹⁸ Reşat Ekrem Koçu, *Patrona Halil*, Yayına Hazırlayan Reha Çamuroğlu, İstanbul, 2001.

Sarper Yılmaz

kopyasının elinde olduğunu, aslının nerede olduğunu bilmediğini yazar¹⁹. Bu defterde Beyazıt Hamamında bulunan tellaklar, natırlar yanında külhancı ve külhanda barınır genç oğlan ve hamal beyler kaydedilmiştir. Reşat Ekrem Koçu kitap boyunca Patrona Halil isyanının belkemiğini külhanbeylerinin oluşturduğu tezini işlemiştir²⁰. Layhar konusunda Ebuzziya Tevfik'in zikrettiği hikâye bazı farklılıklarla tekrarlanmakta ve bu hikâyenin 1712 yılında Nabi tarafından nakledildiği kaydedilmektedir. Ayrıca, Koçu farklı olarak külhanbeylerinin aynı zamanda hamallık da yaptığını yazmıştır²¹. Külhana kabul edilecek çocukların özellikleri konusunda ayrıntı vererek çocukların en az 11 yaşında ve vücutça sağlıklı olmaları, 15 yaşından büyük olmamaları gerektiği; çocukların 23 yaşına kadar külhanda kalabilecekleri ancak o yaştan sonra ayrılmaları gerektiğini kaydeder. Deste başları içinse yaş tahdidi yoktur²². Çocukların külhana kabul ediliş töreni, akşamki pilav helva ziyafeti için malzeme toplamaları, Layhar kefeni hemen hemen Ebuzziya Tevfik'in anlattığı şekilde tasvir edilmiştir²³. Külhanbeylerinin çıplak bir şekilde kül üzerinde yattıkları belirtildikten sonra, 18. yüzyılın sonlarında külde yatma geleneğinin terk edildiği ve külhanbeylerinin külhancının odasının yanındaki bir odada çuval, kilim ve hasır üzerinde yatmaya başladıkları anlatılır. Layhar'a atfen horozu kutsal kabul etmeleri ve külhan avlusunda horoz beslemeleri ise Ebuzziya Tevfik'te yer almayan bir diğer ilginç noktadır. Koçu "Külhanbeyi Argosu" başlıklı bölümde küçük bir lugatçe vermiştir. Ebuzziya Tevfik'te yer almayan bazı kelimeler burada yer alırken, Tevfik'te bulunan bazı deyimler ise Koçu'da yer almamıştır²⁴. Külhanbeylerinin günlük yaşantıları, çamur süpürmeleri Ebuzziya Tevfik'in anlattığıyla uyumlu bir şekilde tasvir edilmiştir. Çamur süpürmeleri için İstanbul Kadılığının külhanbeylerini "hamam hamalları" namıyla göreve çağırdıkları kaydedilmiştir²⁵. Koçu, külhanbeyliğini bir tarikata benzetir ve bunun başlangıcı olarak 1683 Viyana bozgunu kabul eder. Bu tarihten sonra bu kurumun 1846 senesi haziranına kadar 150 yıldan fazla yaşadıklarını, Patrona Halil vakasından sonra da zayıflamakla birlikte 100 yıl daha ortadan kalkmadıklarını belirtir. Bu konuda bazı ayrıntılar ve sayısal veriler de kaydeder:

¹⁹ Koçu, Patrona..., s. 87.

²⁰ Koçu, Patrona..., s. 217, 220, 221, 225, 227, 235, 277.

²¹ Koçu, Patrona..., s. 91.

²² Koçu, Patrona ..., s. 96.

²³ Koçu, Patrona..., s. 99-101.

²⁴ Koçu, Patrona..., s. 105-8.

²⁵ Koçu, Patrona..., s. 103.

Sarper Yılmaz

“Lale devrinde her külhanda bir deste, on nefer külhanbeyi barınırken, 1846’da külhan odalarında beyler yatan büyük İstanbul hamamları ehemmiyetleri sırasıyla şunlar olmuştur ki, bir külhandaki beylerin 4 desteye kadar yükselmiş oldukları görülür: Gedikpaşa Hamamı 40 bey, Mahmutpaşa Hamamı 30 bey, Aksaray’da Muratpaşa Hamamı 30 bey, Ayasofya Hamamı 30 bey, Tophane’de Kılıçalipaşa Hamamı 30 bey, Beyazıt Hamamı 30 bey, Bahçekapısındaki Haseki Hamamı 30 bey, Tahtakale’de Rüstempaşa Hamamı 20 bey, Laleli’deki Ağa Hamamı 20 bey, Samatya’da Ağa Hamamı 20 bey, Zeyrek’teki Çinili hamamı 20 bey, diğer 50 kadar hamamda birer desteden 500 bey.”²⁶ Reşat Ekrem Koçu’nun verdiği bu ayrıntılı bilgilerin bazı belgelere dayanmış olacağı muhakkak olmakla birlikte ne yazık ki kendisi bir kaynak vermemiştir. Ebuzziyya Tevfik’in kitabını derleyerek yayınlayan Ziyad Ebuzziya, Reşat Ekrem Koçu’nun henüz yayınlanmamış olan *İstanbul Ansiklopedisi* adlı eserinin külhan maddesinden, yazarın kendisinin lütufkar izni ile aldığını belirttiği bir bilgiyi dipnot olarak kitapta vermiştir. Bu bilgi şu şekildedir: “Külhanbeyliğinin bir çeşit tarikat halinde doğması 17. yüzyıl sonu, 18. yüzyıl başına dayanır. Viyana bozgunu olmuş, pek çok eyalet elden çıkmış, devlet büyük bir tehlike altında kalmıştır. Hünkar, sadrazam Edirne’ye yerleşmişler, İstanbul’un idaresi Sadaret Kaymakamına bırakılmış, düzen bozulmuş, asayiş kalmamıştır. Bu sırada fuhuş geniş ölçüde artmış, gayrimeşru çocuklar ortaya bir sorun olarak çıkmışlardır. Hamamların külhan kısımlarını kendilerine mesken edinenlerin yaşlıcaları, sokaklara düşen bu çocukları mahiyetlerine almışlar ve yavaş teşkilatlanarak “ocak” meydana gelmiştir. Buraya düşen çocukların çoğunun iyi aileden peydahlanmış olmaları nedeniyle de bunlara külhanbey adı verilmiştir.”²⁷ Ne yazık ki Reşat Ekrem Koçu’nun ömrü bu ansiklopediyi tamamlamaya yetmemiştir. Bahsi geçen ansiklopedi G harfinde kaldığı için elimizde Ziyad Ebuzziya’nın bahsettiği külhan maddesi ile hiçbir bilgi yoktur.

Ebuzziya Tevfik ve Reşat Ekrem Koçu’ya Ait İki Eserin Değerlendirilmesi

Yeni Osmanlılar Tarihi daha eski bir tarihte yazıldığı için ve daha da önemlisi bir tanıklığa dayandığı için konu ile ilgili temel kaynak eser olarak kabul edilebilir. Ancak Reşat Ekrem Koçu’nun da, kaynaklarını vermemiş olduğu halde, bu konuya ciddi katkılar sağladığı aşikârdır. Daha sonraki yıllarda bu konuyla ilgili herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Külhanbeylerinin söz konusu edildiği diğer eserlerin çoğu hemen daima bu iki kaynaktan alıntı yapmışlardır. Bunun dışında diğer bir önemli nokta da 17, 18 ve 19. yüzyıl İstanbul hayatını konu alan pek çok eserde bu konuya ya hiç değinilmemesi ya da çok sınırlı olarak

²⁶ Koçu, Patrona..., s. 109.

²⁷ Ebuzziya Tevfik, age., s. 230-1, 1 no’lu dipnot.

Sarper Yılmaz

değnilmesidir. Patrona Halil isyanında Reşat Ekrem Koçu'nun isyanın belkemiğinin külhanbeyleri olduğunu vurgulamasına karşın, bu konuda tarih yazmış olan o devir tarihçilerinden Abdi ve Destari Salih'in bu konuya vurgu yapmamaları; Koçu'nun Darülfünundan hocası olan Ahmet Refik Altınay'ın Lale Devri üzerine yazdığı bir kitapta bundan bahsetmemesi dikkate değer.

Külhanda yaşayanların kendilerine pir olarak seçtikleri Layhar hakkında hem Koçu hem de Ebuzziya Tevfik yüzeysel bazı bilgiler vermektedir. Yukarıda bahsedilen şiir bir zamanlar külhanların adeta bir sosyal güvenlik kurumu gibi iş görerek, kimsesiz çocuklar için bir barınma olanağını sağladığına işaret etmektedir. Sami'nin anlattıklarına ek olarak Ebuzziya Tevfik'in aktardığı bazı rivayetler de vardır. Bunlardan birisi II. Mahmut'a dair olan rivayettir. Buna göre II. Mahmut tebdili kıyafetle gezerken Gedikpaşa külhanının bulunduğu sokağa girer ve davudî bir sesle usulüne uygun olarak gayet hoş bir üslupla icra edilen bir şarkıyı işitir. Külhana girer ve şarkı söyleyenin Topkapılı Mehmet olduğunu öğrenir. Mehmet o sırada Dede Efendi'nin bestesi olan “Cihâr attım şeş oynadım, yine felek yendi beni” şarkısını söylemeye başlayınca bu şarkı padişaha pek dokunur. Zira o sıralarda meşhur musiki üstatlarından Dellalzâde'nin Mâbeyn-i Humâyûn'a alınması üzerinde Dede Efendi itibardan düşmüş olduğundan bu şarkıyı söylemiş. Sultan Mahmut külhancıya belli bir para vererek bunu Mehmet'e ulaştırmasını söyleyerek oradan ayrılır. Daha sonra da Topkapılı Mehmet'i Müezzinân-ı Hâssâ'ya aldırır. Ebuzziya'nın naklettiğine göre Külhanbeyi Topkapılı Mehmet 1873 tarihine kadar yaşamış ve Sokullu Mehmet Paşa tekkesinde Zakirdbaşılık yapmıştır²⁸. Ebuzziya Tevfik Sami'nin anlattıkları dışında bizzat kendisi külhanbeyleri ve kökenleri hakkında bazı yorumlarda bulunmuştur. Hırsızlığın en basit bir tabakasında faaliyet gösterdiklerini, bu nedenle daima müsamaha ile karşılaştıklarını, bir bakkal dükkanının önünde bir dilim peynir veya iki parça şeker aşırmaq için saatlerce fırsat gözlediklerini, bunun sonucunda da ya bakkalın ya da müşterinin onlardan kurtulmak için istediklerini verdiğini yazmıştır. Külhanbeylerinin kökenleri konusunda ise şöyle bir tahmin yürütmüştür: “*Bu sefil insanlar topluluğu memlekette nasıl türemiştir? Nereden sirayet etmiştir? Tarihimizin diğer birçok hususları gibi bilgi çerçevesinin dışında kalmıştır. Layhar'ın kendilerince kervanbaşı sayılmasına*

²⁸ Ebuzziya Tevfik, age., s. 220-1.

Sarper Yılmaz

göre, hiç şüphe yoktur ki buralara Asya'dan gelmiştir. Yahud, külhancılarca bir takım geleneklerle yerleşip kalmış bir inanış neticesi olmak lazım gelir."²⁹

Günümüzde külhan ve külhanbeyleri konusunda bilgi veren eserlerde bulunan bilgiler bu genellikle bu iki temel esere dayanmakla birlikte sınırlı da olsa diğer kaynaklarda bazı değerli bilgilere rast ediyoruz.

Külhanbeyleri konusundan bahseden diğer eserler

Sözlük ve Ansiklopediler

Külhan ve külhanbeyi kavramları konusunda sözlük ve ansiklopedilerin neler yazdıklarına göz atmak faydalı olacaktır. Ferit Develioğlu'nun Osmanlıca Türkçe Sözlüğünde külhanın Farsça olduğu ve hamamlarda suyu ısıtmak için ateş yakılan yer, hamam ocağı anlamına geldiği yazılıdır. Külhani için çapkın, serseri karşılığı verilmiş, Külhan-i Layhar için de meşhur Hakim- Senai'nin müridi denmiştir³⁰. Şemsettin Sami'nin Kamus-i Türki adlı sözlüğünde külhan için hamam ateşliği, külhani için geceyi hamam külhanında geçiren serseri karşılığı verilirken, külhanbeyi için geceyi hamam ateşliğinin sıcak olan kısm-i haricisinde geçiren serseri, yaramaz çocuk, sokak çapkını karşılığı verilmiştir³¹. TDK'nın tarama ve derleme sözlüklerinde külhan maddesi yoktur. Mehmet Zeki Pakalın'ın Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğünde genişçe bir külhanbeyi maddesi vardır³². Pakalın, külhanbeylerini serseriler ve çapkınlar güruhu olarak tanımlar. Bu serserilerin ilk yerinin Gedikpaşa hamamı olduğunun tevatür yoluyla bize ulaştığını, hamam külhanlarının zaman içinde başıboş kişilerin barınak yeri olduğunu, esnaflara zarar verdiklerini, sokaktan geçenleri soyduklarını, ölümlerinin de ekseri bıçak ya da kurşunla olduğunu yazar. Pakalın külhanbeylerinin kıyafetlerini tasvir etmiştir: "*Külhanbeyleri kıyafetleriyle diğerlerinden kolaylıkla fark edilirlerdi. Bu gibiler başlarına uzun ve sıfır numara fes giyer, bellerine gayri-muntazam bir surette kuşak sarar, bacaklarına geniş bir pantolon geçirir, ayaklarına da ökçeleri basık yemeni giyerlerdi.*" Pakalın, Tanzimat öncesinde sokaklarda fenersiz gezenlerin yakalanarak hamam külhanlarına atıldıklarından ve geceyi orada geçirmek zorunda bırakıldıklarından bahseder. İlber Ortaylı *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*

²⁹ Ebuzziya Tevfik, age., s. 222.

³⁰ Ferit Develioğlu, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara, 2006, s. 534.

³¹ Şemsettin Sami, Kamus-i Türki, İstanbul, 2004, s. 1176.

³² Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1983, s. 339-40.

Sarper Yılmaz

kitabında aynı konudan bahsetmiş ancak herhangi bir kaynak göstermemiştir³³. Pakalın'ın sözlüğünde “Külhanbeyi Semaisi” maddesi de mevcuttur: “*Eskiden külhanbeyi kahvelerinde saz çalanın terennümünden sonra, gençler tarafından kendilerine mahsus tavırla okunan manzume hakkında kullanılır bir tabirdir*”, şeklinde bir tanımlama verilmiştir.

Diyanet Vakfı'nın yayınladığı *İslam Ansiklopedisinde* külhan maddesi yoktur, ancak Semayi Eyice tarafından derlenmiş olan oldukça ayrıntılı bir hamam maddesi mevcuttur³⁴. Bu maddede külhandan pek az bahsedilmiş, külhanbeyi konusunda ise Reşat Ekrem Koçu'nun *Patrona Halil* kitabından birkaç cümle alıntı yapılmıştır. Ayrıca bu maddede, İstanbul'da kitabeli en eski hamamın 1466-67 yılında yapılan Mahmut Paşa Hamamı olduğu belirtilmiştir³⁵. *Meydan Larousse* Ansiklopedisindeki Külhan ve Külhanbeyi maddelerinde kısa olmakla birlikte oldukça öz ve şimdiye kadar bahsedilen konuların çoğunu içeren bir özet mevcuttur³⁶. *Ana Britannica*'da külhanbeyleri maddesi oldukça kısadır³⁷, Burada külhanbeyleri için sokak serserilerine verilen isim şeklinde bir karşılık verilmiştir. Bu maddede külhanbeyliğinin ritüellerinden hiç bahsedilmemiş, sadece bu kişilerin kaba güçlerini kullandıkları, kazanç yollarının soygun ve haraç olduğu, bunlara aynı zamanda “it alayları” dendiği yazılmıştır. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisinde* külhanbeyi maddesinde orta uzunlukta bir metin mevcuttur. Külhani Layhar'ın eski edebiyatımızda kullanılan efsanevi bir şahsiyet olduğu belirtilerek, diğer kaynaklardan farklı olarak iki edebi metin verilmiştir³⁸:

“*Tarik-ı fakâda hemkeşf olup Senaiye*

³³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880*, Ankara, s. 222.

³⁴ Diyanet İslam Ansiklopedisi, cilt 15, İstanbul, 1997, s. 402-443.

³⁵ Diyanet İslam Ansiklopedisi, age., s. 416

³⁶ Meydan Larousse, cilt 7, Yayına hazırlayanlar: Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrin, İstanbul, 1979, s. 720-721.

³⁷ Ana Britannica, cilt 14i editörler Dale H. Hoiberg, Adam R. Sunderland, Gürel Tüzün, İstanbul, 2000, s. 179.

³⁸ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Editörler, Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara, İstanbul, 1986, cilt.6, s. 36.

Sarper Yılmaz

Cenâb-ı Külhân'ı Layhar'a dek gideriz"

Naili Kadîm

*"Mest-i harabât-ı nahuşyar
Nâmi anın Külhânî-i Layhar
Da'ire-i akldan olmuştu güm
Ana gıda olmuş idi l'ay-i hum
Rûz u şeb ol mest-i melâmetzede
İtmiş idi külhânı işretgede"*

Nâbi

Tarihsel Kaynaklar

Külhan sözcüğünün geçtiğini saptayabildiğimiz en eski iki kaynak *Anonim Osmanlı Kroniği* ile *İbni Batuta Seyahatnamesi*dir. Bu kaynaklarda çok sınırlı, sadece bir cümlelik bilgi vardır. İbni Batuta'nın naklettiği bir olayın kahramanı bir külhancıdır³⁹: "*Abbasi halifelerinden biri Mısır halkına kızarak onları küçümsemek amacıyla kölelerinden en değersizini oraya vali yapacağına dair yemin eder. Hasib adlı köleyi hamamda külhancı olduğu için insanların en değersiz saymaktadır*". Olayın devamında rivayete göre Hasib Mısır'a vali olur ve çok iyi işler yapar, halkın sevgisini kazanır. Daha o devirlerde hamam külhancılığının pis bir iş yapan, küçümsenen, toplumdan dışlanan bir meslek olduğu anlaşılmaktadır. İkinci eski kaynak olan *Anonim Osmanlı Kroniği*nde ise hamam külhanında yatan bir genç devlet yöneticileri tarafından aranmaktadır: "*Meğer bu ademleri arayarak bir hamam külhanında girdiler. Bir oğlan toz toprak göl (kül ?) içinde gark olup yatar. Meğer ol oğlan merd_i garip idi. Hiçbir turup oturacak yeri yoğ idi. Külhanı vatan idinmiş idi*"⁴⁰. Bu kaynaktan 16. yüzyılın öncesinde evsizlerin hamam külhanlarında barınmaları gibi bir geleneğin var olduğunu çıkarabiliriz. Bu kaynaklardan sonra gelen diğer bir önemli kaynağı Evliya Çelebinin *Seyahatnamesi* oluşturuyor. Evliya Çelebi *seyahatnamesinde* de külhan ile ilgili bilgiler son derece sınırlıdır. Evliya Çelebi'den sadece bazı yerlerde hamam külhanlarında odun değil, şehrin süpürülen pisliklerinin yakıldığını öğrenebiliyoruz⁴¹. Gördüğü, seyahat ettiği her yerin yaşantısı hakkında ayrıntılı bilgiler veren Evliya Çelebi'nin külhanda insanların barınması ile ilgili hiçbir kayıt

³⁹ İbni Batuta *Seyahatnamesi*, cilt 1, Ed. A. Sait Aykut, İstanbul, 2000, s. 67.

⁴⁰ Anonim Osmanlı Kroniği 1299-1512, Ed. Necdet Öztürk, İstanbul, 2000, s. 108.

⁴¹ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, Yayına hazırlayanlar:Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul, 2006, cilt 9, s.275; cilt 10, s. 142.

Sarper Yılmaz

düşmemesi şaşırtıcı bir durum olarak değerlendirilebilir. Evliya Çelebi'nin 1683-84 yıllarında öldüğü düşünülürse, onun bu konudaki sessizliğinin Reşat Ekrem Koçu'nun Külhanbeyi geleneğinin Viyana bozgunundan sonra geliştiği yönündeki tezine uygun düştüğünü not etmek gereklidir. Aynı şekilde Peçevi ve Naima tarihlerinde külhanbeyi kavramı geçmemektedir. Herhalde bu konuda bilgi bulabilmek için 18. ve 19. yüzyıl kaynaklarının ayrıntılı olarak taranması gereklidir.

Reşat Ekrem Koçu Patrona Halil ayaklanmasında külhanbeylerinin temel çekirdeği oluşturduğu tezini işlemiştir. Bu konuda şimdiye kadar yapılmış araştırmalarda böyle bir yargıyı doğrulayacak sağlam bir veri bulunmamaktadır. Faik Reşit Unat tarafından derlenen Abdi Tarihi'nin Patrona Halil ayaklanması hakkındaki eserinde külhanbeylerine dair bir anlatım bulunmamaktadır⁴². Aynı şekilde Bekir Sıtkı Baykal tarafından yayınlanan *Destari Salih Tarihinde* külhani sözcüğü birkaç defa geçse de Koçu'nun yargısını doğrulayacak şekilde ayaklanmanın belkemiğini bu grubun oluşturduğu şeklinde herhangi bir ifade bulunmamaktadır⁴³. Bu iki tarihçi Patrona Halil ayaklanmasına tanıklık etmiş olup, Destari Salih saray görüşünü, Abdi ise saray dışı görüşü temsil etmektedir. Her ikisinin de ayaklanmayı organize eden grupla ilgili olarak külhanbeylerinden bahsetmemeleri anlamlıdır. Patrona Halil Ayaklanması ile ilgili olarak bir araştırma yapan Münir Aktepe, ayaklanmanın meydana gelişimini ayrıntılı olarak incelediği "Tertip ve Cereyan Tarzı" başlıklı bölümde külhanbeylerinden bahsetmemiş, zorba sözcüğünü kullanmıştır⁴⁴. Lale devri konusunda bir kitap yazan Ahmet Refik Altınay, Patrona Halil isyanını anlattığı bölümde ayaklanan güruhu "... sarıklı, kavuklu, keçeli, cübbeli, manav, kahveci, tellak, tellal, cahil, aç, hırslı, azgın kütle..." olarak tanımlar ve külhanbeylerinden bahsetmez⁴⁵. Görülüyor ki, Patrona Halil isyanında külhanbeylerinin rolü konusunda Koçu'nun görüşünü bir miktar abartılı olarak değerlendirmek mümkündür. Koçu'nun, adı geçen tarihi eserlerde bizim dikkatimizden kaçan bir cümleyi kaynak olarak bu yoruma gitmiş olması ihtimal dâhilindedir.

On sekiz ve 19. yüzyıl kaynaklarında da külhanbeyleri konusundaki bilgiler hayret edilecek derecede azdır. Yücel Özkaya'nın *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu* isimli çalışmasında külhanbeylerine ait herhangi bir kayıt yoktur⁴⁶. Osmanlı Devletinde 18. ve 20. yüzyıllar

⁴² Faik Reşit Unat, 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi, Ankara, 1943.

⁴³ Destari Salih Tarihi, yayına hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1962.

⁴⁴ M. Münir Aktepe, Patrona İsyanı, İstanbul, 1958, s. 131-82.

⁴⁵ Ahmet Refik Altınay, Lale Devri, Ankara, 1973, s. 121.

⁴⁶ Yücel Özkaya, 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu, İstanbul, 2008.

Sarper Yılmaz

arasında asayiş, suç ve ceza konularını inceleyen bir çalışmada da külhanbeylerinin bahsi geçmemiştir⁴⁷. Ömer Şen'in 18-19. yüzyıl Osmanlı Panayırları üzerine yaptığı çalışmada, panayırlarda can ve mal güvenliğinin korunması ile ilgili bölümde külhanbeylerinden bahsedilmemektedir⁴⁸. Bu çalışmada panayırlarda pek çok gasp, darp, yağma olayı ile ilgili belge sunulmuş ve bu olayları gerçekleştirenler için eşkıya, sergerde, harami terimleri kullanılmıştır. İncelenen On sekiz ve 19. yüzyıl anı ve seyahatnamelerinde külhanbeyliği konusunda bir bilgiye rastlayamadık⁴⁹.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın ilk yarısına tanıklık eden yazarların eserlerinde külhanbeyleri ile ilgili bazı bilgiler verilmiştir. A. Ragıp Akyavaş *Asitane* isimli eserinde kopuklarla külhanbeyleri hakkında, “*bu serserilere evvelce külhanbeyi derlerdi*” diye yazmıştır⁵⁰. Tulumbacıardan da ayrı bir başlık altında bahsetmiştir⁵¹. İstanbul tulumbacıları hakkında bir kitap yazan Reşat Ekrem Koçu, *Patrona Halil* adlı eserinde Tulumbacılarla Külhanbeyleri arasındaki ilişkiler konusunda ilginç bilgiler verirken, *Tulumbacılar* kitabında bu konudan hiç bahsetmemiş olduğu gibi bu kitabında külhanbeyi bahsi de çok az geçmiştir⁵². Refi Cevat Ulunay *Sayılı Fırtınalar* isimli kitabında eski İstanbul kabadayılığından ve kabadayılardan bahsetmiştir. Bu eserde külhanbeyi bahsi çok az geçmekte ve kabadayılardan kendilerine külhanbeyi denmesinden son derece rahatsız oldukları vurgulanmaktadır⁵³. On dokuzuncu yüzyıl İstanbul toplumsal yaşamı konusunda yazılmış olan değerli eserlerden biri de Balıkhane Nazırı Ali Rıza Beyin “*Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*” isimli eseridir⁵⁴. Ali Rıza Bey bu eserde İstanbul sefilleri, kopuklar, tulumbacılar, meczuplar, dilenciler, halk sırtından geçinenlerle ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Külhanbeyi sözcüğü ile ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir: “*İşsiz, güçsüz İstanbul serserilerinin tabakat-ı sairesini teşkil edenler meyanında kadim külhanbeylerine mukabil sonraları “kopuk” namı verilen bir sürü evbaş takımı türemiştir ki bunlara ahval-i şayan-ı kayddır.*”⁵⁵ Ali Rıza Bey külhanbeyliğine dair başka bir bilgi vermemiştir. 1842 doğumlu olan Ali Rıza Beyin kadim külhanbeylerinin zamanına

⁴⁷ Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza, derleyenler Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, İstanbul, 2007.

⁴⁸ Ömer Şen, Osmanlı Panayırları: 18.-19. Yüzyıl, İstanbul, 1996, s. 100-106.

⁴⁹ M. D’Ohsson: 18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser; Antoine Olivier, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, yayına hazırlayan Aloda Kaplan, İstanbul, 2007, Lady Montagu, Türkiye Mektupları 1717-1718, çeviren: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser.

⁵⁰ A. Ragıp Akyavaş, cilt 2, Asitane, Ankara, 2000, s.26-27.

⁵¹ age., s. 28-9.

⁵² Reşat Ekrem Koçu: İstanbul Tulumbacıları, İstanbul, 2005.

⁵³ Refi Cevat Ulunay, Sayılı Fırtınalar, İstanbul, 1995, s. 3.

⁵⁴ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı, İstanbul 2001.

⁵⁵ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, age., s. 41.

Sarper Yılmaz

yetişemediği anlaşılmaktadır. Ancak Ali Rıza Bey Tophane Kadiri Dergahında, zakirdler arasında zikir sırasında oldukça etkileyici okuyuş tarzı olan derviş kılıklı bir zattan bahsetmiş ve bu zatın meşhur külhanbeyi Derviş Hüseyin olduğunu kaydetmiştir⁵⁶. Külhanbeyi Edebiyatı kavramı zaman zaman karşımıza çıkmasına karşın bu konudaki bilgiler azdır. Bu konuda bir derleme yapmış olan Tahir Alangu şöyle der: “*Aşık Edebiyatı içinde yer alan Külhanbeyi tarzı edebiyat üzerine şimdiye kadar bazı şeyler söylendi ise de, bu tarzın meydana getirdiği eserlerden yeter derecedeki örnekler neşredilmemişti*”⁵⁷. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında açılan çalgılı kahvelerde ve mahalle aralarındaki tulumbacı kahvelerinde değişik bir aşık tarzı teşekkül etmiş ve aşık kahvelerinde yeniçeri esnaf muhitinin yerini tulumbacı - külhanbey muhiti almış gibi görünmektedir⁵⁸. Bu kahvehaneler konusunda Osman Cemal Kaygılı'nın orijinal bir çalışması mevcuttur⁵⁹. On dokuzuncu yüzyıl ikinci yarısına tanıklık edenlerden birisi de, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri* isimli bir kitap kaleme alan Abdülaziz Bey'dir⁶⁰. Abdülaziz Bey külhanbeylerine ayrı bir başlık ayırmış ve kısa olmasına rağmen değerli bilgiler içeren bir bölüm yazmıştır. Dikkate değer bilgilerden biri çocukların hamam külhancısına yaptıkları yardıma ilişkindir: “*Bu çocuklar yazları hamama kütükleri parasız taşırlar, arada bir külhandan çıkarılıp bir köşeye biriktirilen ocak külünü nöbetleşe dışarı atar, ortalığı temizlerlerdi. Külhana atılacak kütükler çok büyük olup yardım gerektiriyorsa külhancıya yardım etmek de görevlileri arasındaydı*”⁶¹. Abdülaziz Bey külhanbeylerinin gündüz neler yaptıklarını, nasıl geçindiklerini de şöyle anlatıyor: “*Bunların büyükleri gündüzleri İstanbul'un Pazar kurulan yerlerine giderek arka küfesiyle onun bunun aldığı sebzeleri evlerine götürür, yaşı küçük olanlar da hanım ve efendilerin eşya bohçalarını taşır, 5-10 para alarak geçinirlerdi. Bunların içlerinde güçlü, kuvvetli, çevik ve hızlı olanlarından bazıları mahalle tulumbacıları ile ilişki kurar ve mahalledeki tulumbacı koğuşlarına alınır, yangına gider, toplanan bahşişlerden pay alırlardı. Zaten tulumbacıların çoğunu bu sınıf teşkil ederdi. İçlerinde hiçbir iş görmeyerek yankesicilik ve hırsızlıkla geçinenler sebep oldukları olaylardan dolayı tutulur ve hapisanelerde beslenirlerdi. Bunlar ahlak dışı hareketleriyle de mahalle zabitasını özellikle meşgul ederlerdi*”⁶². Abdülaziz Bey'in anlattıklarından külhanbeylerinin bir bölümünün okumaya heves ettikleri, müezzinlere yardım ederek bir süre sonra ezan okur hale geldikleri ve bazılarının da müezzin olarak atanarak iş

⁵⁶ Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, age., s. 176.

⁵⁷ Tahir Alangu, Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri, İstanbul, 1943), s. V.

⁵⁸ Tahir Alangu, age., s. VI.

⁵⁹ Osman Cemal Kaygılı., İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri, İstanbul, 1937.

⁶⁰ Abdülaziz Bey, Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

⁶¹ Abdülaziz Bey, age., s. 25.

⁶² Abdülaziz Bey, age., s. 26.

Sarper Yılmaz

güç sahibi haline geldikleri anlaşılmaktadır. Bazılarının ise beygirleri kiralarak bunlardan 3-4 kuruş yevmiye elde ettikleri belirtilmektedir. Abdülaziz Bey külhanbeylerinin çoğunun Nizam-ı Cedid teşkil ettiği zaman askere yazıldıklarını ve hatta bunların arasında ferikliğe dahi yükselenler olduğunu kaydetmektedir⁶³.

Arşiv Belgeleri

Külhanbeylerine ilişkin arşivlerde yaptığımız taramada sadece birkaç belgeye tesadüf edebildik. Ancak bu taramanın tasnif edilen arşiv belgelerinde sadece anahtar kelimeler kullanılarak yapıldığını vurgulamakta fayda vardır. Zaman içinde bu konuya ilişkin belgelerin görünür hale geleceği muhtemeldir. Yine de bu konudaki birkaç belge bize şimdiye kadar anlatılanların tümüyle kurgu olamayacağını ortaya koymaktadır. Bunların en önemlisi III. Selim dönemine ait 1789 tarihli bir hatt-ı humâyûndur. Bu hatt-ı humâyûnda padişah Cuma günleri ve tebdillerde gördüğü aksaklıkları Kaymakam Paşa'ya iletmiş bu arada külhani çocukların külhanlara konulmamasını, bunların sokaklardan men edilmelerini, hizmet etmek için tersaneye gönderilmelerini emretmiştir.⁶⁴ Bu belgeden o yıllarda külhanda yatıp, sokaklarda başıboş gezen ve külhani çocuklar olarak adlandırılan bir grubun mevcudiyeti kesinlik kazanmaktadır. Bulabildiğimiz diğer belgeler bize fazla bir bilgi vermemektedirler.⁶⁵ Halk edebiyatı ve Divan edebiyatında da külhan sözcüğüne zaman zaman rastlanır. Bunların çoğunda külhan aşığın yanması ve ıstırap çekmesi bağlamında kullanılmıştır. Ancak bunlardan bir tanesinde külhan bir mesken olarak zikredilmiştir. Bu günümüzde de yaygın olarak dinlenen “Şu benim divane gönlüm” deyişinin sözlerinde yer alıp şu şekildedir:

“Kiminin meskeni külhan, kimi derviş kimi Sultan”⁶⁶

Güncel Eserler

Yakın zamanlarda yayınlanmış eserler arasında külhanbeyleri konusuna yer veren eserlerin sayısı azdır. Bunlarda da derlemiş olduklarımızın dışında yeni bir bilgiye

⁶³ Abdülaziz Beyi age., s. 26.

⁶⁴ BOA, HAT, dosya no. 192, gömlek no. 9415.

⁶⁵ BOA, MAD.d., 675: 18. Yüzyıl başına ait olan ve İskenderiye Külhane asilerinin isyanı ve bunların bastırılmasında yararlık gösterenlerin taltif edilmesine ilişkin bir defterdir, BOA, DH.EUM.ADL., dosya no.6, gömlek no.24: Külhanbey takımından olup daha önce 5 ay mahkumiyeti bulunan ve İstanbul'dan uzaklaştırılan Rizeli Şevki'nin affını isteyen Kasımpaşalı Necibe'nin arzuhalidir

⁶⁶ Bu deyişin Aşık Kul Yusuf'a ait olduğu düşünülüyor. Bir kaç Kul Yusuf olmasına karşın bunun 18. Yüzyıl şairi Zileli Kul Yusuf olduğu tahmin ediliyor.

Sarper Yılmaz

rastlanmamaktadır. Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı* adlı çalışmasında külhanbeylerine kısa bir yer ayırmıştır. Burada herhangi bir temel kaynağa atıf yapmaksızın bilinen bilgilerin bir kısmını nakletmiş, “... külhanbeyleri, kötülüklerinden çekinilen, çevrelerine ürküntü vererek kişilik olmaya çalışan genellikle küçük ya da yüz kızartıcı suçlardan sabıkalı kişiler olarak bilinmektedir” yorumunu yapmıştır⁶⁷. *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak* isimli derlemede “Geçen Yüzyılda İstanbul’da Kabadayılar ve Külhanbeyleri” başlıklı bir makale kaleme almış olan Server Tanilli alıntılarını Ebuzziya Tevfik’ten ve Osman Cemal Kaygılı’dan yapmıştır. Tanilli de Özbilgen’e benzer şekilde şu yorumu yapmıştır: “Bir dilenciler topluluğu olmayı sürdüren külhanbeyleri, zaman içinde değişmeye, dilenmekle yetinmek yerine zor kullanmaya başladılar. Dükkanları insanları soymaya, haraç almaya, gece yoldan geçenlerim önünü kesmeye koyuldular. Böylece zaptiye külhanbeyleri ile mücadeleyi arttırmak zorunda kaldı⁶⁸”. Tanilli daha da ileri giderek bu grubun külhanbeylerinin mafya üyeleri sayılması gerektiği sonucuna varmıştır⁶⁹. Böylesi bir yargıyı destekleyecek sağlam verilerin ortada olmadığı bir durumda, bu tür yaklaşımlar eldeki belge niteliğindeki bilgilerin kapsamını aşmakta ve kurgusal bir nitelik kazanmaktadır. Yakın zamanlarda yayımlanan bir makalede de aynı şekilde sorunlu yaklaşımların mevcut olduğu gözlenmektedir. Bu “XVIII. Yüzyılda Osmanlı’da Bir Zümre’nin Alt-Kültür Grubuna Dönüşmesi: Külhanbeyleri” başlığıyla Mehmet Demirtaş tarafından kaleme alınmış olan 29 sayfalık makaledir⁷⁰. Bu makaledeki en önemli metodolojik sorunlardan birisi Külhanbeyleri konusunda en temel tarihsel kaynak olan Ebuzziya Tevfik’in eserinin kaynakçada yer almaması, sadece başka bir kaynaktan alıntı yapılarak isminin zikredilmesidir. Yazarın Külhanbeylerine ilişkin kaynak olarak Reşat Ekrem Koçuyu ve ondan alıntı yapan diğer eserleri kullanmıştır. İkinci ve daha da önemli olan sorun yazarın bolca kullandığı arşiv belgelerinin neredeyse hiçbirisinde külhanbeyi ya da külhani sözcüklerinin geçmemesidir. Bunların hemen tümünde yalnızca serserilerden, sarhoşlardan, evsiz olup sağda solda barınan insanlardan, başka şehirlerden İstanbul’a gelen başıboşlardan hırsızlardan bahsedilmektedir. Durum böyle iken yazar tüm bu belgeleri nasılsa külhanbeyliği ile ilişkilendirmiş, yorum ve

⁶⁷ Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı: Adab-ı Osmaniye*, İstanbul, 2003), s. 461-3.

⁶⁸ Server Tanilli, “Geçen Yüzyılda İstanbul’da Kabadayılar ve Külhanbeyleri”, ed. François Geogron, Paul Dumont, Çeviren Maide Selen, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak: Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatler arası İlişkiler, 18-20. Yüzyıllar*, İstanbul, 2000), s. 137-46.

⁶⁹ age., s. 146

⁷⁰ Mehmet Demirtaş, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı’da Bir Zümre’nin Alt-Kültür Grubuna Dönüşmesi: Külhanbeyleri”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, 7(1): 113-142.

Sarper Yılmaz

yargılarını da buna göre yapılandırmıştır. Bu şekilde külhanbeylerinin adlarının bile geçmediği pek çok adli olay, külhanbeyleri tarafından yapılmış gibi bir algı oluşturulmuş olmaktadır ki bu sehven de olsa gerçeğin çarpıtılmasıdır.

Sonuç

Külhanbeyi sözcüğü, hemen hemen herkesin aşına olduğu bir sözcük olmasına karşın, bu konuya ilişkin sağlam veriler oldukça azdır. Gerçekten, Ebuzziya Tefvik'in dediği gibi eğer kendisi Rodos'ta Külhanbeyi Sami ile karşılaşmamış olsaydı, bu konu belki büyük ölçüde tarihin karanlıklarında unutulmuş olarak kalabilirdi. Daha sonraki yıllarda külhanbeyliği ve külhanbeyleri hakkında yapılan olumsuz yorumlara bakıldığında Ebuzziya Tefvik'in bir külhanbeyine bu suçlamalar karşısında tarih önünde kendini savunma olanağını sağladığı düşünülebilir. Külhanbeyliğinin kökeni konusunda elimizdeki yegane tez Reşat Ekrem Koçu'nundur ve bu kurumun ortaya çıkışını 1683 Viyana bozgunu sonrasında padişah ve sadrazamların İstanbul'da oturmamalarına bağlı olarak ortaya çıkan asayiş ve ahlak bozukluğuna bağlamaktadır. Son bulması hakkında genel kabul gören görüş, 1846 yılında külhanbeylerinin cebren askere alınmalarıdır. Bu anılan zaman süreci içinde külhanbeylerine ait bilgi hemen hemen yoktur. Dönemin önemli eserlerinin onlardan bahsetmemesi şaşırtıcı olmakla birlikte bu ilginç grubun toplum hayatında zannedildiği kadar önemli bir rol oynamadığı görüşü akla uygundur. Elde sağlam veriler olmamasına rağmen pek çok eserde, söz birliği edilmişçesine bu gruptan olumsuz olarak bahsedilmesinin de bir anlamı olmalıdır. Bu kadar yoğun bir şekilde kanunsuz işler yapmakla suçlanan bu insanların işledikleri cürümlerle ilgili arşivlerde pek çok veri olmalıdır. Bu durum araştırılmaya muhtaçtır. Gerek Ebuzziya Tefvik, gerekse Balıkhane Nazırı Ali Rıza bey ve Abdülaziz beylerin aktardıklarından külhanbeylerinin karınlarını doyurabilmek için bargir sürücülüğü, hamallık, çamur süpürücülüğü gibi işlerle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Gene Abdülaziz beyin aktardıklarından bu grubun kanunsuz işlere sürüklenenlerinin ise hapsedildikleri anlaşılmaktadır. 1846 yılından sonra kadim külhanbeylerinin ortadan kalkmış olması akla yakındır. Bu tarihten sonra hamam külhanlarının, diğer işsiz güçsüz güruh tarafından mekân

Sarper Yılmaz

tutulması ve bu grubun çevre tarafından aynı isimle anılmış olması mümkündür. Böyle bir hipotez, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemin ürünü olan, külhanbeyliğine ilişkin olumsuz yargının nedenini de açıklayabilir. Kadim Külhanbeyliği dönemine ait yazılı eserlerin suskunluğunu koruduğu bir ortamda, gerçekleri ortaya çıkarmak isteyen bir meraklıyı arşivlerin derinliklerinde bekleyen pek çok vesika olsa gerektir.

Seçilmiş Kaynaklar

Belgeler

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, HAT, dosya no. 192, gömlek no. 9415
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, MAD.d., 675
BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, DH.EUM.ADL., dosya no.6, gömlek no.24

Kronikler

İBNİ BATUTA SEYAHATNAMESİ, Ed. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

ANONİM OSMANLI KRONİĞİ 1299-1512, Ed. Necdet Öztürk, İstanbul; Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ, Yayına hazırlayanlar:Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul:Yapı Kredi Yayınları , 2006.

DESTARİ SALİH TARİHİ, 1962, yayına hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Telif eserler

ABDÜLAZİZ BEY, 1995, Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

ALİ RIZA BEY, Balıkhane Nazırı, Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2001.

AKTEPE, M. Münir, 1958, Patrona İsyanı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

AKYAVAŞ,A. Ragıp, 2000, Asitane, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

ALANGU, Tahir, 1943, Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri, A. İhsan Matbaası, İstanbul.

ALTINAY, Ahmet Refik, 1973, Lale Devri, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

D'OHSSON M, 18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Adetler, Tercüman Yayınları 1001 Temel Eser.

Sarper Yılmaz

KAYGILI, Osman Cemal, 1937, İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri, Burhaneddin Basımevi, İstanbul.

KOÇU, Reşat Ekrem, 2001, Patrona Halil, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul.

KOÇU, Reşat Ekrem, 2005, İstanbul Tulumbacıları, Doğan Kitapçılık AŞ, İstanbul.

LADY, MONTAGU, Türkiye Mektupları 1717-1718, çeviren: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman Yayınları, 1001 Temel Eser.

LEVY, Noemi-TOUMARKINEI Alexandrei Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza, İstanbul: Tarih Yurt Vakfı Yayınları, 2007.

OLIVIER, Antoine, 2007, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, yayına hazırlayan Aloda Kaplan, Kesit Yayınları, İstanbul.

ORTAYLI, İlber, 2000, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖZBİLGİN, Erol, 2003, Bütün Yönleriyle Osmanlı: Adab-ı Osmaniye, İz Yayıncılık, İstanbul.

ÖZKAYA, Yücel, 2008, 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

ŞEN, Ömer, 1996, Osmanlı Panayırıları: 18.-19. Yüzyıl, Eren Yayıncılık, İstanbul.

TANİLLİ, Server, 2000, "Geçen Yüzyılda İstanbul'da Kabadayılar ve Külhanbeyleri", ed. François Georgeon, Paul Dumont, Çeviren Maide Selen, Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak: Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatler arası İlişkiler, 18-20. Yüzyıllar, İletişim Yayınları, İstanbul.

TEVFİK, Ebuzziya, 1973, Yeni Osmanlılar tarihi, Kervan Kitapçılık Basın Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul.

ULUNAY, Refi Cevat, 1995, Sayılı Fırtınalar, Yeni Matbaa, İstanbul.

UNAT, Faik Reşit, 1943, 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Ansiklopedi ve Sözlükler

DEVELİOĞLU, Ferit, 2006, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat, Aydın Kitabevi, Ankara.

SAMİ Şemsettin, 2004, Kamus-i Türki, İstanbul: Kapı yayınları, 2004.

PAKALIN, Mehmet Zeki, 1983, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, 1997: Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

MEYDAN LAROUSSE, 1979, Yayına hazırlayanlar: Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrin, : Meydan Yayınevi, İstanbul.

Sarper Yılmaz

ANA BRITANNICA, editörler Dale H. Hoiberg, Adam R. Sunderland, Gürel Tüzün, İstanbul: Ana Yayıncılık AŞ, 2000.

TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ, 1986,Editörler: Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara, İstanbul: Dergah Yayınları

هـ
قائم مقام پست
شماره صفره بنا اولنگ اولر تینه این کار اولری کیمی سیاه
لاجوردو بیما سونلر هم پست پوکتست یا بسود لر عادتین
ن یادده یا بیما سونلر مسلمان اولری سیاه اولما سون
کارور و مهود اولری سیاه اولسون کارور مسلمله بلور
اولسون معمارا غای جانغروب تینه این سون هم جمولرده
و تبدیلمده کور و یورم مسکنلر کلوب ساؤملکت این یور
اندر کلمه عادت و کلدر تینه این سون اوله یاره اولری
مسکنلر گوندرت سون و سائر مسکنلر ای ایماغی و کوز لری
صانع اولوب کاره کسه گوجو تینلر ساؤملکت ایتمه سونلر
و کلخاننی جو جوقلرنی کلخان قوجا سونلر و صوققلردن
منع ایتمه رسن و مصرف لرح لرینی بونلری دفعه ایتمه
صاعلری منع دفعه ایتمه رسن و دیشار دیم او کوجو هرگون
کلید اصلدن بری یصاق دکلمیدر اکادیمی تینه این سون
بونلرین منع اولنه جقلرین منع دفعه اولنه جقلرین دفعه نغنی
و ترسانه بی مستحق اولندری ترسانه گوندره کلخاننی
لری ترسانه گوندره خدمت ایتمولر

HAT 192/9415

Sarper Yılmaz

Kâ'immakâm Pâşâ

Şimden sonra binâ olunan evler, tenbih edesiz, gâvur evleri gibi siyâh lâcüverd boyamasınlar. Hem pek yüksek yapıyorlar, 'âdetden ziyâde yapmasınlar. Müslümân evleri siyâh olmasın, gâvur ve Yahûd[i] evleri siyâh olsun; gâvur - Müslümân belli olsun. M'imâr ağayı çağırıp tenbîh idesin.

Hem cum'alarda ve tebdîllerde görüyorum; miskinler gelip sâ'illik ediyor. Onlar gelmek 'âdet değildir. Tenbîh edesin. Öyle yaralıları miskinlere göndertesin ve sâ'ir eli, ayağı ve gözleri sağ olup, kâr u kesbe gücü yetenler sâ'illik etmesinler ve külhânî çocuklarını külhâna komasınlar ve sokâklardan men' etdiresin. Ve Mısır fellâhlarını, bunları def' etdiresin.

Ve dışârıdan ev göçü her gün geliyor. Âslından beri yasak değil midir? Ona d'ahi tenbîh edesin. Bunların men' olunacaklarını men', nefy olunacaklarını nefy ve Tersâne'ye müstehâk olanları Tersâne'ye gönderesin ve külhânîleri Tersâne'ye gönderesiz; hizmet etsinler.

Ek.1 Hatt- Humâyûn ve transkripsiyonu

Osmanlı Basınında İsmail Gaspıralı'nın Vefatı

Ömer Karataş^{1*}

Öz

İsmail Bey Gaspıralı'nın yaptığı hizmetlerin günümüzde daha iyi anlaşılması için çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. İsmail Bey'in Kırım'da yaktığı ateşin, hala güçlü bir şekilde yanmaya devam ettiğinin göstergelerinden biri yüzyılı aşkın süredir vefat etmesine rağmen, onunla ilgili çalışmaların devam etmesidir. Ahmet Ağaoğlu'nun da ifadesiyle "...Dünyada Türk ve Türkçülük kaldıkça, İsmail Bey de ber-hayattır. Yani İsmail Bey ebedidir". Biz de bu çalışmalara bir nebze de olsa küçük bir katkıda bulunmak gayesiyle, böyle bir tebliğ çalışması içerisine girdik. Bu bağlamda Osmanlı basınından taramalar yaptık. Taramalarımızın amacı "Türk Dünyası" için çok önemli bir şahsiyet olan İsmail Bey Gaspıralı'nın vefat etmesinin, Osmanlı basınında nasıl yer aldığını tespit etmektir. Bu noktadan hareketle, İsmail Bey Gaspıralı'nın vefat ettiği 1914 Eylül'ünde Osmanlı Devleti'nde çıkan gazeteler çalışmamızın temel kaynaklarını oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Basın, Kırım, Gaspıralı

* ¹ Yrd. Doç. Dr , Celal Bayar Üniversitesi Tarih Bölümü , E-posta: ulucamili@hotmail.com

İsmail Gaspıralı Death Osmanlı Press

Abstract

Ismail Bey of Gaspıralı of his services are performed various studies in order to understand better today. Ismail Bey's fire was in the Crimea, it is still one of the indicators that continued to burn strongly for over a century, despite the fact that death is a continuation of her research. Ahmet with Ağaoğlu in the phrase "... in the world of Turkish and Turkism long as Ismail Bey b-is life. So Mr Ismail is eternal. " We are a small contribution for the purpose of these studies, though in a bit, we have entered into such a notification operation. We scan the Ottoman press in this regard. The purpose of our Scan "Turkish World" is a very important figure for the death of Ismail Bey's Gaspıralı, it was to determine how it takes place in the Ottoman press. From this point on, Ismail Bey Gaspıralı newspapers in the Ottoman Empire had passed away in September 1914 that formed the basis of our study resources.

Keywords: Ottoman, Press, Crimea, İsmail Gaspriski

Giriş

İsmail Bey Gaspıralı 1851-1914 yılları arasında yaşamıştır. Yaşamı boyunca “Türklüğe, Türk Diline” hizmet etmiştir. İsmail Bey’in Türklüğe hizmeti daha çocuk yaşlardan itibaren başlamıştır. Mesela, İsmail Bey çocukluğunda Moskova’da küçük bir mekteplişken Girit isyanını öğrenmiş ve Türklere yardım için evinden kaçmış Volga üstünden bir sala binerek İstanbul yollarına çıkmıştı. Küçücük genç ruhunun Türk’e yardım için bu atılış bütün ömründe en son nefesine kadar devam etti.² İsmail Bey’in bu tutum içine girmesine sebep Rusya’daki eğitimi sırasında Katkov’un Panslavist çalışmalarının tetiklediğini söyleyebiliriz. Katkov’un Türkler hakkındaki olumsuz düşünceleri İsmail Bey’in³ bu durumun karşısında yer alarak Türkler ve Türklük hakkında çalışmaya karar vermesinin önemli bir sebebi olmuştur.

İsmail Bey’in 1881 senesi yayınlanan makalelerinin konusu yalnız Kırım’da yaşayan Müslümanlar değil, bütün Rusya’da yaşayan Müslümanları teşkil etmektedir. Türkçe *Tonguç* (İlk çocuk) gazetesinde, gerek lisan gerek konu itibarıyla yalnız Rusya’da yaşayan Müslümanları değil, biraz kapalı surette bütün dünyada Türkçe konuşan Müslümanları, Türkleri gözü önünde bulundurur. Tatarların “lisanda birliği meselesini” ortaya atar ve fiilen

---

² Hamdullah Subhi, Ben Onu Gördüm, Türk Yurdu, sayı 72, s.400.

³ Katkov’un Girit ihtilâli münasebetiyle Türkler aleyhine yazdığı makaleler olmuştur. Mihail Katkov’un Moskova Gazetesi’nde Türk ve Müslümanlar aleyhine yazdığı heyecanlı makaleler, İsmail Bey’i o kadar coşturdu ki nihayet 1867 senesi yazında, Girit’te ki Türklere, dört beş senelik idadi-i askeri hamule-i malûmatıyla yardım etmek için Girit’e gitmeye karar verdi ve bir arkadaşıyla, Mustafa Mirza Davidoviç ile beraber yola çıktılar. Yusuf Akçura, Türk Yılı 1928, Hazırlayanlar: Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2009, s.355.

Ömer Karataş

her tarafta anlaşılabilir “Türkî dili” edebiyat sahasında fiilen bütün Türkçülüğe başlar.⁴ 1881 senesi itibariyle Yusuf Akçura’nın da belirttiği gibi İsmail Bey Gaspıralı bütün Türk Dünyasına seslenmeye ve onları uyandırmaya başlamıştır. Onun Türklük ve Türk dili konusuna yaklaşımı ve çalışmaları günümüzde de kendisine saygı duyulmasının en temel sebebidir.

İsmail Bey Gasprinski’nin, millet hizmetine başlar başlamaz ortaya attığı “Garplılaşmak”, sonra ilan ettiği “İslami asri bir surette anlamak” şiarlarıyla hayatının sonlarına doğru ifadesine imkân bulduğu “dilde, fikirde, işte birlik” düsturu, Türkçülük cereyanının lisan, edebiyat, içtimaiyat, hatta siyasyât sahaslarında şimdiye kadar bulabildiği esasların hemen hepsini cem ve ihtiva etmektedir zannedirim⁵ diyen Yusuf Akçura’dır. Yusuf Akçura’nın İsmail Bey’i bu kadar yakından tanınması, onu üstad olarak görmesi İsmail Bey’in eşi olan Zühre Hanımın Akçura’nın halası olmasıdır.⁶

İsmail Bey Gaspıralı vefat ettiğinde 63/5 yaşındaydı.⁷ Onun cenazesine tüm Bahçesaray halkı katılmıştı. Dünyanın çeşitli ülkelerinden vefat haberinden sonra telgraflar gelmişti.⁸

Bu yıl İsmail Bey Gasprinski ya da İsmail Bey Gaspıralı’nın vefat edişinin 102. Yıldır. İsmail Bey Gaspıralı yaptığı çalışmalar ile Türk Dünyası için unutulmazlar arasına girmiştir. İsmail Bey Gaspıralı’nın ölümünün 50. yıl dönümünde Ahmet Caferoğlu’nun İstanbul’da neşredilen risalesine şöyle demektedir.

⁴ Bu makaleler, Gasprinski’nin o zamanda, yani 1881 senesinde taşıdığı efkârı, kendi kendine vaz ettiği meseleleri, vâsıl olduğu kararları açık bildirdiği gibi müstakbel hayat-ı fikriyesinin de bir nevi programı mahiyetindedir. Bu cihetle İsmail Bey’i anlamak için mecmûu 45 sayfalık bir risale teşkil eden bu küçük eser büyük kıymeti hâiz bir vesikadır. Yusuf Akçura, age, s.355.

⁵ Katkof’un Girit ihtilâli münasebetiyle Türkler aleyhine yazdığı makaleler olmuştur. Mihail Katkof’un Moskova Gazetesi’nde Türk ve Müslümanlar aleyhine yazdığı heyecanlı makaleler, İsmail Bey’i o kadar coşturdu ki nihayet 1867 senesi yazında, Girit’te ki Türklere, dört beş senelik idadi-i askeri hamule-i malûmatıyla yardım etmek için Girit’e gitmeye karar verdi ve bir arkadaşıyla, Mustafa Mirza Davidoviç ile beraber yola çıktılar. Yusuf Akçura, Türk Yılı 1928, Hazırlayanlar: Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 20009, s.355-363.

⁶ Yavuz Akpınar, “İsmail GAspıralı’ya Atfedilen Bir Eser:Türkistan Uleması”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.II Sayı:4 (Aralık 2005), ss.26-36, s.27.

⁷ Elhâsıl İsmail Bey Gasprinski’yi ben “Bütün Türkçülük” hareketinin merkezi siması sayınak doğru olduğuna kâniim. İsmail Bey Gasprinski, 1914 senesi Eylül’ün 112inci günü sabahleyin saat yedide Bahçesaray’da, Tercüman matbaasına merbût kendi hanesinde, 63,5 yaşında sillü’r-ri eden vefat etti Yusuf Akçura, age, s.364.

⁸ Türk Yurdu, Sayı 72, s.406.

Ömer Karataş

“Kurtuluş ve devlet kurma fikri, Türk milletini tarih boyunca kamçılayan ve Türk psikolojisine sadakatle bağlı kalan emin ve değişmez bir unsur olmuştur. Çağdaş anlayış ve düşünüşle millet olmak için gereken sürekli tarih geleneği, milli dilli edebiyat ve hazırlıklı “mücahit millet hadimleri” kadrosu bütün istilaya uğrayan Türk illerinde, düşmanın topraklarına ayak bastığı gün ve andan itibaren işe başlamış ve bu ülküyü benliklerinde, tefekkürlerinde toplayan aydın ve ölmez mücahitler yetiştirmiştir, Azerbaycan’ın Hasan Bey Zerdabi’si, Ahmet Ağaoğlu’su, Resulzadesi, Şimal Türklüğünün Mercani’si, İshaki’si, Tukay’ı, Türkistan’ın Yakup Bey’i, Mustafa Çokay’ı; Münevver Kari’si, Kuzey Kafkasya’nın Şeyh Şamil’i, küçük Kırım’ın büyük evladı İsmail Gaspıralı’sı bu ölmez mücahitlerin ancak birer örnekleri, çeşitli siyasi, milli ve istiklalciharekatın birer unutulmaz rehberi, lideridirler. Birbirinden uzak yerlerde yatar, fakat milli Türklük ülküsü beşiğinde birleşirler.”⁹

Yukarıda kısaca faaliyetlerine ve düşünce yapısına değindiğimiz İsmail Bey Gaspıralı’nın vefatının Osmanlı basınında yer almasına şimdi değineceğiz. Dönemin basını incelediğinde üzücüdür ki, İsmail Gaspıralı’nın vefatına dair çok az sayıda haber yayımlandığını görmekteyiz. Bunun en önemli sebebi ise Gaspıralı’nın vefatının Birinci Dünya Savaşı’nın başladığı günlere denk gelmesidir. Nitekim bu durum İkdam gazetesinde de özetle şu şekilde ifade edilmiştir

“eğer olağanüstü günler geçirmiyor olsaydık (burada I.Dünya Savaşı kastediliyor) , İsmail Gasprinski Bey için özel bir sayı çıkarmak isterdik. Gönlümüz bu büyük adamın hizmetlerini ve hayatını ayrıntıları ile ortaya koymak isterdi. Ancak bu, içinde bulunduğumuz günlerde imkânımız dışındadır”¹⁰.

Gerçekten de dönemin Osmanlı basını incelendiğinde, gazete sayfalarının neredeyse tamamı, Avrupa’da ve dünyada, savaşa dair yaşanan gelişmelerden bahsetmektedir. Böylesi bir ortamda yukarıda da değindiğimiz üzere, Gaspıralı’nın ölüm haberinin gazete sütunlarında hak ettiği kadar az derecede yer aldığını ifade edebiliriz.

⁹ Ahmet Caferoğlu, “İsmail Gaspıralı: Ölümünün 50.Yıldönümü Münasebetiyle Bir Etüd”, İsmail Bey Gaspıralı İçin, Başeditör: Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s.4.

¹⁰ “İsmail Gasprinski Bey”, İkdam, 26 Eylül 1914, s. 2.

Ömer Karataş

İncelenen gazeteleri ele aldığımızda ise, Gaspıralı'nın vefatı haberine sütunlarında en çok yer ayıran gazete, İkdam'dır. Gazete, 26 Eylül 1914 tarihli sayısının, ikinci sayfasından Gaspıralı'nın vefat ettiğini okuyucularına duyurmuştur. Haber şu şekildedir;

“Evvelki akşam Bahçesaray'dan aldığımız bir telgrafname, Kırım'da yayınlanmakta olan Tercüman gazetesinin sahibi ve başyazarı olan İsmail Gaspirinski Bey'in vefat ettiğini bildiriyordu. Bu telgrafnameyi gözyaşlarıyla okuduk. Yalnız Kırım ya da memleketimizin değil, İslam dünyasının gelişmesi için çabalayan Gaspıralı'yı saygıyla ve hürmetle yad etmek gerekir. Eğer Ahali-i İslamiye arasında İsmail Gaspirinski Bey gibi gayretli, himmetli, hamiyetli, hiçten var etmeye muktedir, izam-ı vaziyet sahibi insanların sayısı çoğalsaydı, İslamiyet şimdi bu halde kalmayacak id”¹¹.

İsmail Gasprinski Bey zahiren aramızdan ayrıldı. Kabri nur olsun. Fakat asrı bakidir. Bundan otuz iki sene önce çıkarmaya başladığı Tercüman-ı Ahval-ı Zaman yaşıyor. Bu mükemmel gazetenin sloganı “Dilde, Fikirde, İşte Birlik”dir. Merhum İsmail Gaspirinski Bey, İslam için her şeyden evvel bunu temenni ederdi. İsmail Bey, vefatından evvel kendinin mesleki ulviyesini takip edebilecek hayırlı bir halef yetiştirmiştir. Rifat Gaspirinski Bey, pederinin ektiği maarif tohumlarını hakkıyla yetiştirebilecek kadar mukadder bir gençtir. Birkaç seneden beri Tercüman'ın başyazarlığı görevini yürütüyor. Pederi onunla iftihar eyliyordu. İsmail Gaspirinski Beyin ölümünden dolayı yalnız aile-i muhteremesine değil bütün Ulûm-u İslama beyan-ı taziyet eyleriz.

Daha önce de belirttiğimiz üzere, sütunlarında Gaspıralı'nın vefatına en çok yer ayıran gazete İkdam'dır. İkdam, Gaspıralı'nın vefat haberini 26 Eylül 1914'de sütunlarına taşırken, haber metninin içinde “...iki üç ay evvel, şehrimizde (yani İstanbul'da) bulunan Gaspıralı ile olan mülakatımızı yazmış, en son fotoğrafını neşr etmiş ve Türkiye hakkındaki düşüncelerini kaleme almıştık...” şeklinde son derece dikkat çekici bir cümleye yer vermiştir. Bu noktadan hareketle İkdam gazetesi tarafımızdan yeniden taranarak, gazetenin 14 Temmuz 1914 tarihli

¹¹ “İsmail Gasprinski Bey”, İkdam, 26 Eylül 1914, s. 2.

Ömer Karataş

nüshasına ulaşılmıştır. “İbret Alınacak Sözler” başlığıyla haberleştirilen mülakat ve Gaspıralı’nın fotoğrafı, gazetenin ilk sayfasının neredeyse tamamını kapsamaktadır¹². Yaptığımız basın taramalarına göre Gaspıralı’nın ölümünden evvel Osmanlı basınında yayınlanan en son fotoğrafı, bu fotoğraftır. Fotoğrafın altında ise Gaspıralı’nın bugüne kadar yaptığı hizmetler uzun uzadıya anlatılmış ve akabinde Gaspıralı’nın Türkiye hakkındaki düşüncelerine yer verilmiştir. Bu düşüncelerden bir kesit verecek olursak, Gaspıralı¹³;

Türkiye’nin hakiki bir Türkiye’ye doğru adım atmak aziminde bulunduğunu görmekteyim. Fakat buna muvaffak olmak için sükûnete ihtiyacımız var. Lâ akıl 30 sene huzur ve rahatla çalışmalı, hakkıyla çalışmalısınız. Şimdi Türkiye’nin toptan, tüfekten, baruttan ve intikam almaya çalışmaktan ziyade, ziraatı ileri götürmeye, iktisadi tesislere girişmeye, maarifi hakkıyla tesis etmeye ihtiyacı var demektedir. Bahsettiğimiz tarih 14 Temmuz 1914’tür. Yani henüz I. Dünya Savaşı resmen başlamamıştır. (28 Temmuz) Ancak tüm dünya kamuoyu gidişatın seyrini az-çok tahmin edebilmektedir. Zira İsmail Gaspıralı’da burada “sükunete ihtiyaç var” derken Osmanlı Devletinin intikam hissiyle kaybettiği toprakları geri alma düşüncesine kapılmaması tavsiyesinde bulunmaktadır. Bugün dönüp baktığımızda Gaspıralı’nın bu uyarısının ne kadar yerinde bir tespit olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

Tekrar İsmail Gaspıralı’nın vefatı hadisesini ele aldığımızda, vefat haberini sütunlarına taşıyan bir diğer gazetenin Tasvir-i Efkâr olduğunu görmekteyiz. Gazete, 25 Eylül 1914 tarihli sayısının 4. sayfasından Gaspıralı’nın vefat haberini¹⁴, okuyucularına duyurmuştur. “İsmail Gasprinski İçin” başlığıyla Ahmet Ağaoğlu tarafından kaleme alınan yazıda,

“bütün ömrünü Türklüğe sarf etmiş ve Türklüğe sönmez bir iman ile sarılarak o imanı bizlere ilk’a etmiş olan muhterem üstadımız İsmail Gasprinski Bey’in vefatı haberi, kalplerimizi yaraladı”¹⁵ demektedir. Aynı gazete bir gün sonraki sayısının birinci sayfasında

¹² “İbret Alınacak Sözler”, İkdâm, 14 Temmuz 1914, s.1.

¹³ “İbret Alınacak Sözler”, İkdâm, 14 Temmuz 1914, s.1.

¹⁴ “İsmail Gasprinski İçin”, Tasvir-i Efkâr, 25 Eylül 1914, s. 4.

¹⁵ Bkz. Aynı yer.

Ömer Karataş

Gaspıralı'nın fotoğrafını yayınlarken, "İsmail Gasprinski Bey" başlığıyla vefat haberini bir kez daha vermiştir¹⁶. Haberde özetle;

"Vefat haberini geçen gün verdiğimiz İsmail Gasprinski'nin bu günde bir fotoğrafını yayınlıyoruz. Gasprinski kadar fedakar ve onun kadar önemli hizmetler eden birine hem bizler, hem de Rusya'daki arkadaş ve dindaşlarımız, yakın denilebilecek zamana kadar kendisini layıkıyla tanıyamamış, takdir edememiştik. Ancak kısa süre içerisinde Gasprinski'nin yaptığı çalışmalar netice vermiş ve millet o'na hakettiği değeri artık vermiştir. Bunun en büyük göstergesi Şimal Türklerinin, Gasprinski'nin hastalığı esnasında onun sıhhatine verdikleri önemden anlaşılmaktadır. Zira Rusya Müslümanları tarafından yayınlanan gazeteler, son günlerde hemen her gün sütunlarında merhumun sağlık durumuna dair telgraflar yayınlıyorlar. Bazen de, Bahçesaray'dan telgraflarla bilgi talebinde bulunuyorlar. Hülasa bu büyük zâta karşı, milletin kalbinde mevcut hürmet ve muhabbetten dolayı her ne lazımsa yapıyordu..."¹⁷ denilmektedir.

Bir diğer gazete olan Tercüman-ı Hakikat gazetesi ise, İsmail Gaspıralı'nın vefat haberini 27 Eylül 1914 tarihli sayısında okuyucularına duyurmuştur. Gazetenin ikinci sayfasından yayınlanan vefat haberini, tıpkı Tasvir-i Efkâr'da olduğu gibi Ahmet Ağaoğlu kaleme almıştır. Ağaoğlu yazıda şu cümleleri sarf etmiştir¹⁸.

Bütün ömrünü Türklüğe sarf etmiş ve Türklüğe sönmez bir iman ile sarılarak o imanı bizlere ilk'a etmiş olan muhterem üstadımız İsmail Gasprinski Bey'in vefatı haberi kalplerimizi yaraladı. Fakat İsmail Bey'in vücudu aramızdan kalktı ise de ruhu daima baki ve daima bize rehber olacak ve çizmiş olduğu yol üzerinde bizi yürüttürerek muradımıza erdirecektir.

İsmail Gaspıralı'nın vefat etmesi üzerine Türk Ocağı da, İkdâm Gazetesinde bir taziye yayınlamıştır. "Türk Ocağının Taziyeti" başlığıyla yayınlanan yazıda¹⁹;

¹⁶ "İsmail Gasprinski Bey", Tasvir-i Efkâr, 26 Eylül 1914, s. 1.

¹⁷ "İsmail Gasprinski Bey", Tasvir-i Efkâr, 26 Eylül 1914, s. 1.

¹⁸ "İsmail Gasprinski Bey", Tercüman-ı Hakikat, 27 Eylül 1914, s. 2.

¹⁹ "İsmail Gasprinski Bey", İkdâm, 26 Eylül 1914, s. 2.

Ömer Karataş

“İsmail Gaspirinski'nin vefatını öğrendik. Yabancı bir idare altında bütün bir ömrü, dağılmış ruhlara birlik, vicdanı kaybolmuş bir millete varlık vermeye çalışan ve nihayet dileğini elde eden bu ulu Türk babasının ölümü, açtığı yolda yürüyen, onu kendi öncüsü, kendi kurtarıcısı bilen Ocaklıları yüreklerinden yaraladı. Sınırlarımızın içinde ve dışında yaşayan büyük Türk milletine ve onu yetiştirmekle, Türk Dünyasına can veren saygılı ve sevgili ailesine, biz yaşlı oğulları öz dilden taziyetlerimizi sunarız” denilmektedir.

Diğer taraftan Türk Yurdu Dergisi’de, Gaspıralı’nın ölüm haberinin alınmasının ardından, 72, 73 ve 74. sayılarını büyük oranda Gaspıralı’ya atfetmiştir. Nitekim 72. Sayının ilk sayfası “Türklerin büyük muallimi İsmail Bey Gasprinski ruhu için el-Fatiha” duasıyla başlamaktadır²⁰. Bu dua talebinin hemen altında ise, “İsmail Gasprinski'nin Ruhuna” başlığıyla Celal Sabir’in ve “İsmail Gasprinski’ye” başlığıyla da Mehmed Emin Yurdakul’un şu dizelerinin yer aldığını görmekteyiz;

Ey ulu Türk! Sen Kırım’ın kanlar ile yoğrulmuş,
Vahşilere esir olmuş, zalim tahtlar kurulmuş,
Şerefleri unutulmuş bir toprağı üstünde...
Onun seni kan ağlatan kara bahtı önünde,
Felaketli milletine: “Uyan” diye haykırdım,
Bu ilahi feryadınla onu nura çağırdım.

Aynı sayıda, Hamdullah Suphi ise Gaspıralı’ya ithafen “Ben O’nu Gördüm” başlığıyla bir yazı kaleme almış ve Gaspıralı ile karşılaştığı ilk anı ve o andaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir;

“İlk defa limana giren Rus vapurunun güvertesinde gözleri ile gözlerimin karşılaştığı, bakışlarımızın karıştığı saniyelerde Karadeniz sularının arkasındaki güzel Türk toprağının uğurlu, müjdeli bir günde dünyaya getirdiği bu ayrı adamın pek yakında çekileceğini düşündüren maverâi hiçbir şey yoktu Gözlerinde pek seyrek tecelli eden eşsiz büyük ruhları haber veren öyle temiz bir derinlik vardı ki, seyrettiği ufukların bizim seyrettiğimiz ufuklardan yüz kere daha geniş olduğunu karşısındakine istemeksizin ezerek, ufaltarak duyuruyordu”.

²⁰ Türk Yurdu, Yıl 3, Sayı 72, 10 Aralık 1914, s. 399.

Ömer Karataş

Ahmet Ağaoğlu da, Türk Yurdu Dergisinin 72 ve 73. Sayılarında “İsmail Gasprinski” başlığıyla iki yazı kaleme almıştır. Gaspıralı'nın vefatı şüphesiz en yakın dava arkadaşlarından bir olan Ahmet Ağaoğlu'nu derinden yaralamıştır. Nitekim Ağaoğlu'nun cümlelerinden bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Ağaoğlu'nun yazılarından bazı satırbaşlarını aktarmamız gerekirse;

“otuz senelik mevize ve nasihatlarına, rehberliğine, irşadlarına alışmış olan bir müridin, bir üstadın ve dostun vefatından sonra ondan bahsetmek, kendisi ebediyen kaybolarak gittiğinden, yalnız eserlerini tahattur eylemek (yani hatırlamak) ne kadar elim ve feci bir vaziyettir. Ben İsmail Bey'in vefat ettiğine hâlâ da alışamıyorum. Çünkü o, o kadar diri ve zinde idi, hayat onda o kadar taşkın idi ki, benim hayalimde İsmail Bey ile hayat ebedi, daimi bir faaliyetle birleşerek İsmail Bey namına ölümü asla yakıştıramıyorum. Hatta vefatından birkaç ay evvel İstanbul'a geldiği ve heyhat! Son geldiği zaman ben o muhterem üstadı yirmibeş sene evvelki gibi gördüm. Ne o sevimli çehresinde, ne o yüksek ruhunda asla tebeddül (yani değişme) görmedim. Dostlarından bazıları marîz (yani hasta) olduğunu söylediler. Fakat ben inanmadım. Çünkü İsmail Bey o hep tanıdığım, hürmet ettiğim, sevdiğim otuz sene evvelki İsmail Bey'di...”. “... fakat gaddar ölüm, o muhterem üstadı gözliyorum, pusuda durmuş tarassud ediyormuş (yani gözetliyormuş). Artık o asil çehreden mahrum olduk...” demektedir.

Ağaoğlu yine cümlelerine şu şekilde devam etmektedir; *“...Dünyada Türk ve Türkçülük kaldıkça İsmail Bey de ber-hayattır. Yani İsmail Bey ebedi ve cavidanîdir. İsmail Bey hâlâ yaşıyor. Yetiştirmiş olduğu yüzlerce şakirdlerinde, terbiye etmiş olduğu binlerce ruhlarda yaşıyor. Bugün elhamdülillah gerek Osmanlılıkta ve gerek Rusya Müslümanları arasında birçok muharrirler, mütefekkirler yetişmiş ve Türklüğe ait bütün meseleler etraflıca tetkik ve mütalâa olunmaktadır. Halbuki İsmail Bey'in faaliyete koyulduğu zaman, Rusya Müslümanları ve Türkleri derin bir uykuya dalmış ve dünyadan tamamen bi-haberdiler... demektedir.*

Türk Dünyası için önemli bir isim olan Yusuf Akçura'da Türk Yurdu dergisinde “Muallime Dair” başlığıyla bir makale kaleme almıştır. Akçura'nın bu yazısından sizlere bir paragraf aktarmak istiyorum.

Ömer Karataş

“İsmail Bey iyi bir muallim, mahir bir gazeteci, mümtaz bir muharrir, içtimai ve siyasi bir mütefekkir ve faal bir cemaat hadimi idi. Lakin bütün bu sıfatlar İsmail Bey’i tanıtamaz. Türk ve İslam aleminin son yarım asırlık tarihinde saydığımız evsafa hâiz olabilecek yirmi otuz kişi sayılabilir. Fakat İsmail Bey tektir, onun bir eşini daha, değil yalnız geçen elli yılın, hatta birkaç asırlık İslam ve Türk hayatından bulup çıkarmak zordur. Bence İsmail bey’i hakkıyla tarif edebilecek bir sıfat vardır ki, o da ulemâ-i Nasarâ’nın (yani Hristiyan alimlerin) Hazreti İsa’dan bahsederken kullandıkları “muallim” tabiridir. İsmail Bey muallim idi” demektedir Yusuf Akçura.

Yine Türk Yurdu Dergisinde *“İsmail Bey’e Türk Milletinin İhtiramı”* başlığıyla çıkan makalede ise, Gaspıralı’nın cenaze töreninden ve Rusya Müslümanları tarafından çıkartılan İl, Vakıf ve Yıldız gibi gazetelerin vefata dair yayınlarından bahsedilmektedir. Makalede;

“İsmail Gaspıralı’nın cenazesine karşı gösterilen ihtiram, son asırlarda başka hiçbir Türk ve Müslüman’ın cenazesine nasip olmamıştır. İçinde yaşayıp vefat ettiği Bahçesaray’ın bütün ahalisi, merhumun cenaze alayında hazır bulundu. Etrafından, hatta Kazan gibi birkaç bin kilometre uzakta vaki şehirlerden, hastalığın şiddetini istihbar ile gelen kimseler dahi cenazede var idi. Vefatını müteakip Muhit-i Kebir’den-Avrupa-ya Vusta’ya, Müncemid-i Şimalden-Arabistan’dan İran sahralarına kadar yayılan Türk dünyasının her tarafından Bahçesaray’a telgrafnameler yağmaya başladı. Telgrafnamelerin bazıları heyet-i mebuseler gönderileceği için cenaze alayının geciktirilmesine temenni ediyorlardı. Naaşı bekletmek âdât-ı mahalliyeye uymadığından bu temenniler is’af olunamamıştır (yani yerine getirilememiştir). İsmail Bey’in vefatı üzerine bütün Türk matbuatı merhumun evsafını, milletine ettiği büyük hizmetleri bildiren dualar, taziyeler, manzumeler ve makaleler yazdı. Hele Şimal Türk gazeteleri bir hafta kadar bütün sayfalarını merhuma hasreyledikleri gibi, bir aya yakın muhteviyatlarının mühim bir kısmı yine merhumdan bahsediyordu. “İl”, “Vakit”, “Kuyaş” ve “Yıldız” gibi muteber gazetelerde, İsmail Bey’in şahsına, gördüğü hizmetleri pek iyi tahlil ve takdir eden cidden kıymetdar makaleler yazılıp çıktı. Tercüman’da merhumun hayat-ı hususiyesine, son günlerini nasıl geçirdiğine dair tercüme-i hali için pek

Ömer Karataş

ehemmiyetli hatıralar yayınlandı”²¹ denilmektedir. Vakıt, İl ve Yıldız gazetelerinden örnek verecek olursak;

“Vakit”in başyazarı Fatih Efendi Kerimî “Büyük Milli Matem” başlığıyla yazdığı makalede merhum İsmail Bey’den şu şekilde bahsetmektedir;“İsmail Beyin hayatı Rusya Müslümanları için başlı başına bir devir, müstakil bir tarihtir. Bu devirde Rusya Müslümanları yeniden dünyaya geldiler ve bu devirde onlar dilli ve edebiyatlı oldular. Milli matbuatın tevekkünü, temeddün ve insaniyet fikrinin zuhuru da bu devirdedir. Başkaları gibi okuyup yazmayı, başkaları gibi fikir yürütüp düşünmeyi yine bu devirde öğrendiler. Usûl-i cedide, cemiyet-i Hayriye, teavün cemiyetleri, iktisadi teşebbüsler, kadınların talim ve terbiye ve hukuki meseleleri hep bu devirde meydana çıktı. Türk-Tatar âleminin her cihetçe en ziyade intibah bulan kısmı, Rusya Müslümanları olduğu şüphesiz bir hakikattir. Onların bu kadar az zamanda bu dereceye irtika etmeleri, üstlerindeki gayet kalın cehalet ve gaflet perdesinin bu kadar az zamanda yırtılıp medeniyet ruhunu alabilmeleri hiç şüphe yok ki başlıca İsmail Bey Gasprinski’nin tesiri ve nâfi hizmetleri sayesinde husule gelmiştir.”

Petersburg’da yayınlanan “İl” gazetesi başyazarı Ayaz Efendi İshakî’nin İsmail Bey’den bahseden, hararetli makalesinden kısa bir alıntı yaparsak, Ayaz Efendi İshakî’nin şu cümleleri sarf ettiğini görürüz;

“Evet, İsmail Bey büyük idi. Onun işlediği işler, gördüğü hizmetlerde büyüktür. Onun ektiği tohumlardan çıkacak yemişler de büyük olacaktır. Onun temelini kurduğu bina sağlam ve büyüktür. Onun başlayıp, yol gösterdiği işler o kadar çok, o kadar mütenevvidir ki onlar hakkında vaktiyle cilt cilt kitaplar yazıldığı halde kıymetleri tamamen tayin edilip bitmeyecektir. Rusya Müslümanlarında herhangi bir medeni, milli, manevi harekete bakmayınız, muhakkak onun başında duran, onun ilk önce başlayıp harekete getiren İsmail Bey’i göreceksiniz. Mektepler meselesi, türlü cemiyetler tesisi, lisanın ıslahı, edebiyat ihdası, kadın hukuku meselesini açıktan açığa muhakemesi ve diğer mesâilin cümlesine zamiri İsmail Bey’e rücu ediyor. Lakin İsmail Bey’in en büyük hizmeti, en azim işi, türlü yerlerde, türlü isimlerle dağınık duran Türk-Tatar milletine bir dil ve bir vicdan-ı milli vermeye çalışması ve bunda da muvaffak olmasıdır.”

²¹ Türk Yurdu, s. 72, s. 405.

Ömer Karataş

Kazan’da yayınlanan “Yıldız” gazetesi ise İsmail Bey’in vefatını, “Büyük Vaka” diye başlığıyla haberleştirmiş ve sonrasında merhumun en mühim hizmetlerinden şu şekilde bahsetmiştir;

“İsmail Beyin güzel fikirleri faideli nasihatleri Türkistan’da da, Kafkasya’da da, Ural ve İdil kıyılarında da dinleniyor ve makbule geçiyordu. Geniş Rusya’ya dağılarak yekdiğerinin ahvalinden bi-haber veya pek az haberdar olarak yaşamakta olan Türk-Tatar kolları “Tercüman” vasıtasıyla tanışmaya ve anlamaya başladılar:

“Boş şeylere mağrur, evham ve hayalat ile avare, Avrupa’nın bir tarafında Asya köşesi teşkil ederek yaşayan, Asya’nın pazarı geçmiş nazar ve fikirlerini muhafazaya uğraşan Rusya Müslümanlarına: “Bir defa şöyle dönüp bakınız, Avrupa’ya doğru nazarınız çeviriniz” diye yumuşak fakat kati bir surette söyleyen ve işinde fevkalade bir sebat ve gayret gösteren İsmail Bey’in faaliyeti beyhude gitmedi. Onun teşebbüsü sayesinde bizim fikirlerimiz uyandı, birçok akıllar zincirden kurtuldu ve milli duygu kımıldandı. “

Son olarak İsmail Gaspıralı’nın ruhuna bağışlanmak üzere Ayasofya Caminde okutulan mevlid-i şerif hakkında da kısa bir bilgi vermemiz gerekirse; “Türk Yurdu”, “Türk Ocağı”, “Türk Bilgi Derneği” ve “İslam Mecmuası” heyetleri tarafından Gaspıralı için bir mevlid tertip edilmiştir. Gaspıralı’nın ruhu için mevlid okutulması fikrinin sahibi ise Müze-i Askeri Müdürü Ahmet Muhtar Paşa’dır²².

---

²² Türk Yurdu, s. 72, s. 406.

Sonuç

İsmail Gaspıralı'nın vefatının Osmanlı basınına yansımaları hususu üzerine genel bir değerlendirme yapacak olursak; daha öncede belirttiğimiz üzere, Gaspıralı'nın vefat ettiği yıl, Osmanlı Devleti'nin en karışık olduğu yıllara tekabül etmekteydi. 1914 yılı Eylül ayı, I.Dünya savaşını henüz yeni başladığı ve Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş savaşına içine sürüklendiği bir dönemdi. Bu açıdan İsmail Bey'in vefatı Osmanlı basınında kendisine çok fazla yer bulamamıştır. Nitekim o yıllarda Osmanlı'da çıkan gazete sayfalarının büyük kısmı savaş hakkında yazıları sütunlarına taşımaktaydı. Birkaç gazete dışında Türk Dünyasının bu önemli şahsının vefatı gazetelerde haber olarak dahi yer almamıştır. Mesela, İzmir basınına en önemli gazetelerinden olan Ahenk gazetesi vefat haberine hiç yer vermemiştir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi Cihan harbinin en sıcak dönemleri yaşanmakta ve basın tüm ilgisini ve gazete sayfalarını buraya ayırmaktadır. Dolayısıyla sadece birkaç gazetede İsmail Bey'in vefat haberlerine tesadüf edilmektedir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla İkdâm, Tasvir-i Efkar, Tercüman-ı Hakikat gazeteleriyle, Türk Yurdu Dergisi sütunlarında Gaspıralı'nın vefat haberine yer vermiştir. Aslında bu durum hem üzücü hem de şaşırtıcıdır. Zira hayatını Türklüğe adanmış olan Gaspıralı'nın vefatı hadisesinin Osmanlı basınında daha geniş yer alması gerekirdi. Diğer taraftan Tasvir-i Efkâr'da 25 Eylül 1914 tarihinde ve Tercüman-ı Hakikat gazetesinde 27 Eylül 1914 tarihinde çıkan vefat haberlerinin Ahmet Ağaoğlu tarafından kaleme alındığını daha önce belirtmiştik. Bu yazıları bir anlamda, Ağaoğlu tarafından gazetelere ilan niteliğinde verilen haberler olarak değerlendirebiliriz. Dolayısıyla Türk Dünyasını bir anlamda öksüz bırakan bu vefat haberine sahip çıkan isimler, başta Ahmet Ağaoğlu olmak üzere Türk Yurdu Dergisinin yazarlarıdır diyebiliriz. Zira daha

Ömer Karataş

öncede ifade ettiğimiz üzere derginin 72, 73 ve 74 sayıları büyük oranda İsmail Gaspıralı'ya ithafen yayınlanmıştır.

Kaynaklar

A. Gazete ve Dergiler

İkdam

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikat

Türk Yurdu

Telif Eserler

EMİN, Mehmed, 2009, "İsmail Gasprinski'ye", Türk Yurdu sayı 72,

SUBHİ, Hamdullah, "Ben Onu Gördüm", Türk Yurdu, sayı 72,

AKÇURA, Yusuf, 2009, Türk Yılı 1928, Hazırlayanlar:Arslan Tekin-Ahmet Zeki İzgöer,
Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

YAVUZ, Akpınar, 2005, "İsmail GAspıralı'ya Atfedilen Bir Eser:Türkistan Uleması",
Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.II Sayı:4.

Ömer Karataş

CAFEROĞLU, Ahmet, 2004, “İsmail Gasıralı: Ölümünün 50.Yıldönümü Münasebetiyle Bir Etüd”, İsmail Bey Gasıralı İçin, Başeditör: Hakan Kırmımlı, Kırm Türklere ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara.

31 Mart Vak'ası'na Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin Bakışı

Edip Bukarlı*

Öz

II. Meşrutiyetin ilanından sonra her alanda gerçekleşen özgürlük ortamı beraberinde dernek ve vakıfların kurulmasını sağlamış ve bu dernek ve vakıflar kendi ideolojik fikirleri ekseninde teşkilatlanarak faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde İttihat ve Terakki Partisi'ne bağlı olarak kurulan Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye de bu kuruluşlardan biridir. Cemiyet, kendisini ulema olarak niteleyen din alanında yetkin kişilerin çabalarıyla kurulmuştur. Cemiyet, basın yoluyla fikirlerini yaymak ve insanları farklı konularda bilgilendirmek amacıyla Beyanü'l-Hak isimli haftalık bir dergi neşretmiştir. Bu dergide tarihin önemli olaylarından birisi olan 31 Mart Vak'ası hakkında çeşitli yazılar mevcuttur. Bu çalışmada, Beyanü'l-Hak dergisinde olay sırasında ve sonrasında isyanla ilgili çıkan yazılar kullanılarak cemiyetin olaya tavrı ve isyancılara bakış açıları araştırılmakta ve fikren uyuşsa da fikrin liderliği ve uygulayıcısı noktasında çelişmelerinin nedenleri ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, 31 Mart Vak'ası, Beyanü'l-Hak, İttihat ve Terakki

* Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı.,E-posta: lecturer.edip@gmail.com

Edip Bukarlı

The Viewpoint of Cemiyet-i İlmîyye-i İslâmiyye About 31 March Incident

Abstract

By declaration of The Second Constitutional Monarchy, wind of freedom blew in all areas and enabled establishment of some association and foundations which were practiced and organized by their own ideology. “Cemiyet-i İlmîyye-i İslâmiyye” was one of the associations founded in that period related to Committee of Union and Progress. It was founded by the help of those who are competent about religion affairs and describe themselves as ulema. They published a weekly magazine “Beyanü'l-Hak” to inform people in different subjects and spread their ideology. There are some articles in this magazine about the 31 March Incident which is an important historical events. Aim of this research is using those articles which was published during and after the Incident and find out how Cemiyet-i İlmîyye-i İslâmiyye approached to the rebels and reveal the reason why even they both shared same ideology contradicted in practice and in case of thought leadership.

Keywords: Cemiyet-i İlmîyye-i İslâmiyye, 31 March Incident, Beyanü'l-Hak, Union and Progress

Edip Bukarlı

Giriş

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nda özgür bir ortam yaratmış ve hemen hemen her kesimin fikirlerini özgürce dile getirip faaliyetlerde bulunmasına imkân sağlamıştır. Gerçekleştirilen bu özgür ortamdaki basın ve yayın faaliyetleri de Türk basın tarihi açısından da son derece önemlidir. Bu dönemde sayıları gittikçe artmakta olan dergi ve gazeteler çeşitli ideolojik fikirler etrafında toplanmış grupların da sesi olmuştur. Dönemin uleması tarafından 1908 yılında kurulan Cemiyet-i İlmîye-i İslamiyye ve onun yayın organı Beyanü'l-Hak dergisi¹ de bahsi geçen ideolojik fikirler ekseninde oluşturulmuş dernek ve yayın organlarından birisidir.

İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet ilanı sonrasında kurulan Meclis-i Mebusan'da bulunmasına rağmen hükümette bulunmamıştır. Buna karşın, askeri nüfuzunu kullanarak meclis ve hükümette etkin olmuş ve devlet işlerine müdahale etmiştir. Ayrıca kendi çatısı altında bulunmayan cemiyetlere ve basın-yayın organlarına gittikçe baskısını arttırması ve geçmişte yaşadığı husumetlerden dolayı kin gütmesi İttihat ve Terakkinin birleştirici vasfını kaybetmesine neden olmaktadır. İttihat ve Terakkinin hükümete baskıları sonucu siyasi istikrarsızlık kısa sürede baş göstermiş ve Said Paşa Hükümeti istifa ederek yerine Ahrar Fırkası yanlısı Kamil Paşa sadrazamlığa getirilmiştir. Bu sıkıntılı ve istikrarsız ortamda ülke seçime hazırlanırken Avusturya'nın Bosna-Hersek'i, Yunanistan'ın Girit'i ilhakı, Bulgaristan'ın bağımsızlığını kazanması ve bazı İttihatçı karşıtlarının faili meçhul cinayetlerle öldürülmesi İstanbul'da İttihatçılar için güvensiz bir ortam yaratmaktaydı. Bu gelişmeler neticesinde hem İstanbul'un hem de İttihatçıların güvenliğini sağlamak amacıyla 3. Ordu'ya bağlı Avcı taburları Selanik'ten İstanbul'a sevk edilmiştir. 17 Aralık'ta Kamil Paşa hükümetinin bir gensoruyla görevden düşürülmeleri sonucu İttihatçılara yakınlığıyla bilinen Hüseyin Hilmiş Paşa sadrazam olmuştur. Bu gergin ortamda Serbestî gazetesi yazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde bir suikast sonucu öldürülmesi İttihatçı karşıtlığını daha da arttırmıştır. Gerçekleşen bu olaylar zinciri sonrasında 12-13 Nisan gecesi 4. Avcı taburuna

---

¹ Halis Ayhan, "Cemiyet-i İlmîye-i İslâmiyye", Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt VII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1993, s. 332.

Edip Bukarlı

bağlı askerler subaylarını hapsederek şeriat isteriz talebiyle ayaklanmış ve tarihimizde 31 Mart Vak'ası olarak bilinen olayı başlatmıştır.²

31 Mart Vak'ası, çağdaş yayın organlarında farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu yorumlardan en dikkat çekenini hiç kuşkusuz ulemanın yayın organı olarak nitelenen Beyanü'l-Hak isimli dergide mevcuttur. Beyanü'l-Hak dergisi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çatısı altında faaliyet gösteren Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye adlı kuruluşun yayın organıydı. Kuruluş çağdaş ulemayı, medreselileri yani kısacası şeriatı savunan grupları kendi uhdesinde barındırmaktaydı. Bünyesinde İslamcı kişileri barındırmasına karşın cemiyet 31 Mart Vak'ası'na mesafeli yaklaşmış ve ihtiyatlı davranarak olayı yorumlanmaya çalışmıştır. Bu sebeptendir ki, bu makale de Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye'nin 31 Mart Vak'ası'na ve isyancılara bakış açıları ve onları desteklememelerinin altında yatan sebepler ortaya çıkarılacaktır. Böylece, olayın topyekûn bir şeriat taraftarı kişilerin katıldığı olaydan ziyade sınırlı bir kitleye hitap eden olay olduğu anlaşılacaktır.

1. Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin Kuruluşu ve Beyannamesi

Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye bir grup ulema tarafından 1908 yılında kurulmuştur.³ Kurucuların isimleri nizamnamede/beyannamede ve yayın organında belirtilmemişse de cemiyet adına kaleme aldıkları yazılar ve beyannamelerden Mustafa Sabri Efendi, Şehri Ahmed Efendi, Mehmet Fatin, Küçük Hamdi (Elmalılı Muhammed Hamdi), (Adanalı) Hayret, Halis, Mehmed Arif ve Hüseyin Hazım'ın cemiyetin kurucuları oldukları anlaşılmaktadır. En faal üyenin de Mustafa Sabri Efendi olduğu Beyanü'l-Hak'ın başyazarlığını yürütmesinden ve birçok yazıda cemiyet adına açıklamalarda bulunmasından anlaşılmaktadır.⁴

Derneğin kuruluş gayesi ve Beyan'ül-Hak dergisinin çıkarılma amacı ismi geçen dergide birkaç makale ile açıklanmıştır. Bu makalelerden Mehmet Fatin'in yazmış olduğu "Cemiyetimiz" başlıklı makale derneğin kuruluş amacını şu şekilde aktarmaktadır:

² Azmi Özcan, "Otuzbir Mart Vak'ası", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXIV, İstanbul, 2007, s. 9-10.

³ Ramazan Boyacıoğlu, "Beyan'ül-Hak'ta Ulema, Siyaset ve Medrese", Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Sivas, 1998, s. 52.

⁴ Ayhan, a.g.m., s. 332.

Edip Bukarlı

“Madem ki milletin hakk-ı içtima’ı i’ade edildi. Madem ki hükümet, hareket- i keyfiye ve mu’amelat müstebdesine nihayet vererek milletin efkâr-ı mâ’âkule ve meşru’ası meselesinin cihet-i istikâmetini takibe başladı. Madem ki üsûl-ı meşveret her işimizde asl-ı esâs ittihâz kılındı. Madem ki herkesin mevki’-i ictimâ’iyyesi nispetinde mes’ul ve ma’âtüb tutulacağı takrîr etti. Bütün efrâd-ı millet için birçok vazifeler hâsıl oldu.

Bu vezâifden biri ve belki birincisi, meşrutiyet- meşru’amızın esâsını tâhkîm ve tersîn etmek idi; bu vazife hemen hemen ifâ edildi, Taht- ı emniyetimizde bir hükümet-i meşruta te’sis etdi. Bize bu saadeti bahşa sebep olan cemiyet, bu meşrutiyet-i meşruamıza te’essir ve ika’ zarar edebilecek elleri kırmak hususunda efkâr- ı imtân, kılıb milletin pişveliği vazifesini der uhde etti. Cenab- ı hakdan ise ümidimiz ber kemâldir. Çünkü (Yed Allah Ma’- el Cem’a) dır. Diğer vazife-i mehmede efrâd-ı milletin ayrı ayrı teşbisat mâ’kuleleri terkib ve tevhid edilerek mecra-ı lazıma sevk edilmesi keyfiyeti idi.

Evvelki vazife, saadet-i milliyemizin mevzuğunu teşkil eylediği gibi bu da gayesini temin eleyecektir. Bu noktayı derpiş eden erbâb- ı mesalik, meslekleri dairesinde bir takım cemiyetler teşkiline başladılar; gerçi lüzûm-u tabi’i olmaksızın yalnız görenin sevkiyle faydasız encümenler tesis değil, teşkil etti fakat tahvilat haliyemizde ki fevkaladenin, inkilab huzurumuzdaki sür’at düşünülürse, esasen gayr-ı tabiî olan bu içtimaların bu nokta-i nazardan tabiî olduğu teslim edilmek iktizâ eder. Bu sahne-i inkilâbda ulema, umuma tevcih eden vezâifle beraber ayrıca mühim bir vazife karşısında bulunuyordu. Bu vazife ise bütün müslimine mu’tekidat-ı esasiyelerini tefhim, vazide-i diniyelerin tebayi’ etmek farizesidir. Fi’lhakika senelerden beri te’ebid edilen cehalet ve istibdâdın netayiç -i ilmiyesi olarak efrad-ı müslüminin malumat-ı diniyesi muktesebat-ı sairesiyle mütenasib bir hâlde kalmış ve medeniyet-i garbiyenin, iktibâsı ve memleketimize tabiki adeta farz olan Türkiyat medyasına lakayidane davranarak tedniyyat-ı ahlakiyesine temayüller gösterilmiş ve afitab- ı islamiyetin şaşâ-i hakikiyesini idrak edemeyecek nazarlar çoğalmış idi. Âleme bu acı hakikâti derpiş ediyordu. Tamamiyle anlıyordu, ağlıyordu fakat bir şey söylemiyordu. Yalnız: (yeridun en yetfeu Nurullah fevahihim ve ya’billahee ’lyetemnure) Ayet-i kerimesini okuyarak âtiyi intizâr ediyordu. Çünkü erbâb-ı din biliyordu ki dinini her zaman himâye edecektir. Evet bir şey söyleyemiyordu. Çünkü tebliğ-i ahkâm-ı diniyeye hangi noktasında başlanılsa adalet levâzımına temsil, zalim ve istibdâda mukavemet emrinde başka bir şey olmayacaktı. Bunu

Edip Bukarlı

anlayan eclef istibdâd ifkâr-ı mül'atınlarını başlıca ulemaya atfetmişlerdi. Ve azalarda dua ve isliyatdan başka hemen hemen bir şey söylenmemesi mecburi idi.

Ulema uhdesine tertib eden ve icrasında mecburiyet-i diniye bulunduğu hâlde te'sir-i istibdâdla yalnız tasvirlerde kalan şu ve za'ifâliyeyi şimdi kemâl-i ehemmiyetle ifâya karar verdi. Ve hemen bir cem'iyet-i ilmiye te'sis etti. Serd edilen şu üç vazife-i esasiyeden anlaşılıyor ki:

Evvela- cemiyetimiz bir cemiyet-i siyasiye-i vataniyedir. Şu vazife-i umumiye nokta-i nazardan cemiyetimiz doğrudan doğruya Osmanlı İttihât ve Terâkki Cemiyeti'ne merbutdur. Binaenaleyh İttihâd ve Terâkki Cemiyeti'nin bütün Osmanlıların sa'adet-i müşterekelerini te'min hususunda takip ettiği mesalik-i siyasiye takip edecek ve tebliğat meşru'asını her zaman ifâ eyleyecektir.

Saniyen cemiyetimiz bir cemiyet-i ilmiyedir. Binaenaleyh İstanbul ve taşra medreselerinin ihyası ve tahsilin ta'limesi ve taliben ulumun her nevî ulumdan hesayab edilebilmesi çarelerini düşünecek ve mekteb-i ibtidaiye vesairede tahsil-i diniye nazar-ı itibara alacak ve ait oldukları makam nezdinde tesbisat-ı lazımda bulunacaktır.

Salisen cemiyetimiz bir cemiyet-i diniyedir. Binaenaleyh gerek mevkut ve gay-i mevkut risale ve ceridelerle ve gerek ve söz ü nisah suretiyle Müslümanların dinlerine olan merbutiyetlerinin nemam-ı takviyesine çalışacak ve her sene halka zaruriyat-ı diniyesi ve istita'atı nispetinde ahkâm-ı islamiye tefhim ü teblig edilecek ve lüzum görülen mahallere birer heyet-i ilmiye irsal eyleyecektir ve ba-husus sırf hakayik-i islamiye adem-i vükufdan neşet eden bazı efkârın pek sahif haksız olduğu dahi inzar-ı umumiye karşusunda isbat edilecektir ve minellahu tevfik.”⁵

Cemiyet yukarıdaki metinden de anlaşılabilceği gibi eğitim hayatında yenilikler ve değişimler hedeflemesinin yanında siyasi mecrada da etkili olmayı hedeflemektedir.

Yine Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye ile ilgili olarak kaleme alınan ve “*Ya Halim Ya Alim*” başlığı adı altında bir başka makalede ise, istibdat idaresinin fenalıklarından söz edildikten sonra bu idareden Müslümanların daha çok zulüm gördüklerini çünkü Rumların ve Ermenilerin sadece birer patrikhaneleri olduğundan patrikhanelerin kendi halklarını kollayıp

⁵ Mehmet Fatın, “Cemiyetimiz”, Beyan'ül-Hak, Sayı 1, 22 Eylül 1324, s. 10-11.

Edip Bukarlı

haksızlıklardan koruduklarını; bunun yanı sıra kurdukları ilmi cemiyetlerin onları savunduğu ve bu cemiyetler sayesinde eğitim-öğretim, sanayi ve ticaret alanlarında bir hayli geliştiklerini, Müslümanların ise onları yönlendirecek, ilerleme yolunu gösterecek bir cemiyetleri olmadığı için kör bir cehalet karanlığı içerisinde nereye bakacak ve nereye gideceklerini bilmeden, oldukları yerde kaldıklarını, ayrıca yüz yirmi sandık dolusu kitabın Çemberlitaş Hamamı ocağında imha edildiğini de ifade ettikten sonra “*İşte maarif ve sanai ve ticarete hemşerilerinden geri kalan ve onların görmedikleri böyle elim zulümler gören Müslümanlar için de bir Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye meydana getirip, kendilerine bir meşale-i rah-ı terakki olmak ve puf diyenin saçını sakalını yakmak üzere de Beyan’ül-Hak adıyla haftalık bir mecmua neşrine karar verdiklerini*”⁶ açıklamaktadırlar.⁷

Bu iki makalenin haricinde cemiyetin kuruluşu, amaçları ve çalışmaları ile ilgili 86 maddelik bir beyanname de yayınlanmıştır. Bu beyannamede devlet yönetiminde meşveret usulünün korunması, hükümetin dini konulardaki çalışmalarının desteklenmesi ve takibi, hilafetin yaşatılması, devlet faaliyetlerinin mümkün olduğu kadar şeriat hükümlerine yaklaştırılması, umumî terbiye ve İslam ahlâkının yaşatılması, din ilkelerinin Müslümanlara kolaylıkla anlatılabilecek bir şekle sokulması, İstanbul ve taşradaki medreselerin zamanın ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi gibi birçok konuda gayelerini sıralamışlardır. Cemiyet bu amaçlar doğrultusunda siyasetini belirlemiştir. Ayrıca, beyannamede cemiyetin idari organlarının üçe ayrıldığı ve bu organların merkez-i umumî, merkez-i ilmî ve encümen-i ilmiye isimleriyle adlandırıldıkları ifade edilmiştir. Dernek üyeleri için “dinî hükümlere ve İslam adabına” olabildiğince bağlı kalmalarına yönelik hükümler belirlenmiş, aynı zamanda hükümlerin yerine getirileceğine dair bir de “*yemin sureti*” yer almaktaydı. Bütün medrese öğrencileri derneğin tabi üyesi sayılmış, üyelerine verilen dernek kimliklerinin hazırlık sınıfı dışındaki bütün öğrencilere verilebileceği ve çok gizli tutulması gerektiği ifade edilmiştir.⁸

24 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet döneminden sonra o zamana kadar hiçbir devirde görülmeyen ölçüde gündeme getirilen millet, devlet, eğitim, aile, bir ölçüde ekonomi, meclis ve yetkileri, kanun yapma yetkisi ve usulü, halifenin yetkilerinin sınırı, hükümet ve meclisle ilişkileri, şeyhülislamın hükümet ve meclis üzerindeki yeri, hak ve yetkisi gibi konular ile

⁶ Detaylı bilgi için bkz. “Ya Halim Ya Alim”, s. 6-7.

⁷ Boyacıoğlu, a.g.m., s.52-53

⁸ Ayhan, a.g.m., s. 332.

Edip Bukarlı

cemiyet adına yazılan bildiriler Mustafa Sabri, Küçük Hamdi, İbn-i Hazım, Ferid ve Manastırlı İsmail Hakkı gibi cemiyetin önde gelen üyelerin imzalarını taşıyan yazılarla tartışma konusu yapılmıştır.

Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye üyelerinin aralarında siyasi anlaşmazlıklara düşmesi, bazıları İttihat ve Terakki Fırkası'nı desteklerken bazılarının bu partiye karşı kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na dâhil olmasından dolayı dört yıl boyunca gerçekleştirilen başarılı çalışmalar devam ettirilemeyip sekteye uğramıştır. Üyeler çeşitli tatbikatlara uğrayıp, cemiyetin şube ve teşekkülleri kapanmıştır.⁹

2. Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin Yayın Organı Beyanü'l-Hak Dergisi

1908-1912 yılları arasında İstanbul'da haftalık bir dergi olarak çıkmıştır. II. Meşrutiyetten sonra kurulan ve o dönemin bazı önde gelen din bilginlerini çevresinde toplayan, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin yayın organı olan dergi 3192 sayfa, 182 sayı ve her biri yirmi altı sayıdan oluşan yedi cilttir. Her cildin son kısmına da fihristler eklenmiştir. Beyanü'l-Hak'ın ilk sayısı İstanbul'da Pangaltı Mekteb-i Harbiyye Matbaası'nda¹⁰ 22 Eylül 1324 (5 Ekim 1908)'te çıkmıştır. Ve her pazartesi günü yayımlanan bu siyasi, dinî, edebî ve fennî haftalık risale dört yıl boyunca yayım hayatına devam ederek, yedinci cildini tamamlayan 182'nci sayısı 22 Ekim 1328/4 Kasım (1912) tarihinde basılmış ve Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle kapanmıştır. Başyazarı mütareke devrinde Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin liderleri arasında bulunan, ayan azalığı, şeyhülislamlık gibi önemli görevlerde bulunan Mustafa Sabri Efendi, imtiyaz sahibi de aynı dönemde ayan meclisi reisliğine getirilmiş bulunan Asım Mustafa Efendi'dir. Yazarları arasında da Şerafettin Yaltkaya, İskipli Atıf, Hadımlı Mehmet Vehbi hocalarla İbn'ül-Emin Ahmet Tevfik ve Mahmut Kemal, Tahir'ül-Mevlevi, Naim Hazım beylerin imzaları görülmektedir.¹¹

Beyanü'l-Hak mecmuasının mesul müdürü Mustafa Fatin Efendi, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin amacını üç ana başlıkta toplayarak açıklamaktadır. Ulema sınıfının Abdülhamid döneminde görevini tam olarak ifa edemediğini ileri süren Fatin Efendi, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı siyasi, medreselerin

⁹ Ayhan, a.g.m., s. 333.

¹⁰ Türk Ansiklopedisi, "Beyanülhak", VI, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara, 1953, s. 270.

¹¹Türk Ansiklopedisi, a.g.m.,s. 270.

Edip Bukarlı

ıslah edilmesi ve eğitim seviyesi oranının yükseltilmesi için çalışan Müslüman sınıfının dini ihtiyaçlarını karşılayarak, İslam'ın gerçeklerini yanlış olan fikirlere karşı savunup düzelecek dini bir kurum olduğunu ifade etmiştir. Bu amaçlarına karşın cemiyet, dergi yayımlama dışındaki hedeflerin büyük bir oranını gerçekleştirememiştir.¹²

Derginin içeriğinin büyük oranını dini, edebi, siyasi ve fenni konular oluşturmaktaydı. Bu konular için “*makalat-ı diniye, içtimaiye ve tarihiye*”, “*kısm-ı edebî*” ve “*müteferrikat*” bölümleri meydana getirilmiştir. Bütün yazılarda ilmi görüşün temel alındığı söylenen dergide çok sayıda dinî, tarihî ve sosyal muhtevalı makalenin yanı sıra genellikle İslamî içerikli şiirlerden hasıl olan edebiyat bölümü de önemli bir alan kaplamaktadır.

Derginin hemen hemen bütün sayılarında meşrutiyet taltif edilerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlılığı önemle vurgulanmıştır. Beyanü'l-Hak'ın başyazarı Mustafa Sabri'nin Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucuları içerisinde bulunması, Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin siyaset yaptığı iddialarına yol açmış, buna karşı Ermenekli M. Saffet, “*İzah-ı Hak ve Hakikat*” başlığı adı altındaki bir yazıda hiçbir siyasi parti ile ilişkilerinin bulunmadığını ifade etmiştir.

Cemiyetin bazı yazar ve üyelerinin, ilk başta ittihatçılara karşı bir sempatileri vardı. Zira İttihatçılarla birlikte II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine karşı gelerek istibdadı sona erdirmişler ve şeriata uygun olarak gördükleri meşrutiyet yönetimini savunup uygulamaya koymuşlardır. Bundan dolayı İttihatçılara minnettar kalmışlar ve bir müddet onlarla birlikte işbirliğinde bulunmuşlardır. Fakat İttihatçıların meşrutiyete aykırı hareketlerini gördüklerinde İttihatçılarla bağlarını koparıp onlarla bir bağları olmadıklarını beyan etmişlerdir. Bazen politik konularda yazılar yazmış ve İttihatçıların yanlışlarını eleştirmişlerdir. Ulema, ittihatçıları eleştirirken, şeriata uygun gördükleri meşrutiyeti kendilerine siper yapmaktaydılar. Yaptıkları siyasetin ise İslam'a uygun olduğunu “*iyiliği emredip kötülükten menetme*” prensibi ile savunmuşlardır. Siyasete müdahale ve fikirlerini beyan etmeleri nedeniyle zaman zaman İttihatçılar tarafından uyarılmışlar ve birkaç kez de yayın organları olan Beyan'ül-Hak dergisinin kapanmasına sebep olmuşlardır.¹³ Kısaca ifade etmek gerekirse II. Meşrutiyet döneminde ulema toplumdan ve siyasetten kopuk yaşamamış olayları yakından takip ederek fikirlerini açık yüreklilikle dile getirmiştir. Bundan dolayıdır ki fikirlerini

¹² Şerif Demir, “Beyan'ül Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 32, Konya, 2012, s. 3.

¹³ Ekrem Bektaş, “Beyanülhak”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, VI, İstanbul, 1992. S. 34-35.

Edip Bukarlı

topluma duyurmak için bu dergiyi çıkarmışlar ve cemiyetlerinin yayın organı olarak kabul etmişlerdir.

3. Siyasi Kriz Ortamı: 31 Mart Vakası ve Cemiyet-i İlmîyye-i İslâmiyye'nin Olaya Yaklaşımı

Tarihte 31 Mart Vak'ası olarak bildiğimiz olay çeşitli kaynaklarda Harekât-ı Askeriye, 31 Mart İhtilal-i Askerî, Asker-i Kıyam ve Hadise-i Askeriye olarak adlandırılmaktadır.¹⁴ 31 Mart Vak'ası'nın siyasî, askerî ve ekonomik olarak birçok nedeni bulunmaktadır. Olayın nedeni ve meydana gelme şekli hakkında kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler geçmektedir. Fakat kısaca anlatmak gerekirse olay, er ve erbaşların yaptığı tertipli ve kansız bir gösteri yoluyla İttihat ve Terakki'nin meclis üzerinde kurduğu askeri vesayeti kırarak, firkanın önde gelen isimlerinin bastırılmasını amaçlanmaktaydı. İttihat ve Terakki Partisi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra güçlü bir siyasî teşkilat haline gelmiş buna karşın, yeni kurulan Said Paşa hükümetinde yer almayı kabul etmemişlerdir. Kabinede yer almamalarına karşın hükümet işlerine sık sık müdahalede bulunmaları devlet mekanizmasının işleyişini zorlaştırdığı gibi kendilerinden olmayanlara karşı baskıcı tutumu da istikrarsızlığı daha da arttırmıştır. 4 Ağustos 1908'de bir nazır tayininde çıkan anlaşmazlık üzerine Said Paşa kabinesi istifa etmiş ve yerine Kamil Paşa sadrazam olmuştur. Bu durum İttihat ve Terakki'ye olan muhalefeti de belirginleştirmiştir. Prens Sabahaddin Bey etrafında toplanan Ahrar Fırkası mensuplarının İttihatçıları dinden sapmış kişiler olarak ilan etmeleri ve İttihatçıların kin güderek eski hesapları gündeme getirmeleri ortamı daha da içinden çıkılmaz bir hale doğru sürüklemekteydi.¹⁵

Bu şartlarda ülke seçime hazırlanırken 5 Ekim'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini bildirmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Yunanistan'ın 6 Ekim'de Girit'i ilhak etmesi gibi gelişmelerden dolayı İttihatçıların itibarı zedelenmekteydi. 1908'den sonra yaşanan hürriyet ortamı bazı kişilerin faili meçhul cinayetlerle öldürülmesi ile de daha da gerginleşmiştir. Bu gelişmeler neticesinde İstanbul'un ve İttihatçıların güvenliğini sağlamak amacıyla Üçüncü Ordu'ya bağlı avcı taburları Selanik'ten İstanbul'a sevk edilmiştir. 17 Aralık'ta toplanan meclis İttihatçıların nüfuzu vasıtasıyla Ahrar Fırkası yanlıları

¹⁴ Ali Birinci, "31 Mart Vak'ası'nın Bir Yorumu", Türkler Ansiklopedisi, XIII, Ankara, 2002, s. 199.

¹⁵ Özcan, a.g.m., s. 9-10.

Edip Bukarlı

ile hareket eden Kamil Paşa hükümetini bir gensoruyla düşürmüştür. 14 Şubat 1909'da İttihatçılara yakın Hüseyin Hilmi Paşa sadrazam olmuştur. İttihat ve Terakki'ye muhalif gazetecilerden Serbestî gazetesi başmuharriri Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde öldürülmesi sonucu tansiyon yükselmiş ve cenazesi İttihatçı karşıtı grupların katıldığı bir tepki gösterisine dönüşmüştür. Bu olaydan kısa süre sonra İttihatçıların ve meşrutiyet aleyhtarı grupların yoğun propagandası altında kalan 4. Avcı Taburu'na mensup askerlerin 12-13 Nisan gecesi şeriat talebiyle ayaklanarak subaylarını hapsedmeleri tarihte 31 Mart Vak'ası olarak bilinen olayı başlatmıştır.¹⁶

İsyan eden askerlere İstanbul'un 5., 6. ve 7. Nizamiye askerleriyle Beyoğlu Topçu Alayı'ndaki askerlere bir süre sonra İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti üyeleri ile Beyazıt ve Fatih medreselerinin bazı talebeleri de katılmıştır. Meclis-i Mebusan'a yakın olan Ayasofya Meydanı'nda beyaz, yeşil ve kırmızı bayraklarla toplanan gruplar şeriat isteriz sloganlarıyla eylemlerde bulunmaktaydılar. Ayrıca Volkan gazetesi sahibi Derviş Vahdetî olmak üzere bazı yayın organlarının olayı destekleyici yaklaşımlarıyla siyasi ortam tedricen İttihat ve Terakki aleyhinde ağırlaşmaktaydı.¹⁷ İsyan esnasında bazı subaylar, bunların yanı sıra anayasa akımını destekleyen bazı taraftarlarla birlikte Parlamentodaki bazı milletvekilleri de öldürülmüştü.¹⁸ Meydana gelen bu olaylar neticesinde İttihat ve Terakki üyeleri canlarını kurtarmak için kaçmak zorunda kalmışlardır.¹⁹

Hüseyin Hilmi Paşa, isyancıların ne talep ettiklerini öğrenmek için nazırları toplantıya çağırmıştır. İsyancıların görünen talebi ise çok açıktı: “Şeriat tehlikede şeriat istiyoruz”.²⁰ Bu görünen sebebin yanında Meclis Başkanı ve Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa'nın görevi bırakmasını ve Müslüman kadınların sokağa çıkmalarının yasaklanmasını talep etmekteydiler.²¹ Bu olaylar meydana gelirken meclisin içinde de bir karmaşa hâkimdi. Mebuslar canlarını kurtarmak suretiyle kaçmışlar, softalar ve askerler her yeri istila etmişlerdi. Durumun ciddiyetini anlayan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifa ettiğini

¹⁶ Özcan, a.g.m., s. 10.

¹⁷ Özcan, a.g.m., s. 10; Sina Akşin, Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı, İmge Yayınları, Ankara, 1994, s. 43.

¹⁸ Sonyel, a.g.e., s. 33.

¹⁹ Joan Haslıp, İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s. 292

²⁰ Bernard Lewis, The Emergence Of Modern Turkey, Oxford University Press, London, 1968, s. 215.

²¹ Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki (1908-1914), Sander Yayınları, Çev: Nuran Ülken, İstanbul, 1971.s. 70

Edip Bukarlı

duyurdu.²² Bunun üzerine padişah, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını kabul edip yerine Ahmet Tevfik Paşa'ya yeni kabineyi kurma görevini vermiştir.²³ Böylece İstanbul'da meşrutiyet havası sona ermiş mutlakiyet ve baskı ortamı hâkim olmuştur.²⁴

İstanbul'da meydana gelen bu hadiseler nedeniyle, Selanik'te oluşturulan Hareket Ordusu İstanbul'a gelmiştir.²⁵ Selanik'ten İstanbul'a gelen bu kuvvetlere Mustafa Kemal Paşa "Hareket Ordusu" ismini vermiştir.²⁶ Hareket Ordusu, Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarında ikamet eden farklı ırk ve mezhepten oluşan unsurlarından gönüllüleri, Sandansky, Paniçe gibi komitecileri içine alan bir kalabalıktan meydana gelmekteydi.²⁷ Hareket Ordusu sarayı kuşatınca Sultan Abdülhamit "*orduya karşı gelinmemesi ve teslim bayrağı çekilsin*" emrini vermiştir.²⁸ Gelen askerlerin kendi kardeşleri olup askerleri ikna etmeleri kararlaştırılmıştır.²⁹ Fakat Hareket Ordusu kurmayları bu duruma yanaşmamakta isyanı bastırmakta kararlıydılar. Nitekim öyle de oldu. Hareket Ordusu isyanı bastırdı, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan heyetlerinin verdiği ortak kararlar doğrultusunda Abdülhamit tahttan indirilip yerine Sultan Reşad getirildi. Abdülhamid'in otuz üç yıllık saltanatı böylece sona ermiş oldu.³⁰ Bu yaşanan olaylar doğrultusunda 31 Mart Vak'ası memlekette yeni bir idare sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.³¹

Bu siyasi kriz ortamında şeriatı savunan gruplar karşısında Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin tavrı ise tahmin edilenin aksine olmuştur. Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, 6 Nisan 1909 yılında "*Asker Evlatlarımıza Hitabımız*" başlıklı bir bildiri yayınlamıştır.³²

" .... *Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerim 'inde buyuruyor ki,*

²²Ahmad, a.g.e., s. 70.

²³ Salâhi R. Sonyel, İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014. s. 34.

²⁴ İsmail Hami Danişmend, Sadr-ı a'zam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre:31 Mart Vakası, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1961, s. 84.

²⁵ Ahmet Bedevi Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 343.

²⁶ Zekeriya Türkmen, Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 40.

²⁷ Ayfer Özçelik, Sahibini Arayan Meşrutiyet (Meclis-i Mebusan'ın Açılışı 31 Mart ve 1909 Adana Olayları), Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 191.

²⁸ Ayşe Osmanoğlu, Babam Sultan Abdülhamid: (Hatıralarım), Selçuk Yayınları, Ankara, 1986, s. 145.

²⁹ Ali Fuad Türkgeldi, Görüp İştiklerim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, s. 31.

³⁰ Zekeriya Kurşun, 31 Mart Olayının Arkasındakiler, Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 52.

³¹ Bedevi Kuran, a.g.e., s. 344.

³² Boyacıoğlu, a.g.m., s. 56.

Edip Bukarlı

Ey bana iman eden kullarım size, ca'iz ki bir müfsit tarafından ba-husus ehl-i İslam'ın heyecanlı bir zamanında ne duruyorsunuz? Şöyle yapın böyle yapın tarzında bir takım teşvikat ve vuku' bulursa hemen aldanıvermeyin. Olur ki cehaletle yanlış bir iş görürseniz bi-günah insanların kanına girersiniz, sonra yaptığınız işe dünya ve ahrette pişman olursunuz. Şurasını biliniz ki, siz başınıza buyruk değilsiniz. Sizin içinizde Allah'ın peygamberi vardır. Siz onun emrine itaat etmez de kendi kendinize hareket ederseniz helak olursunuz... (Hz. Muhammed s. a. v.) sağlığında öyle emretmiş benim mirasım yoktur buyurmuşlar. Onun mirası ilimdir ki onu da ahkaâm-ı şeri'atı bilen ulemaya terk etmişler. İşte ey asker evlatlarımız bunu .... nazm-ı celili üzere Resullullah bugün dünyada yok diye onun emri haricinde kendi kendinize mi hareket edersiniz. Zabitlerinizi mi öldüreceksiniz? En baştaki ayet-i kerimede cenab-ı hak ne buyuruyordu: “ sonra pişman olursunuz. Yarın bir muharebe olursa zabitsiz ne yapacağız? Zinhar yazıktır. Hala öyle kolay kolay insan kanına girilmez, Allah'ın binası yıkılmaz. İşte bugün biz, peygamberimiz efendimiz hazretlerinin acizane ve irsalleri bulunduğu cihetle onun emr-i makamına kaim olmak üzere bizim sözümüzü, nasihatimizi dinleyeceksiniz. Çünkü peygamberimizin yüz binlerce ehadis-i şerifesini biz okuyoruz, biz biliyoruz. Kur'an-ı Kerim'i biz anlıyoruz, bu kadar tefsir, 'akaid, fıkıh kitaplarını biz mütalaa ediyoruz. Size dininizi, imanınızı, abdestinizi, namazınızı, orucunuzu, haccınızı, nikahınızı, ibadetinizi biz öğretiyoruz. Biz olmasak şeri'atı nereden bilecektiniz, kıymetini nasıl takdir edecektiniz? Madem ki şeri'at istiyormuşsunuz. Ne güzel talep, ne 'ali himmet. Lakin yavrularımız afv ederseniz o bizim vazifemizdir. Sakın vazifemizi gasb etmeyiniz. Sizin vazifeniz cihad fi sebillullahtır (Allah yolunda cihattır). Yani muharebedir. Ama nerede düşman hududunda, İstanbul'da değil, birbirimizle de değil. Bakınız cenab-ı hak .... buyuruyor. Yani ey ehl-i iman birbirinizle münazaa etmeyiniz, aranızda ihtilaf çıkarmaktan sakınınız. Sonra zayıf düşersiniz de asıl düşmanlarınız sizin zaafınızdan bil-istifade hepinizi mahv u perişan ederler. Fakat bil ki sizi kim bilir nasıl bir niyet ü maksadla dinler olmuşdur ki ulema şeriatı muhafaza edemiyor, kalkın siz isteyin. Lakin yavrularımız bakalım siz şeriatın ne olduğunu biliyor musunuz? Hani ya şeriat kıldan ince kılıçtan keskin demezler mi? Şeriatı bilmenin, istemenin yolu vardır. Şeriat isteriz diye memleket ihtilale mi verilir?...16 sene evvel ki devr-i istibdadın tam ortasında bir defa nakl-i envad tarzında İstanbul'dan dışarıya atılmak üzere bir gün içinde topumuzu birden kayıklara, ... doldurmuşlardı. Biz cümle şeriat-ı mukarrer-i hilafetten dışarıya fırlatılırken bugünkü asker

Edip Bukarlı

evlatlarımız şeriatımızı isteriz diyememişler, seslerini bile çıkaramamışlardı. Acaba o vakit askerlerimiz de mi ölmüştü? Tabii değilmiydi ya. Demek ki bugün hepimiz ölüm döşeginden yeni kalkıyoruz. Onun için aman rica ederim birbirimizi hırpalamayalım... sizin geçen günkü kıyamınızdan biz neden korktuk biliyor musunuz? İstibdadın avdetinden... Hz. Ömer'in tevki ettiği ve cahile hiç kimseye danışmayarak meşru, gayr-ı meşru istediğini yapmakta olan istibdadın ... ne kadar fena ve bunun karşılığı olarak milletin de işe karıştırılması manasına olan meşrutiyetin ne kadar güzel bir şey, millet hakkında ne büyük bir nimet olduğunu anlamışsınızdır. Peki bizim şeriat istemek üzere kıyamımızdan meşrutiyet niçin sarsılsın, istibdat niye avdet etsin. Bunların bizim mütalaamızla ne münasebeti var ve siz ey ulema-yı şeriat! ... Herkesten ziyade memnun olmanız lazım gelirken bilakis herkesten ziyade sizin telaşa düşmenizin sebebini anlayamıyoruz diyeceksiniz değil mi? Evet! ... İşte asker evlatlarımızın şeriat talebi altında bir istibdat çıkarsa evvela şeriatımızı lekeleyeceğinden şeriate hizmet edeceğim derken ihanet etmiş olmamak için Allah ve Resullullah aşkına nazar-ı basiretlerini açmaları lazımdır...”³³

Yayınlanan bu ortak bildiride askerlerin isyan etmelerinin sebepleri ve bu sebeplerin cemiyet nazarında kabul edilebilir bir yönünün olduğunu, lakin uygulama ve zamanlaması açısından hiç de tatmin edici olmadığı satırlardan anlaşılmaktadır. 31 Mart Vak'ası, aynı fikri savunan iki gurubun (bunlar isyancı askerler ve Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'dir.) fikirsel açıdan çatışmasını da içermektedir. Zira cemiyet şeriatın koruyuculuğunu ve yürütücülüğünü “yıllardır dirsek çürütmüş medreseliler”³⁴ olarak kendi şahıslarında uygun görmektedir. Bu yüzdendir ki askerlerin Osmanlı toplumu tarafından seçilmiş mebuslardan oluşan Meclis-i Mebusan'a ve meşrutiyet yönetimine farkında olmaksızın zarar verdiklerini ifade etmektedirler. Farkında olmamalarının sebebini ise istibdat taraftarı kişiler tarafından kışkırtılmış olabilecekleri yönüyle yorumlamakta ve daha itidalli davranmaları cemiyet tarafından arzu edilmektedir. Nitekim olayın memleketin yaşamış olduğu bu zor günler içerisinde devlet ve toplum düşmanı kişilere fırsat sağlayabileceği kaygısını beslemektedirler. Bu sebepledir ki bir nimet olarak gördükleri meşrutiyete zarar gelmemesi için sağduyu çağrısında bulunmuşlardır. Aksi olup sağduyulu hareket edilmezse şeriatı

³³ Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, “Asker Evlatlarımıza Hitabımız”, Beyanü'l-Hak, Sayı 29, Cilt II, 2 Nisan 1325, s. 668-672

³⁴ Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, “Asker Evlatlarımıza Hitabımız”, s. 669.

Edip Bukarlı

lekeleyebileceklerini ve şeriata hizmet edeceğim derken ihanet edebileceklerini ifade etmektedirler.³⁵ Cemiyet'in yayın organı Beyanü'l-Hak dergisinde, bu ve buna benzer askerleri teskin edici birçok tavsiyelerde bulunulmakta ve biraz da istibdatçılar korkutulmak istenilmektedir.³⁶

Cemiyet böylesine önemli ve sıkıntılı bir durumda ılıman bir role soyunmuştur. Olası kan dökülme olaylarını engellemeye çalışmıştır. İsyancıların arasına üyelerinden bazılarını göndererek isyancıların isteklerini birinci ağızdan dinleyip durumu yakından takip etmeye çalışmışlardır.³⁷ Ayrıca isyancılara nasihatlerde bulunarak yapmış oldukları faaliyetlerinden biran önce vazgeçmeleri gerektiğini, aksi halde şeriata zarar vereceklerini ifade etmişlerdir.³⁸ Cemiyet, isyancı askerlere nasihatlerde bulunmayı kendilerine bir görev olarak görmekte ve onların da kendilerine saygı gösterip söylediklerini benimsemelerini birkaç örnek vererek açıklamaktadır. Yavuz Sultan Selim'in İbn Kemal Efendi ile yaşamış olduğu bir olayı yazarak padişahların dahi ulemaya saygı gösterip hürmette kusur etmediklerini anlatıp aynı şeyi isyancılardan da beklemektedirler.³⁹

Cemiyet, askerlere yaptığı çağrının dışında halka da çağrıda bulunmak amacıyla bir bildiri yayımlamıştır. Bu bildiride halkın istibdada karşı bir arada bulunması gerektiğini, meşrutiyetin savunulmasını ve aynı zamanda âlimlerin tavsiyelerinin dinlenmesini özellikle vurgulamaktadır. Meclistekilerin, şeriata karşı bir şey yaptırmamaya ve ülkede şeriat ile kanunu birleştirmeye gayret ettiklerini ve bütün kanunları yüce fıkıh gereğince yaptırmak üzere karar verdiklerini; siz neler yapıyorsunuz diye hükümeti sürekli imtihana çektiklerini, alınan vergileri ve hazinenin harcamalarını, askerlerin paralarının neden az verildiğini, neden ülkesinin bayındır olmadığını ve ülkede adaletin neden uygulanmadığını⁴⁰ sorgulamakta olduğunu nihayetinde kendileri için çalıştıklarını vurgulamaktaydı. Böylece cemiyet bir taraftan hem halkı yatıştırmaya çalışmış hem de ilim adamlarının ve milletvekillerinin neler yaptıklarını anlatmıştır.

³⁵ Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, a.g.m., s. 672.

³⁶ Boyacıoğlu, a.g.m., s. 5.

³⁷ Mehmed Fatin, "31 Mart", Beyanü'l-Hak, Sayı 31, II, 15 Haziran 1325, s. 722.

³⁸ Beyanü'lhak, "Asker Evlatlarımıza Hitabımız", s. 672.

³⁹ Beyanü'l-Hak, a.g.m., s. 671.

⁴⁰ Boyacıoğlu, a.g.m., s. 57-58.

Edip Bukarlı

Bu noktaya kadar cemiyetin meşrutiyet taraftarı olması ve istibdadın geri gelmesinden korkması sebebiyle olayın başından itibaren istibdadın karşısında olduğunu belirtmekte fayda vardır. İstibdat döneminde yaşamış oldukları zorlukları da hatırlatmaları bir nimet olarak gördükleri meşrutiyete zarar gelmemesi içindir. Aynı zamanda fikirsel olarak aynı grupta yer almalarına karşın isyancılarla birlikte hareket etmemelerinin sebebini de şeriat fikrinin yürütücülüğünü ve koruyuculuğunu kendi uhdelelerinde görmelerinden kaynaklanmaktadır. Daha açık belirtmek gerekirse yıllardır medreselerde dirsek çürütmüş kendileri varken şeriatı başkalarının talep etmelerini uygun görmemekteydiler. Ayrıca, isyancıların niyetlerini öğrenmek için göndermiş oldukları üyelerinin, talepleri gerçekçi bulmayarak isyancıların asıl isteklerinin önünde bir *badana* olarak nitelendirmeleri de fikrin sahipliğinin amacındandır.⁴¹

Beyanü'l-Hak dergisinde yer alan veriler sayesinde isyancı askerlerin ve ulemanın talep etikleri düşünce noktasında birbirlerinden farklı olmasa da uygulama ve savunulması yönünde karşı karşıya geldiklerini açıkça görmekteyiz. Cemiyetin isyancıların faaliyetlerini sakıncalı bulmalarının nedenlerinin altında istibdadın yani irtica'nın geri geleceği noktasında ki kaygılarından kaynaklı olduğunu ve bu nedenden isyancıların karşısında bulduklarını belirtmekteyiz. Kısacası, 31 Mart Vak'ası, fikirsel açıdan benzer lakin uygulama ve istenmesi açısından karşıt grupların siyasî ortamda mevcut bulunduğu bir olaydır.

Sonuç

Meşrutiyet döneminde pek çok siyasal ve sosyal sorunlarla karşılaşmış, bu sorunlarla ulema yakından ilgilenmiş ve düşüncelerini çıkarmış oldukları dergilerle duyurmuşlardır. Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin yayın organı olan Beyanü'l-Hak dergisi de bahsi geçen dergilerden biridir. Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye, kuruluşunda kendini İttihat ve Terakki'nin uzantısı olarak görmüş ve II. Meşrutiyet'in sağlamış olduğu özgürlük ortamında siyasî, içtimai ve kültürel faaliyette bulunmuştur. Cemiyet mensupları kendilerini ulema sınıfından

⁴¹ Küçük Hamdi, "31 Mart Hadisesi", Beyan'ül-Hak, Sayı 34, II, 6 Temmuz 1325, s.789.

Edip Bukarlı

sayıp ve her ilmiyelinin doğal olarak cemiyetin üyesi olduğunu belirterek hitap ettiği kesimi de yazılarında belirtmişlerdir. Dergilerinde (Beyanü'l-Hak) siyasi, kültürel, toplumsal, edebî ve tarihî konularda çeşitli yazılar yazarak hem görüşlerini hem de bilgilerini paylaşmışlardır.

Cemiyetin tavrını göstermesinden kaynaklı olarak 31 Mart Vak'ası ile ilgili yazmış oldukları makaleler ayrı bir önemi haizdir. Cemiyet, 31 Mart Vaka'sı'nda isyancılarla fikir olarak uyuşsa da uygulanması ve savunulması noktasında isyancılarla karşı karşıya gelmiş ve hatta isyancıların isteklerini gerçekçi bulmayarak eleştirmişlerdir. Bu eleştirilerin kaynağı ise şeriatın savunucusu ve talep edicisi olarak yıllarca dirsek çürütmüş medreseliler olarak kendilerini görmelerindedir. Nitekim meşrutî ortamın sona ermesi, irtica yani istibdada geri dönüş olarak düşünüldüğünden elde edilen özgür ortamı kaybedileceği korkusuyla İttihat ve Terakki ile onun taraftarları yanında yer alarak olay süresince tavrını ortaya koymuş ve olaya mesafeli yaklaşmıştır. İsyancıların yanlarına gönderdikleri muhabirler sayesinde de olayı yakından inceleyerek şeriat isteme taleplerini gerçekçi bulmamışlardır. Şeriat talebini asıl amaçlarına ulaşmalarının önünde göstermelik bir gerekçe olarak nitelemişlerdir.

Görülüyor ki ulema sınıfı 31 Mart olayı ile ilgili net bir tavır ortaya koyup askerleri teskin etmeye çalışmışlardır. Yapılanların yanlış olduğunu ifade edip bu durumdan vazgeçmeleri gerektiği konusunda isyancıları uyarılmışlardır. Ayrıca Meşrutiyet'in şeriat ile örtüştüğünü aslında aralarında ihtilaf olmadığını belirtip onlara telkinlerde bulunmuşlardır. Yaşanacak kargaşa ve kaos ortamının kimseye faydası olmayacağını açık bir şekilde beyan etmişlerdir. Bu kaos ortamının süreceğini anlayan Hareket Ordusu olaya müdahale etme gereksinimi hissetmiştir. Meydana gelen bu olaylar Abdülhamid'in tahttan indirilmesine ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de bir devlet partisine dönüşmesine neden olmuştur.

İttihat ve Terakki Partisi, 31 Mart Vak'ası sonrası güç kazanıp devlet partisi konumuna gelmiş ve hemen hemen her kesime baskı yapmıştır. Nihayetinde Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye'de bu baskıdan nasibini alarak, İttihat ve Terakki ile anlaşamadığı konularda karşı karşıya gelmiştir. Buna ek olarak üyeleri arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle de çalışmalarına devam edemeyen cemiyet kısa süre sonra kapatılmıştır.

Edip Bukarlı

Kaynaklar

AHMAD, Feroz, 1971, İttihat ve Terakki (1908-1914),Çev. Nuran Ülken, Sander Yayınları, İstanbul.

AYHAN, Halis, 1993, “Cem’iyyet-i İlmîyye-i İslamiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 7, İstanbul.

KURAN, Ahmed Bedevi, 2000, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul.

BEKTAŞ, Ekrem, 1992, “Beyanü’l-Hak”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt VI, İstanbul 34-35.

BİRİNCİ, Ali, 2002, “31 Mart Vak’ası’nın Bir Yorumu”, Türkler Ansiklopedisi, Cilt XIII, Ankara 335-374.

BOYACIOĞLU, Ramazan, 1998, “Beyan’ül-Hak’ta Ulema, Siyaset ve Medrese”, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Sivas.

CEMİYET-İ İLMİYYE-İ İSLÂMİYYE, “Asker Evlatlarımıza Hitabımız”, Beyanü’l-Hak, Cilt II, Sayı 29, 2 Nisan 1325

DANIŞMEND, 1961, İsmail Hami, Sadr-ı a’zam Tevfik Paşa’nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre:31 Mart Vakası, İstanbul Kitabevi, İstanbul.

DEMİR, Şerif, 2012, “Beyan’ül-Hak Mecmuası ve Hamdi Efendi”, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 32, Konya.

HASLIP, Joan, 1998, İngiliz Merkezli Şark Politikası ve II. Abdülhamid, Fener Yayınları, İstanbul.

Mehmed Fatin, 1324, “Cemiyetimiz”, Beyanü’l-Hak, Sayı 1.

Mehmed Fatin, 1325, “31 Mart”, Beyanü’l-Hak, Cilt II, Sayı 31.

Küçük Hamdi, 1325, “31 Mart Hadisesi”, Beyan’ül-Hak, Cilt II, Sayı 34.

Edip Bukarlı

LEWIS, Bernard, 1968, The Emergence Of Modern Turkey, Oxford University Press, London.

OSMANOĞLU, Ayşe, 1986, Babam Sultan Abdülhamid: (Hatıralarım), Selçuk Yayınları, Ankara.

ÖZCAN, Azmi, 2007, “Otuzbir Mart Vak’ası”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt XXXIV, İstanbul.

ÖZÇELİK, Ayfer, 2001, Sahibini Arayan Meşrutiyet (Meclis-i Mebusan’ın Açılışı 31 Mart ve 1909 Adana Olayları), Tez Yayınları, İstanbul.

SONYEL, Salâhi R., 2014, İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, 1953, “Beyanü’l-Hak”, Cilt VI, Milli Eğitim Basım Evi, Ankara.

TÜRKGELDİ, A. Fuat, 1984, Görüp İşittiklerim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

TÜRKMEN, Zekeriya, 1999, Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması, İrfan Yayınevi, İstanbul.

AKŞİN, Sina, 1994, Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı, İmge Yayınları, Ankara.

KURŞUN, Zekeriya, 2012, 31 Mart Olayının Arkasındakiler, Kültür Yayınları, İstanbul.

Edip Bukarlı

1903 Yemen İsyânının Bastırılmasında Mersin Redif Taburu

Cengiz Çakaloğlu*

Öz

Osmanlı hakimiyeti döneminde Yemen her zaman problemlî bir bölge olmuştur. Ancak 1870-1918 yılları arasındaki dönem öncekilerden daha farklıdır. Çünkü milletimizin hafızasında derin izler bırakan, ağıtlara, türkülere, destanlara konu olan olaylar bu dönemde yaşanmıştır. Çok sayıda can kaybının olması bunun temel sebebini teşkil etmiştir. Söz konusu dönemde 1891, 1898, 1903, 1905 ve 1911 olmak üzere büyük isyanlar görülür. Bu isyanları bastırmak amacıyla bölgeye çok sayıda ilave nizamiye ve redif taburlar gönderilmiştir. Sahil olması dolayısıyla Yemen'e tabur sevki söz konusu olduğunda ilk akla gelen yerlerden biri de Mersin olmuştur. Çalışmamızda 1903 yılındaki isyan münasebetiyle Yemen'e sevk edilen taburlardan biri olan Mersin Redif Taburunun faaliyetleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mersin Redif Taburu, Yemen İsyânı

---

* Yrd. Doç. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ,E-posta: c.cakaloglu45@hotmail.com

Mersin Redif Battalion in Repressing Yemen Uprising of 1903

Abstract

During the Ottoman rule, Yemen had always been a region with problems. In this context, the years between 1870 and 1918 was especially important and different than other periods because it was the period when tragic events causing the death of millions of people and thus making deep impact on national memory and resulting in songs, elegiacs, epic stories took place. During those years, many uprisings in 1891, 1898, 1903, 1905 and 1911 took place in Yemen. To suppress these uprisings/revolts, many additional redif and nizamiye battalions were sent there. Since it was on the shore, to send those military troops to Yemen, the first place that authorities thought using as the initial transfer point was Mersin. This study examines Mersin Redif Battalion that was sent to Yemen to suppress the 1903 Uprising.

Keywords: Local Conscripts batallion of Mersin, Yemen Rebellion,

Yemen'in Durumuna Genel Bakış

Arabistan yarımadasının güneyinde yer alan Yemen, batıda Kızıldeniz, güneyde Aden körfezine bakar. Doğusunda Hadramut, kuzeyinde ise Asir bölgesi bulunur¹. Yemen, stratejik, jeopolitik ve ticarî bakımdan büyük bir ehemmiyet taşır. Babülmendep boğazı, Perim adası ve Cibuti bu coğrafyanın önemini bir kat daha artırdığı gibi, Kızıldeniz'e geçişin kontrol altına alınmasını sağlar².

Yavuz Sultan Selim'in 1517 yılında Mısır'ı fethi üzerine Yemen'de hutbe, Osmanlı padişahı adına okunmaya başlamış ise de burasının Osmanlı topraklarına katılması Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 yılındaki Hint Seferi vesilesiyle Kanuni Sultan Süleyman döneminde olmuştur. Yemen'deki bu ilk Osmanlı hâkimiyeti 1635 tarihine kadar sürdü ve bu tarihten itibaren yönetim imamların eline geçti. 1635'ten 1849'a kadar geçen süre içerisinde, Yemen halkı arasında sürekli iç savaşlar olmuş ve binlerce kişi öldürülmüştür³.

1840'tan itibaren bölge Ebû Ariş şeriflerinden Şerif Hüseyin bin Ali tarafından idare edilmiştir. Fakat aile içi geçimsizlikler sonucu San'a'daki İmam Muhammed Yahya, Tehame'ye inerek Hudeyde hariç bütün bölgeyi ele geçirmiş, Şerif Hüseyin'i esir almıştır. Bu sırada Hudeyde'de bulunan Şerif Hüseyin'in yeğeni Şerif Hasan'ın müdahalesi üzerine İmam Muhammed Yahya tekrar San'a'ya çekilmek zorunda kalmıştır. Yemen'in bu karışık durumunda İngilizler Osmanlı Devleti'nden, Aden'e bir kömür deposu yapma iznini almışlardır. Bu izin, daha sonra İngilizlerin bölgede yerleşmelerine ve zaman zaman da Yemen'in iç işlerine müdahale ve karışıklıklar çıkarmalarına imkân verecektir⁴.

Yemen'deki bu düzensiz ve olumsuz vaziyeti Babıali'ye bildiren Mekke Şerifinin muavini Kıbrıslı Tefvik Paşa'nın bir layihası, Sultan Abdülmecid'in dikkatini çekmiş ve Tefvik Paşa, Yemen'in Osmanlı Devleti'ne tekrar bağlanmasıyla görevlendirilmiştir. Tefvik Paşa Mısır ve Hicaz'dan düzenlenen 3.000 kadar Osmanlı askeriyile Cidde'den hareket ederek 10 Mayıs 1849'da Hudeyde limanına vardı. Şerif Hasan fazla direnemedi ve Hudeyde tekrar Osmanlı devletine bağlandı⁵. Tefvik Paşa harekâta devam ederek 24 Temmuz 1849'da San'a'ya girdiyse de sonuçta bir kısım askerini kaybederek perişan bir vaziyette Hudeyde'ye geri döndü⁶. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin bu dönemde tekrar başlayan Yemen'deki hâkimiyeti 1871 yılına kadar Tehame ile sınırlı kaldı. Merkez Hudeyde olmak üzere bazen valilik ve bazen de mutasarrıflıkla idare edildi⁷.

¹ İhsan Süreyya Sırma, Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları, İstanbul 1994, s. 21.

² Zekeriya Türkmen, "Mustafa Kemal Yemen'de; Seyyid İdris İsyanının Bastırılmasında Rolü ve Etkinliği", Askerî Tarih Bülteni, sayı: 40, 21 Şubat 1996, s. 95.

³ İ. S. Sırma, a.g.e., s. 48, Nesim Yazıcı, "Yemen Basınının Başlangıcıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 2006, s. 695.

⁴ Nesim Yazıcı, "Yemen Basınının Başlangıcıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 2006, s. 696.

⁵ İ. S. Sırma, a.g.e., s. 51; N. Yazıcı, a.g.m, s. 696.

⁶ N. Yazıcı, a.g.m., s. 696.

⁷ a.g.m., s. 697.

Cengiz Çakaloğlu

Bununla birlikte Yemen’de sonraki tarihlerde de Osmanlı hâkimiyetine karşı büyük isyanlar çıktı ve asayiş tam olarak hiçbir zaman sağlanamadı. Şüphesiz bu isyanların çıkmasında çok çeşitli faktörler rol oynamış olmakla birlikte⁸ Zeydî imamlarının etkisi bu faktörlerin başında gelmektedir⁹. Halk üzerinde büyük nüfuzu olan Zeydî imamları, Osmanlı padişahını halife olarak tanımamaktaydılar¹⁰. Özellikle “*Cibal*” olarak adlandırılan dağlık bölgede yaşayan halkın büyük kısmı bu mezhebe mensuptu. Bu yüzden imamların asıl güçlü oldukları ve ikamet ettikleri yer Cibal bölgesiydi. “*Tehame*” olarak isimlendirilen Yemen’in düzlük bölümündeki halkın büyük bölümü ise başta Şafilik olmak üzere diğer mezheplere mensup olup, nispeten devlete daha az problem çıkarmışlardır¹¹.

Son dönem Osmanlı tarihinde Yemen ile ilgili bir başlangıç noktası aramak gerekirse bu tarihin 1870 yılı olduğu görülecektir. Bu tarihten Yemen’in Osmanlı hâkimiyetinden çıkış tarihi olan 1918 yılına kadar geçen kırksekiz yıllık sürede Yemen’de meydana gelen olaylar, Türk Milleti’nin hafızasında çok derin ve acı izler bırakmıştır.

Yemen’in tekrar Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra ilk büyük isyan, 1870 yılında Asir Emiri Muhammed bin Ayz’ın liderliğinde çıktı. 1869 yılında Süveyş kanalının açılması bölgenin stratejik önemini artırmıştı. Bu yüzden Osmanlı Devleti, Yemen’deki gelişmeleri daha yakından izlemeye başladı¹².

İsyanı bastırmak amacıyla Redif Paşa komutasındaki “*Fırka-i İhtiyatiye*” Yemen’e gönderildi. Redif Paşa’nın hastalanması üzerine, komutanlığına Ahmed Muhtar Paşa’nın tayin edildiği bu fırka, 2 yıl içinde Yemen’de büyük bir askerî harekât gerçekleştirdi¹³. 12 Aralık 1870 tarihinden 19 Temmuz 1873 tarihine kadar Yemen’e 22.000’den fazla asker ayak basmış, bunlardan 4.000 kadarı vefat etmişti. Bunun 1.800’ü koleradan, 360 kadarı harplerde ve kalan 2.000 kadarı iklimin ve sefer zorluklarının tesiriyle şehit düşmüştü¹⁴.

Harekât sonunda Yemen’de hem mülkî, hem de askerî alanda yeni bir teşkilatlanma yapıldı. Yemen Valisi ve 7. Ordu Komutanı olarak Ahmed Muhtar Paşa marifetiyle gerçekleştirilen bu yeniden yapılanma sırasında, askerî açıdan atılan en önemli adım San’a şehri merkez olmak üzere 7. Ordu adıyla yeni bir ordunun kurulmasıydı¹⁵.

Fırka-i İhtiyatiye vasıtasıyla gerçekleştirilen harekât sonunda, Yemen’de ele geçirilen yerlerde idarî bir yapılanmaya da gidildi. Merkez San’a şehri olmak üzere San’a, Hudeyde,

⁸ Yemen isyanlarının sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. İ. S. Sırma, a.g.e., s. 55-156; Turgut Hatipoğlu, Yemen’in Osmanlı’dan Ayrılışı (Kopuşu), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004, s. 42-50; Mithat Çelik, XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başında Yemen, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1999, s. 66-87.

⁹ Zeydilik hakkında geniş bilgi için bkz. R. Strothmann, “Zeydiyye”, MEB., İA., XIII, s. 549-551; Memduh Paşa, Yemen Islahatı ve Bazı Mütâlaât, İstanbul 1325, s. 13-14.

¹⁰ Zeki Ehiloğlu, Yemende Türkler (Tarihimizin İbret Levhası), İstanbul 1952, s. 133; Ömer Osman Umar, “Yemen Hakkında Ferid Paşa’nın Lâyihası”, Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi, I/2, Elazığ 2003, s. 90.

¹¹ Rüşdî Paşa, Yemen Hatırası, İstanbul 1325, s. 59-62.

¹² Ruznâme-i Ceride-i Havadis, nr. 1925, 6 Rebiü’l-ahir 1289/31 Mayıs/12 Haziran Çarşamba, s. 8534.

¹³ Bu harekâtın ayrıntısı için bkz. Elhac Ahmed Raşid Paşa, Tarih-i Yemen ve San’a, II, İstanbul 1291; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Anılar Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli, İstanbul 1996, s. 42-97.

¹⁴ A. Muhtar Paşa, a.g.e., s. 97; Atif Paşa, Yemen Tarihi, II, İstanbul 1326, s. 128.

¹⁵ Rüşdî Paşa, a.g.e., s. 47-48. Bu ordu başlangıçta üçer taburlu beş piyade alayı, beş taliâ taburu, iki taburlu seyyar topçu alayı, iki nakliye taburu, iki süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü ve bir esterli süvari müfrezesinden meydana gelmekteydi. Bkz. Atif Paşa, a.g.e., s. 168; Ziya Şakir, Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi, İstanbul 1957, s. 32; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908), III/5, Ankara 1978, s. 207.

Cengiz Çakaloğlu

Ta'iz ve Asir sancaklarından meydana gelen Yemen vilayeti kuruldu¹⁶. Bunlardan Yemen ile Hicaz arasındaki Asir, Yemen vilayeti sınırları içinde yer almakla birlikte ayrı bir kıt'a hükmünde idi¹⁷. Dolayısıyla Yemen vilayeti, esas itibariyle iki kısma ayrılmakta, Yemen denildiğinde San'a, Ta'iz ve Hudeyde sancakları kastedilmekte, Asir için ise doğrudan kendi adı kullanılmakta idi.

1894 yılı itibariyle Yemen vilayetini meydana getiren sancaklar ve bu sancaklara bağlı kazalar şu şekildeydi:

San'a sancağı; San'a merkez, Cebel Haraz (merkezi Menaha), Kevkeban, Anes, Hacce, Zimar, Yerim, Rida', Amran kazaları,

Hudeyde sancağı; Hudeyde merkez, Luhayye, Zeydiye, Cebel Rime, Hacur, Beytülfakih, Bacil, Ebu Ariş, kazaları,

Ta'iz sancağı; Ta'iz merkez, Ibb, Udeyn, Ka'tabe, Haceriye, Moha kazaları,

Asir sancağı; (Abha merkez), Mihail, Ricalülma, Benî Şehr, Gamed, Sabya, Konfide, kazalarından meydana gelmekteydi¹⁸.

1870-1872 yılları arasında yapılan askerî harekât sonunda Yemen'in tamamı ele geçirilemedi. Zeydî imamlarının karargâhının bulunduğu Yemen'in kuzeyindeki Su'de bölgesi ve civarı Osmanlı hâkimiyetinin dışında kaldı. Bu yüzden yukarıda isimlerini verdiğimiz ve devlet kontrolünde olan yerleşim birimleri idare dahili ve ele geçirilememiş olan yerler de idare harici bölgeler olarak isimlendirilmekteydi. İsyandar da, öncelikle idare harici yerlerde başlayacak ve daha sonra idare dahilindeki yerlere yayılacaktır.

Yeni kurulan 7. Ordunun asker ihtiyacının temini önemli bir meseleydi. Yemen gibi uzun yıllar devlet otoritesi dışında kalmış, asayişin tam olarak sağlanamadığı bir bölgenin insanlarını doğrudan askere almak mümkün değildi. Yemen halkının büyük kısmı bedevî bir halde bulunduğu gibi, medenî olan kısmı da askerlikten korkmakta ve vilayet dışında istihdam edileceklerinden çekinmekteydiler. Bu yöndeki bir teşebbüs devlete bağlı ahalinin de kontrol dışındaki âsî kabilelerle birleşmesine sebep olabilirdi¹⁹. Kaldı ki, bu uygulamanın yapılabilmesi için öncelikle nüfus sayımı gerekliydi. Ancak Osmanlı hâkimiyeti döneminde Yemen'de nüfus sayımı hiçbir zaman yapılamamıştı.

Kurulan yeni ordunun asker ihtiyacının karşılanması amacıyla, mevcut uygulamada bir istisnaya gidildi. Diğer bütün ordular askerlerini kendi mıntıklarından alırken, Yemen'deki 7. Ordunun nizamiye asker ihtiyacı 4. ve 5. Ordu mıntıklarından karşılanmaya başladı²⁰. Bu yüzden, Yemen'in Osmanlı hâkimiyetinden çıkışına kadar Yemen'e en fazla asker, bu iki ordu sınırları içinde yer alan vilayetlerden gönderilmiştir. Sonraları uygulama genişletilerek, diğer ordu dairelerinden de Yemen için asker alınmaya başlandı. Bu uygulamanın bir sonucu olarak, Rumeli ve Anadolu'da askerlik çağına gelen binlerce genç nizamiye askerliklerini Yemen'de yaptılar.

¹⁶ Ruznâme-i Ceride-i Havadis, nr. 2117, 7 Muharrem 1290/1 Mart/13 Mart Perşembe, s. 1; Mehmed Memduh, Miftah-ı Yemen, İstanbul 1330, s. 12; Tevfik Biren, II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, İstanbul 2006, s. 313.

¹⁷ T. Biren, a.g.e., s. 314.

¹⁸ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1312/50, s. 513-527.

¹⁹ Ali Emîri, Yemen Hatıratı, (Türkçe yazma), Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri TRH 653, Tasnif nr. 355, v. 37-38.

²⁰ Tercümân-ı Hakikat, nr. 2582, 24 Rebiü'l-ahir 1304/8 Kanun-ı sâni 1302; Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908) III/5, s. 149.

Cengiz Çakaloğlu

7. Ordunun asker ihtiyacının diğer ordu mıntıklarından karşılanması ise çok önemli problemlerin doğmasına yol açmaktaydı. Bu problemlerin başında da, yüksek oranlara varan can kaybı ve ciddi ekonomik kayıp gelmekteydi. İklimi mutedil bölgelerden gelen bu askerler, sıcak Yemen iklimine uyum sağlayamadıkları için çeşitli hastalıklara yakalanmakta ve bu durum, çok sayıda zayıf verilmesine sebep olmaktaydı. Yemen’de sık sık yaşanan genel isyanlar, Osmanlı Devleti’nin bu tarihlerde içinde bulunduğu ekonomik sıkıntının asker üzerindeki yansımaları gibi faktörler bunlara eklenince Yemen, askerlerin gitmekten çekindiği bir yer haline gelmişti.

Yemen’in bu özel durumu sebebiyle burada görev yapan subay ve askerlere, diğer yerlerde görev yapanlarla kıyaslandığında, görev süreleri bakımından bir istisna sağlanmıştı. Buna göre, Yemen’de iki yıl görev yapan bir subay, üç yıl görev yapmış sayılmakta ve aynı şekilde, 8 ay görev yapan bir askerın süresi de 1 yıl kabul edilmekteydi²¹.

Olağan dönemlerde 7. Orduya gönderilen askerlerin dışında, olayların büyüyüp genel bir isyana dönüştüğü durumlarda, dışarıdan takviye nizamiye ve redif taburları sevk edilmiştir. Sonraki tarihlerde dışarıdan gönderilen taburların çokluğu ve gönderilme sıklığı göz önüne alındığında ise, Yemen’in devamlı olağanüstü bir durumda olduğu görülmektedir.

Osmanlı Redif Teşkilatı İçinde Mersin Redif Taburunun Yeri

Osmanlı Devleti’nin asıl ordusunu teşkil eden nizamiye kuvvetlerinin yanında, ihtiyaç halinde yararlanılan bir ihtiyat ordusu olarak ifade edilebilecek redif teşkilatı, 1834 yılında kurulmuştur. 1843 yılında çıkarılan bir kanunla, beş yıllık normal askerlik süresini yani muvazaflık süresini tamamlayanlar, yedi yıl da rediflik hizmetinde bulunmaya başladılar²².

Zaman içerisinde teşkilatla ilgili yeni düzenlemeler yapıldığı için rediflik süresi de değişmiştir. 1881 yılında yapıp II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar yürürlükte kalan düzenlemeye göre, nizamiye ordusunda hizmetini tamamlayanlar sekiz yıl da redif sınıfında kalacaklardı²³.

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti’nin mevcut yedi ordusundan Yemen’deki 7. Ordu hariç olmak üzere, diğer ordularda redif teşkilatı mevcuttu. Her ordu ikişer redif fırkasından meydana gelmekteydi. Fırkalar ikişer livadan, livalar ikişer alaydan, alaylar dörder taburdan teşekkül etmekteydi²⁴.

Redif taburları, buldukları alay içinde birden dörde kadar numara almakta iseler de buldukları yerlerin isimlerini taşımaktaydılar. Her redif fırkasına bir ferik, redif livasına miriliva, alaylara miralay veya kaymakam, taburlara ise binbaşılar komuta etmekteydi. Her taburda bir binbaşı, bir kolağası, bir tabur kâtibi, mülazım rütbesinde bir depo memuru, başçavuş rütbesinde bir depo memuru muavini ve bir tüfekçi bulunmaktaydı²⁵. Her redif taburu dairesi aynı zamanda bir ahz-ı asker (asker alma) şubesi idi²⁶. Silah altına çağrılan redif taburlarının sefer mevcutları sekiz yüz idi²⁷.

²¹ Düstûr, 1. Tertib, c. VI, Ankara 1939, s. 408.

²² Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, III/5 (1793-1908), s. 203.

²³ a.g.e., s. 212.

²⁴ a.g.e., s. 214.

²⁵ a.g.e., s. 216.

²⁶ Düstûr, 1. Tertib, c. V, Ankara 1937, s. 661.

²⁷ a.g.d., s. 574.

Cengiz Çakaloğlu

Mersin Redif Taburunun askerî teşkilat içindeki yerine geçmeden önce bir hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır. Adana vilayeti, merkezi Şam olan 5. Ordu mıntıkasındaydı. Daha önce belirtildiği üzere, 1871'de Yemen'de 7. Ordu kurulduğu zaman, bu ordunun asker ihtiyacının karşılamakla iki ordu görevlendirilmişti. Bunlar Anadolu Ordusu ile merkezi Şam olan ve Suriye Ordusu olarak adlandırılan 5. Ordu idi. Bu durum, her iki ordu mıntıkasındaki askerlik çağına gelmiş gençlerin askerliklerini ya kendi ordu mıntıkları içinde ya da Yemen'de askerlik yapmaları anlamına gelmekteydi. Bir başka ifadeyle normal zamanlarda Yemen'e en fazla asker bu iki ordu mıntıkasından gönderilmiştir. Mersin de 5. Ordu içinde yer aldığından çok sayıda Mersinli genç nizamiye askerliğini Yemen'de yapmıştır. Hâl böyle olunca Yemen'de en fazla kayıp veren vilayetlerimizden biri de Mersin olmuştur.

5. Ordu içinde yer alan Mersin Redif Taburu, 30. Adana Redif Fırkasına bağlı olup, 39. Adana Livasının içindeki 77. Adana Redif Alayını meydana getiren dört taburdan biriydi. Bu alayda 1. Adana, 2. Karaisalı, 3. Tarsus ve 4. Mersin redif taburları bulunmaktaydı. Adana Redif Livasına bağlı diğer alay olan 78. Sis Redif Alayında 1. Sis (Kozan), 2. Feke, 3. Misis ve 4. Yarpuz taburları vardı²⁸.

Mersin Redif Taburu, konumuzu teşkil eden 1903 yılındaki olaydan önce de Yemen'e sevk edilmiştir. Taburun Yemen'e sevkini gerektiren bu isyan 1898 yılında İmam Hamidüddin liderliğindeki isyandır. Bu tarihte Yemen'e sevk edilen Adana ve Akka redif livalarını teşkil eden 16 taburdan biri olan Mersin Redif Taburu, Ağustos 1898'de Yemen'e sevk edilmiş²⁹ ve yaklaşık bir buçuk yıl görev yaptıktan sonra diğer rediflerle birlikte 1899 yılı sonlarında terhis edilmiştir.

Sürecin Başlaması

Mersin Redif Taburunun ikinci defa Yemen'e sevkine sebep olan olaylar Yemen'in Asir tarafında meydana geldi. 1870-1872 yılları arasındaki harekâttan sonra Asir tarafında zaman zaman asayiş bozan küçük hadiseler olmakla birlikte, ciddi bir isyan çıkmamıştı. Bu olaylar içinde en önemlisi, 1894 yılında Ricalülma kazası yakınlarında meydana gelen çatışma ve Asir kumandanı Emin Paşa'nın yaralanmasıydı³⁰.

1894 yılındaki Ricalülma olayından sonra ilk ciddi olaylar 1902 yılında meydana geldi. Bu tarihlerde Asir mutasarrıflık ve kumandanlığı birbirinden ayrı olup, mutasarrıflıkta Mehmed Edib Bey, kumandanlıkta ise Mirliya Yusuf Paşa bulunmaktaydı³¹. Asir sancağına bağlı Gamed kazası civarında bazı kabileler silaha sarılarak askerî kafilelere saldırarak askeriye ait silah ve erzakı yağmaladı. Saldırıda birkaç jandarma şehit düştü, bir binbaşı ile bir subay yaralandı³².

Bu sırada hakkındaki bazı şikayetler dolayısıyla³³ Yusuf Paşa görevden alınarak 7. Ordu Erkân-ı Harbiye reisi Ahmed Paşa Asir kumandanlığı vekaletiyle Kasım ayında Asir'e gönderildi³⁴. Ahmed Paşa'nın daha sonra bu göreve asaleten atandığı ve mutasarrıflığa da İsmail Bey'in getirildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, eşkiya eline geçmiş olan silahların

²⁸ ATASE, OYH, Klasör 72, Dosya 10, Fih 1-10a; Klasör 105, Dosya 146, Fih 1.

²⁹ BOA, Y.PRK.ASK 142/48.

³⁰ BOA, BEO 26/1932 (Leff 6,14,15).

³¹ BOA, Y.MTV 231/104.

³² BOA, Y.MTV 231/104.

³³ BOA, İ.HUS 100/1320B-49.

³⁴ BOA, DH.MKT 619/21.

Cengiz Çakaloğlu

geri alınması mümkün olmadı. Silahların geri alınması için bir askerî harekât yapılmamış olması eşkıyanın cesaretini artırmıştı³⁵.

Süreci başlatan asıl olay, 1903 yılının Ekim ayında meydana geldi. 5 Ekim 1903 tarihinde Asir kumandanı ve 7. Ordu Erkân-ı Harbiye reisi Mirliya Ahmed Lütfi Paşa ile Asir mutasarrıfı İsmail Bey, hem Yusuf Paşa döneminde eşkıya eline geçmiş olan silahlar ve cephaneyi geri almak, hem de tahsilat için Gamed kasabasına gitti. Beraberlerinde toplam mevcudu 1.600 olan altı buçuk tabur piyade kuvveti ile üç top bulunmaktaydı. 6 Ekimde Zehran nahiyesine ulaşan müfreze, burada kabilelerin direnişiyle karşılaşınca çatışma çıktı. Sekiz saat devam eden çatışmada askerler zor duruma düştü. Mecburen Gamed'e dönmeye karar verildi. 7 Ekimdeki dönüş esnasında ve Ragdan köyüne ulaşıldığında çatışma daha da şiddetlendi. Askerin Zehranlılar karşısında zor duruma düşmesi Gamed kazasındaki diğer kabilelerin cesaretlenmesine ve saldırıya geçmesine sebep oldu. Eşkıya her taraftan müfrezeye saldırmaktaydı. Kumandan Ahmed Paşa ile Mutasarrıf İsmail Paşa'nın şehit düşmesi üzerine asker tamamen dağıldı. Olayda çok sayıda asker şehit düştü veya yaralandı. Kurtulmayı başaranlar Konfide, Taif ve Mekke gibi şehirlere gitti. Askerlerin elindeki tüfekler ve müfrezedeki üç top eşkıya tarafından gasp edildi³⁶.

Taburun Sevkine Karar Verilmesi

Gamed'teki olaydan sonra Asir sancağının tamamında sadece iki buçuk tabur asker kaldığından³⁷ Asir'de ciddi bir güvenlik meselesi ortaya çıktı. Asir tarafının limanı olan Konfide kazasının kaymakamı Necib Bey, San'a'daki Yemen vali vekili ve kumandanı Abdullah Paşa'ya telgraf çekerek, eşkıyanın Konfide'ye hücumu halinde şehrin suyu uzakta olduğundan savunmasının mümkün olmadığını, dakika geçirilmeyerek imdatlarına yetiştirilmesini istedi³⁸. Bunun üzerine Abdullah Paşa, Miralay Hakkı Bey komutasında Midi'den bir ve Kaymakam Rüşdü Bey komutasında Hacur'dan bir olmak üzere toplam iki taburu Konfide'ye göndermek için hazırlıklara başladı³⁹. Gamed olayı, fırsat bekleyen Asir'in diğer yerlerindeki kabileleri de cesaretlendirdi. Nitekim kısa süre sonra, bu sefer Asir'in merkezi Abha eşkıya muhasarası altına girdi⁴⁰. Durumun vehametine karşılık, Yemen'den daha fazla kuvvetin Asir'e kaydırılması mümkün değildi. Zira, bu durumda Yemen tarafının askerî tertibatı bozulacak ve fırsat bekleyen Hamidüddin'e tekrar gün doğacaktı. Abdullah Paşa'ya göre, ferik rütbesinde bir subayın kumandası altında olmak üzere Asir'e dışarıdan kuvvet gönderilmesinden başka çare yoktu⁴¹.

Seraskerliğin, yakınlığı dolayısıyla Hicaz Fırkasından dört taburun bir miralay komutasında Asir'e sevkinin uygun olacağı şeklinde görüşü üzerine, 15 Ekim 1903 tarihinde bu doğrultuda bir irade çıktı⁴². Fakat Abdullah Paşa'ya göre, kuşatma altındaki Abha ve diğer

³⁵ Atıf Paşa, a.g.e., s. 151.

³⁶ BOA, İ.ASK 1321B-27; Y.A.HUS 459/96; 460/52; Y.MTV 252/217; 252/255; Y.PRK.ASK 207/44.

³⁷ BOA, İ.ASK 1321B-27; Y.A.HUS 459/96.

³⁸ BOA, İ.ASK 1321B-27.

³⁹ BOA, İ.ASK 1321B-27; Y.A.HUS 459/96; BEO 2196/164665.

⁴⁰ BOA, BEO 2199/164855.

⁴¹ BOA, İ.ASK 1321B-27; Y.A.HUS 459/96; BEO 2196/164665.

⁴² BOA, Y.A.HUS 459/96; BEO 2196/164628.

Cengiz Çakaloğlu

şehirlerin kurtarılması ve Asir’de asayişin tekrar kontrol altına alınması için bu kuvvetler de yetmeyeceğinden dışarıdan yeni kuvvetler gönderilmeliydi⁴³. Seraskerlik, Abdullah Paşa’nın talebi doğrultusunda, bölgeye nereden kuvvet sevk edilebileceği konusu üzerinde durmaya başladı. Bu sırada Ankara, Kastamonu, Karahisar-ı sahip fırkaları Kayseri ve Bandırma livası ile Edirne Fırkasına bağlı Biga’daki bir alayı meydana getiren redif taburları mahallerinde talimle meşgul olmak üzere zaten silah altına alınmış durumdaydı. Silah altındaki redif fırkalarından birisi de Adana Redif Fırkasıydı⁴⁴. Seraskerliğin görüşüne göre, Adana Redif Fırkasından dört redif taburu Asir’e sevk edilebilirdi. Taburların zaten silah altında olmaları ve mevkinin Akdeniz sahiline yakınlığı Seraskerliğin Adana Fırkasını tercih etmesinde etkili olmuştu⁴⁵.

Seraskerliğin bu görüşünün Meclis-i Vükelâda müzakere edilmesi hakkında 17 Ekim 1903 tarihinde bir padişah iradesi çıktı⁴⁶. 18 Ekimde adı geçen mecliste yapılan müzakerede Seraskerliğin görüşü uygun bulunarak⁴⁷ 19 Ekim tarihli bir iradeyle Adana Fırkasından dört taburun Asir’e sevkini kesinleştirdi⁴⁸.

Sırada Asir’e sevk edilecek Adana Fırkasına mensup dört taburun hangilerinin olacağını tespiti vardı. Bu sırada, Adana Redif Fırkasına mensup silah altındaki taburlardan Antakya, Harim ve Ordu redif taburları dairelerini meydana getiren bazı köylerde kolera çıkmış ve hastalığın askerler arasında da ölümlere yol açmaya başlaması üzerine, Seraskerliğin izni ile adı geçen taburlara mensup askerler evlerine gönderilmişti⁴⁹. Dolayısıyla bu livanın sevkini mümkün değildi. Oklar tekrar, daha üç yıl önce Yemen’den dönmüş olan Adana Redif Livasını göstermekteydi.

Adana Fırkasından dört taburun Asir’e sevkini hakkındaki 19 Haziran tarihli iradede iki gün sonra Seraskerliğin görüşlerinde biraz değişiklik oldu. Seraskerliğin yeni görüşüne göre, Hicaz’dan gidecek dört taburun sevkinden vazgeçilerek, Adana Fırkasından sevkini kararlaştırılan dört taburun sayısı sekize çıkarılmalıydı. Bu taburlar Adana Redif Livasını teşkil eden sekiz tabur olmalı, taburlar sekizer yüz mevcutla Mersin limanından Asir’e sevk edilmeli, taburların başında liva kumandanı da hazır bulunmalıydı. 21 Ekim 1903 tarihinde çıkan ikinci bir iradeyle Seraskerliğin yeni görüşleri onaylandı⁵⁰.

Sefer Hazırlıkları

19 Ekim ve 21 Ekim 1903 tarihli iki iradede hemen sonra sefer hazırlıklarına başlandı. İradeler çıktığında taburlar zaten silah altında olduğundan askerlerin toplanmasında önemli bir zorlukla karşılaşılmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, gerek İstanbul ve

⁴³ BOA, BEO 2198/164811; 2199/164855.

⁴⁴ BOA, DH.MKT 792/77.

⁴⁵ BOA, İ.ASK 1321B-27; Y.MRZ.d. 11700.

⁴⁶ BOA, İ.HUS 110/1321B-117.

⁴⁷ BOA, İ.ASK 1321B-27; Y.MRZ.d 11700.

⁴⁸ BOA, İ.ASK. 1321B-27; Y.MRZ.d 11700.

⁴⁹ BOA, DH.MKT 785/38.

⁵⁰ BOA, İ.HUS 110/1321B-128.

Cengiz Çakaloğlu

gerekse mahallindeki yetkililer taburların eksiklerinin tamamlanarak sefere hazır hale getirilmesi konusunda yaklaşık on beş gün yoğun bir çalışma temposuna girmişlerdir.

Halledilmesi gereken önemli hususlardan biri taburların elbise ve teçhizat eksikliklerinin tamamlanması ile nakliye masraflarının tedarikiydi. 19 Ekim 1903 tarihli ilk iradede dört taburun elbise ve teçhizat masrafları için 10.000 ve nakliye masrafları için 10.000 lira olmak üzere toplam 20.000 lira ödenmesi emredilmişti⁵¹. 21 Ekimde çıkan ikinci iradede ise sonraki dört taburun elbise ve teçhizat masrafı olarak 10.000 lira daha ödenmesi istendi⁵².

Bir diğer husus, askerlerin kumanya ve erzakının teminiydi. Ancak, burada ciddi bir sıkıntı söz konusuydu. Çünkü, tam bu sırada Yemen’de şiddetli kuraklıktan dolayı kıtlık olduğu gibi⁵³, sekiz redif taburundan ayrı olarak İzmir ve civarından 5.000 acemi askerinin de Yemen’e sevki kararlaştırılmıştı. Dolayısıyla, rediflerin dışında hem Yemen halkının hem de acemi askerlerin yiyecek ihtiyacının karşılanması gerekmektedir⁵⁴. Rediflerin yolculuk kumanyaları elbette mahallinde hazırlanacaktı. Başlangıçta, taburların Yemen’de geçirecekleri sürenin ilk beş aylık kısmı için gerekli erzakın Adana vilayeti tarafından hazırlanması uygun görülerek vilayete bu doğrultuda tebligat yapıldı. Bununla beraber, Adana vilayetinin Sadarete müracaat ederek, vilayet bütçesinin erzak bedelini ödemeye müsait olmadığını bildirmesi üzerine, taburların beş aylık idareleri için gerekli olan bir milyon kilo un ve 300.000 kilo pirincin Maliye Nezareti tarafından İstanbul’da satın alınmasına karar verilerek⁵⁵, Seraskerlik ve Maliye Nezaretine 25 Ekim 1903 tarihinde tebligat yapıldı⁵⁶.

Adana vilayetinin hesabına göre, her tabur için 60.000 kuruş ödenmesi gerekmektedir. Fakat, Adana Fırka kumandanlığı buna ilave olarak vilayetten subay ve askerlerin önceki yıllardan kalan birikmiş maaşlarının da ödenmesini istedi. Bunun üzerine Adana valisi Bahri Paşa, 25 Ekim 1903 tarihinde Sadarete müracaat ederek, vilayet bütçesinin bu masrafları karşılamaya müsait olmadığını bildirdi⁵⁷.

1898 isyanı sırasında Yemen’e sevk edilen taburlara otuzar katır verilmesinden dolayı taburların nakliyesinde ciddi sıkıntılar yaşanmıştı. Bu yüzden, 1903 sevkiyatında her tabura 50 yük hayvanı verilmesi kararlaştırılmış ve hayvanların tedariki görevi, mahallî yetkililere havale edilmiştir⁵⁸.

30 Ekim itibarıyla Yemen’e gidecek askerler için 2.500 lira nakliye ücreti, 10.000 teçhizat ve giyecek ücreti Maliye Nezareti tarafından ödenmiş durumdaydı. Satın alınan erzak bedeli olarak 3.670, satın alınmak üzere olan erzak bedeli olarak 13.330, satın alınacak olan erzak nakliyesi için 10.000 lira ödenmek üzereydi⁵⁹. Bu miktarlar için Maliye Nezaretini ilgilendiren kısmı olup, vilayetin yaptığı ödeme ayrıydı. Belirtilen tarih itibarıyla vilayet tarafından ise sekiz redif taburu için maaş ve muayenatlarına mahsuben yirmişer bin kuruş, acil ihtiyaçlar için ellışer bin kuruş ödeme yapılmıştı. Vilayet tarafından satın alınan ellışerden toplam 400 yük hayvanının ücretinin toplamı da 400.000 kuruşu bulmaktaydı⁶⁰.

⁵¹ BOA, İ.ASK 1321B-27; Y.MRZ.d 11700; BEO 2198/164809.

⁵² BOA, İ.HUS 110/1321B-128.

⁵³ BOA, BEO 2207/165504.

⁵⁴ BOA, BEO 2199/164855; Y.MTV 261/111.

⁵⁵ BOA, BEO 2199/164855.

⁵⁶ BOA, BEO 2202/165123.

⁵⁷ BOA, BEO 2204/165247.

⁵⁸ BOA, BEO 2198/164850.

⁵⁹ BOA, Y.A.HUS 460/78 (Leff 2)

⁶⁰ BOA, BEO 2207/165482.

Cengiz Çakaloğlu

İşte tam bu noktada çok önemli bir irade çıktı. 30 Ağustos tarihli söz konusu iradede, sekiz redif taburu için toplam 52.000 lira harcama yapıldığının anlaşıldığı belirtilerek bu rakamın çok fazla olduğuna dikkat çekilmekteydi⁶¹. İrade aynı gün Sadaret tarafından Adana vilayetine tebliğ edilerek, her taburdan on beşer bin kuruşun geri alınmasının çaresine bakılması istenildi. Fakat, bu sırada taburlar mahallerinden hareket etmeye başlamış, hatta üçü Mersin'e ulaşmıştı. Adana valilik ve kumandanlığı arasında yapılan müzakerede, hareket halindeki taburlardan verilen parayı geri almaya kalkışmanın subay ve askerler üzerinde olumsuz etki yapacağı, dahası bazı kötü olayların çıkmasına sebebiyet vereceği düşüncesiyle uygun olmadığı sonucuna varıldı. Karar, 31 Aralık tarihli telgrafla Sadarete bildirildi. Neticede, Seraskerliğin de acil ihtiyaçlar için taburlara verilen ellişer bin kuruşun emsallerine verilen yüzer bin kuruşla kıyaslandığında çok olmadığı şeklinde görüş bildirmesi üzerine⁶² taburlara verilen paradan bir kısmının geri alınmasından vazgeçildiği anlaşılmaktadır.

Bu sevkیات sırasında Yemen'e sevkine karar verilen acemi ve redif askerlerinden şartları uygun olanlardan bedel-i nakdi alınması yoluna da gidildi. Nitekim, 31 Ekim tarihine kadar Adana vilayetinde acemi ve redif askerlerinden toplanan bedel-i nakdinin miktarı 22.000 lirayı bulmuştu⁶³.

Taburların Yemen'e sevkine karar verildiği sırada İdare-i Mahsusa vapurları diğer nakliyat işleriyle meşgul olduğundan, 19 Ekim tarihli ilk iradede taburların nakli için Bahriye Nezareti tarafından yabancı kumpanyalardan vapur kiralanması istenilmişti. İradeye göre, Rus vapurları daha büyük ve fiyat bakımından daha uygun olduğundan müzakerelerde öncelik Rus kumpanyalarına verilmeliydi⁶⁴. İradeye uygun olarak, Bahriye Nezareti ile Rusya kumpanyasının İstanbul'daki acentesi arasında yapılan görüşmeler başladı. Pazarlık bir vapur üzerinden yapılmaktaydı. Söz konusu vapurun adı Odesa olup, Odesa limanında harekete hazır beklemekteydi⁶⁵. Adı geçen vapur, hiç kimse güvertede kalmayacak şekilde 2.500 kişi taşıyacak kapasitede ve saatte ortalama on iki mil seyredebilecek süratle⁶⁶. Müzakereler anlaşmayla sonuçlanınca vapurun kiralanması konusunda mukavele imzalandı⁶⁷. Mukaveleye göre, vapur Mersin'e ulaştıktan sonra kırk sekiz saat zarfında askerlerin bindirilmesi gerekmekteydi. Asker veya eşyanın hazır olmaması gibi bir sebep dolayısıyla beklenilmesi durumunda beklenen her gün için tonaj başına ekstradan dört pena verilecekti⁶⁸. Diğer yandan vapur, İstanbul'da hazırlanacak olan 5.000 çuval unu da Yemen'e nakledecekti⁶⁹.

Yola Çıkış

Adana Redif Livasına mensup sekiz taburun Mersin iskelesinden sevki kararlaştırılmıştı. Fakat, taburların nakli için sadece Odesa vapurunun kiralanmasından bütün

⁶¹ BOA, İ.HUS 111/1321Ş-27; Y.PRK.BŞK 71/28; BEO 2207/165489.

⁶² BOA, BEO 2208/165597.

⁶³ BOA, BEO 2208/165597.

⁶⁴ BOA, BEO 2198/164850; İ.ASK. 1321B-27; Y.MRZ.d 11700.

⁶⁵ BOA, Y.MTV 252/247.

⁶⁶ BOA, BEO 2198/164837.

⁶⁷ BOA, Y.MTV 252/247.

⁶⁸ BOA, BEO 2210/165738.

⁶⁹ BOA, BEO 2207/165504.

Cengiz Çakaloğlu

taburların aynı anda gönderilmesinin düşünülmediği, bir başka ifadeyle ilk olarak, vapuru doldurabilecek üç taburun sevkinin uygun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Redifler, sevk iradelerinin üzerinden on gün bile geçmeden mahallerinden hareket etmeye başladı. Mersin Taburu tabii olarak Mersin’de olduğundan vapur geldiğinde binecek durumdaydı. Adana Taburu, 28 Ekim 1903 tarihinde trene binerek Mersin’e doğru yola çıktı. Uğurlamada Adana valisi Bahri Paşa da hazır bulunmuştu⁷⁰. Diğerlerinden daha önce trene binerek Mersin’e ulaşan üçüncü tabur, Tarsus Taburu oldu⁷¹. Böylece, Karaisalı Taburu hariç, Adana Redif Alayı Mersin’e ulaşmıştı. 30 Ekim tarihi itibarıyla üç tabur da Mersin’de vapur beklemekteydi⁷². Sadece bir vapur kiralandığından vapura binecek ilk üç tabur şekillenmiş olmaktadır.

Taburları nakletmek üzere kiralanın Odesa vapuru, 30 Ekimde İstanbul’a ulaştı⁷³. Her tabura yüzer sandık hesabıyla hazırlanan cephanesandıkları yüklenmeye başlandıysa da⁷⁴, aynı vapurla Yemen’e gönderilmesine karar verilen 5.000 çuval un⁷⁵ henüz limanda hazır değildi⁷⁶. Bu yüzden vapur İstanbul’da beklemeye başladı. Serasker Rıza Paşa, aynı gün Babıaliye müracaat ederek, Maliye Nezareti tarafından alınacak unun bir an önce vapura yetiştirilmesi ve vapurun ücretinin acentesine ödenmesi gerektiğini bildirdi⁷⁷. Yine aynı gün Odesa vapurunun nakliye ücretine harcanmak üzere Osmanlı Bankası’ndan 7.000 lira alınması hakkında bir irade çıktı⁷⁸. Vapura İstanbul’da 4.000 İngiliz lirası verildi. Geriye kalanı Mersin’den binecek asker sayısına bağlıydı⁷⁹. Bütün yazışmalara rağmen⁸⁰, vapura İstanbul’dan yüklenmesi gereken 5.000 çuval unun tedariki mümkün olmadı⁸¹. Bunun üzerine Sadaret, 1 Kasım’da Adana vilayetine çektiği acil bir telgrafla, vapurun iki güne kadar Mersin’e ulaşacağını belirterek, 100.000 kilo un tedarik edilerek vapura yüklenmesi konusunda her yola başvurulmasını istedi⁸².

Odesa vapuru, 1 Kasım 1903 tarihinde İstanbul’dan Mersin’e doğru hareket etti⁸³. Vapurun 6 Kasım’da Mersin’de olduğu görülmektedir. Bu süre zarfında tedariki istenilen 100.000 kilo un Adana vilayetinin yoğun çalışmaları sonunda⁸⁴ limanda hazır hale getirilmişti. Adana Redif Livası kumandanı Miriliva Hamdi Paşa komutasındaki⁸⁵ Mersin, Adana ve Tarsus taburlarına mensup subaylar dahil 2.011 asker vapura bindirildi. Her tabur için 50 olmak üzere toplam 150 yük hayvanı, taburların malzemeleri ile son anda satın alınan 1.300 çuvaldaki 100.000 kilo un vapura yüklendi. Bütün işlemler tamamlandıktan sonra askerler, 6 Kasım 1903 Cuma günü akşamı saat sekizde limandaki askeriye ve mülkiye

⁷⁰ BOA, BEO 2207/165499.

⁷¹ BOA, BEO 2507/187990.

⁷² BOA, BEO 2208/165597.

⁷³ BOA, BEO 2208/165573.

⁷⁴ BOA, BEO 2207/165492.

⁷⁵ BOA, Y.MTV 252/255.

⁷⁶ BOA, BEO 2208/165573.

⁷⁷ BOA, BEO 2207/165492.

⁷⁸ BOA, İ.HUS 111/1321Ş-27; Y.PRK.BŞK 71/28; BEO 2207/165489.

⁷⁹ BOA, BEO 2210/165738.

⁸⁰ BOA, BEO 2208/165589; 2210/165738.

⁸¹ BOA, BEO 2210/165738.

⁸² BOA, BEO 2210/165734.

⁸³ BOA, BEO 2208/165598; 2210/165734; Y.A.HUS 460/106.

⁸⁴ BOA, BEO 2210/165736.

⁸⁵ BOA, İ.ASK 1321Ş-19.

Cengiz Çakaloğlu

memurları, ulema ve eşrafın da içinde bulunduğu kalabalık tarafından dualarla uğurlandı⁸⁶. Vapura toplam 2.011 asker binmiş olmasından, üç taburda sekizer yüzden toplam 2.400 olması gereken asker sayısından 389 eksik olduğu anlaşılmaktadır.

Görev Değişikliği ve Hudeyde'ye İniş

Mirliva Ahmed Lütfi Paşa ve Mutasarrıf İsmail Bey'in Gamed'te şehit düşmesi üzerine, iki görev birleştirilerek Hudeyde'deki 14. Fırka kumandanı Ferik Hadi Paşa'ya verilmişti⁸⁷. Olaydan sonra dağılan askerler mahallerine dönmeye başlamışlar ve Yemen'e gönderilmesine daha önce karar verilmiş olan 5.000 acemi askerden büyük kısmı Asir'e inmişti⁸⁸. Diğer yandan, asiler gasp etikleri silahları teslim etmeleri hususunda devlet tarafından görevlendirilen mahallî şeyh ve diğer hatırı sayılır kişiler vasıtasıyla ikna edilmeye çalışılmaktaydı⁸⁹. Kısacası, Gamed'teki olaydan sonra önemli bir olay meydana gelmemiş ve isyan büyümemişti.

Yeni şartlar, meselenin tekrar ele alınmasını gerektirmekteydi. Adana Redif Livasına mensup kalan beş taburun sevkine ihtiyaç olup olmadığı konusu 8 Kasım 1903 tarihinde Meclis-i Vükelâda müzakere edilerek, gönderilmiş olan kuvvetin yeterli olacağı ve nasihatler yoluyla meselenin çözülebileceği kanaatiyle, yeni sevke gerek olmadığı kararı alındı⁹⁰. Meclis-i Vükelânın bu kararı üzerine, 12 Kasım'da geriye kalan beş taburun terhisine dair irade çıktı. İradede ayrıca, yolda bulunan üç taburun bayram sonrasına kadar⁹¹ Yemen'de kalması ve şayet memleketlerine iadeleri uygun görülürse, ikinci bir irade ile bunun mümkün olabileceği, Asir'deki meselenin kan dökülmeden çözülmesine gayret edilmesi belirtilmekteydi⁹². Terhislerine dair çıkan irade sonucunda diğer beş taburdaki askerler, ellerindeki silah ve diğer malzemeleri redif depolarına teslim ettikten sonra evlerine dağıldı⁹³.

Taburların silah altına alınma gerekçesi, Asir tarafındaki karışıklıklar olduğundan, askerlerin Asir'in limanı durumunda olan Konfide'ye sevk edilmeleri gerektiği ve bütün hazırlıklar buna göre yapıldığı halde, öyle olmadı. Üç redif taburunu taşıyan Odesa vapuru sekiz günlük bir yolculuktan sonra 14 Kasım'da Hudeyde'ye ulaşarak askerleri indirdi⁹⁴. 12 Kasım'da beş taburun terhisi hakkında çıkan iradede belirtilen hususların, yani vapura binmiş durumda olan üç taburun kısa süre sonra terhis edilme ihtimalinin böyle bir karar değişikliğine yol açtığı anlaşılmaktadır.

Ortada tuhaf bir durum vardı. Gamed'te meydana gelen olay dolayısıyla sekiz redif taburu silah altına alınmış, fakat sonradan bunlardan beşinin sevkinden vazgeçilmiş, tek suçları diğerlerinden daha önce vapura binmek olan geriye kalan üç tabur ise silah altına alınma gerekçesiyle ilgisi olmayan bir yere indirilmişti. Normal olanı, yoldaki üç taburun da

⁸⁶ BOA, BEO 2214/166035; DH.MKT 792/77.

⁸⁷ BOA, BEO 2198/164838.

⁸⁸ BOA, İ.ASK 1321Ş-19; Y.A.HUS 460/21.

⁸⁹ BOA, Y.A.HUS 460/30; BEO 2219/166384; DH.MKT 795/69.

⁹⁰ BOA, İ.ASK 1321Ş-19.

⁹¹ 20-23 Aralık 1903 tarihleri Ramazan Bayramıydı.

⁹² BOA, İ.ASK 1321Ş-19; BEO 2219/166383; 2219/166384.

⁹³ BOA, Y.MTV 253/1; 261/111.

⁹⁴ BOA, Y.MTV 271/71.

Cengiz Çakaloğlu

diğer beş tabur gibi terhis edilmesi, yani vapurdan hiç indirilmeden geriye döndürülmesiydi. Çünkü, üç tabura gerçekten ihtiyaç olsaydı veya gelişmelere göre gerektiğinde olay yerine gönderilmek üzere ihtiyat olarak elde tutma düşüncesiyle hareket edilseydi bile askerlerin Hudeyde'ye değil, yine Konfide'ye indirilmesi gerekirdi.

Neticede, sebep ne olursa olsun, askerler Hudeyde'ye indirilmişti. 12 Kasım tarihli iradeye göre otuz kırk gün sonra terhis edilme ihtimalleri yüksek olduğundan Yemen'in iç bölgelerine gönderilmeleri söz konusu olamazdı. Elbette, askerler bu sürede boş bekletilemeyeceği için geçici bir görev verilmeliydi. Böyle bir görev bulundu. Hudeyde'ye bağlı Beytülfakih kazası ile sahil tarafında sık bir ormanda beş altı binden fazla nüfusu olan Zeranik isimli bir kabile yaşamaktaydı. Bunlar yıllardır vergilerini vermedikleri gibi, yolcuları soymakta, sahilden geçen senbuklara, postaya saldırmakta, kısacası her türlü kötülüğü yapmakta idiler⁹⁵. İşte, üç redif taburuna bu kabilenin cezalandırılması görevi verildi. Yirmi beş günde adı geçen kabile itaat altına alındıktan sonra tekrar Hudeyde'ye dönüldü⁹⁶.

Yeni Görevle Asir Tarafına Gidiş

Askerlerin Hudeyde'de bayramdan sonra terhis edilmeyi beklediği bir sırada, Asir tarafında işler tekrar karışmaya başladı. Aralık ayı başlarında Asir'in merkezi Abha'ya erzak götürmekte olan bir kabile yağmalandı. Başta tüccarlar olmak üzere, Abha ahalisinden bazıları kasabayı terk etmeye başladı. Kabilelerin hazırlıkları bayramdan sonra Abha'yı kuşatacakları şeklinde yorumlanmaktaydı. Durumdan endişelenen yeni Asir mutasarrıf ve kumandanı Ferik Hadi Paşa, 18 Aralık 1903 tarihli bir telgrafla iki üç haftaya kadar kuvvet gönderilmesini istedi⁹⁷. Bunun üzerine, 24 Aralıkta bir irade çıktı. İradede, Asir'e yeni kuvvet sevki yerine, Hudeyde'deki üç redif taburunun Asir'e kaydırılmasının uygun olup olmayacağını Meclis-i Vükelâda müzakere edilmesi istenmekteydi⁹⁸. İstanbul'da kesin karar verilmeden önce, konuyla ilgili Yemen vali vekili ve kumandanı Abdullah Paşa'nın görüşüne başvuruldu. Abdullah Paşa'nın Hudeyde'deki üç redif taburunun Konfide'ye kaydırılmasının uygun olduğu şeklinde görüş belirtmesi⁹⁹ üzerine, Meclis-i Vükelânın 27 Aralık tarihli toplantısında Hudeyde'deki üç redif taburunun Konfide'ye sevkine ve Müşir Abdullah Paşa'nın bizzat Asir'e gidip gerekli tedbirleri almasına karar verildi¹⁰⁰. Ertesi gün çıkan bir iradeyle de bu kararlar onaylandı¹⁰¹.

28 Aralık tarihli iradeye göre, Yemen'deki Müşir Abdullah Paşa'nın da Asir'e gitmesi gerekmekteydi. Fakat, 5 Ocak 1904 tarihinde çıkan ikinci bir iradeyle bundan vazgeçildi. İkinci iradede, Abdullah Paşa'nın vilayet merkezinde kalmaya devam etmesi, yetersiz olduğu anlaşılan Asir mutasarrıf ve kumandanı Ferik Hadi Paşa'nın yerine hemen 7. Ordu erkânından muktedir birinin gönderilmesi, işin kan dökülmeden bir an önce sonuçlandırılması ve rediflerin bir iki ay zarfında memleketlerine iadesinin teminine gayret edilmesi

⁹⁵ A. Seniy, a.g.e.,s. 166-167.

⁹⁶ BOA, Y.MTV 271/63; 271/71.

⁹⁷ BOA, Y.MTV 254/5.

⁹⁸ BOA, İ.HUS 112/1321L-18.

⁹⁹ BOA, Y.MTV 261/111.

¹⁰⁰ BOA, Y.A.RES 123/93.

¹⁰¹ BOA, BEO 168004.

Cengiz Çakaloğlu

istenmekteydi¹⁰². Neticede, Abdullah Paşa Asir tarafına gitmedi ve onun önerisiyle¹⁰³ 7 Ocak 1904 tarihli bir iradeyle Asir kumandanlığına Hudeyde'deki 14. Fırka kumandanı Ferik Ahmed Paşa tayin edildi¹⁰⁴. 11 Şubat 1904 tarihinde çıkan bir başka iradeyle Ferik Ahmed Paşa'nın uhdesine Asir mutasarrıflığı görevi de verilecektir¹⁰⁵.

Hudeyde'deki üç taburun Asir'e sevki hakkındaki irade 28 Aralıkta çıkmasına rağmen, askerlerin hemen sevki mümkün olmadı ve Konfide'ye ulaşmaları 1904 yılının Ocak ayı sonlarını buldu. Üç taburun Hudeyde'den Konfide'ye nakline Bahriye Nezareti tarafından İdare-i Mahsusanın Cidde'de bulunan Bahr-ı cedid ve Afrika vapurları tahsis edildi¹⁰⁶. Fakat, bu nakliyatın yapılabilmesi için vapurların kömüre ihtiyacı vardı. Gerekli kömürün Aden'den satın alınması kararlaştırıldı. İşte, hem kömür tedariki ve hem de gerekli paranın ödenmesi zaman aldı. Kurumlar arasındaki yazışmalar uzadıkça uzamakta¹⁰⁷, askerler Hudeyde'de beklemeye devam etmekteydi. Askerlerin sabrı tükenmeye başlamıştı. Büyük bir uygunsuzluk çıkmasından endişe eden Abdullah Paşa, 18 Ocak 1904 tarihinde Sadarete bir telgraf çekerek, bir an önce rediflerin nakli çaresine bakılması gerektiğini bildirdi¹⁰⁸.

25 Ocak 1904 tarihli bir belgeden bu tarihte nakliyata başlanmak üzere olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁹. 28 Ocak tarihi itibarıyla de Afrika ve Bahr-ı cedid vapurlarıyla taşınan taburların Konfide'ye indiği görülmektedir¹¹⁰. Elbette, aynı vilayet sınırları içindeki bir yerden bir başka yere asker sevkinin bir ay sürmüş olması dönemin olumsuz şartlarını çok açık bir şekilde göstermesi açısından son derece dikkat çekicidir. Taburların sevkini zaruri hale getiren olumsuzlukların kaybedilen bu bir aylık sürede çok daha vahim bir hal alması mümkün olduğu halde, bir şans eseri öyle olmamış ve isyan büyümemiştir. Bununla beraber, başlangıçtan beri görülen tuhaflıklar Asir'de de devam etmiştir. Çünkü, başka ilave kuvvet sevk edilmediği için Gamed eşkıyası üzerine büyük bir harekât yapılamadığı gibi, 5 Ocak tarihli iradede belirtilen rediflerin bir iki ay zarfında memleketlerine iadeleri de mümkün olmamıştır.

Mersini Adana, ve Tarsus taburlarına mensup askerler Asir'de buldukları süre zarfında Konfide'ye kırk beş dakika mesafede bulunan ve ordugâh olarak kullanılan su kuyuları bitişiğindeki çadırlarda yaşadı. Günleri nişan talimleri, vergi tahsili, eşkıya takibi gibi faaliyetlerle geçmekteydi¹¹¹. Redifler Konfide yakınlarında iken Asir'de bir görev değişikliği daha oldu. Birkaç ay önce Asir mutasarrıf ve kumandanlığına getirilmiş olan Ferik Ahmed Paşa azledilerek yerine 5 Mayıs 1904 tarihinde Mehmed Ali Paşa tayin edildi¹¹².

Gamed üzerine büyük bir harekât yapılamamış olması eşkıyaya cesaret vermekteydi. Nitekim, Temmuz ayında eşkıya faaliyetleri yoğunlaşmaya başladı. Asir'e takviye kuvvet sevkinden başka çare yoktu. Bu durum, yeni bir tuhaflığın ortaya çıkmasına yol açtı. Çünkü, 11 Ağustos 1904 tarihinde, Adana Redif Livasından üç taburun daha Asir'e sevkine irade

¹⁰² BOA, BEO 2247/168504.

¹⁰³ BOA, Y.PRK.UM 67/117.

¹⁰⁴ BOA, İ.HUS 112/1321L-70.

¹⁰⁵ BOA, İ.DH 1418/1321Za-1904.

¹⁰⁶ BOA, BEO 2251/168804.

¹⁰⁷ BOA, BEO 2241/168066; 2242/168078; 2243/168166; 168167; 2243/168191; 2244/168251; 2251/168804; Y.A.HUS 463/68.

¹⁰⁸ BOA, BEO 2255/169115.

¹⁰⁹ BOA, BEO 2259/169409.

¹¹⁰ BOA, BEO 2259/169409.

¹¹¹ BOA, Y.MTV 271/63; 271/71.

¹¹² BOA, İ.DH 1421/1322S-12.

Cengiz Çakaloğlu

çıkı¹¹³. Yeni sevk edilecek redifler Misis, Yarpuz ve Feke taburlarıydı¹¹⁴. Hatırlanacağı üzere, bu taburlar Yemen'e sevk edilen Adana, Tarsus ve Mersin taburları ile birlikte silah altına alınmış ve daha sonra sevkten vazgeçilerek yerlerinde bırakılmışlardı. Taburların derhal toplanması hususunda mahallindeki yetkililere gerekli tebligat yapıldığı ve hazırlıklara başlandığı bir sırada, 17 Ağustos 1904 tarihinde Adana valisinin Babıaliye bir müracaatı oldu. Bu müracaatta Adana Redif Livasına mensup Misis, Yarpuz ve Feke taburlarının yerine yine aynı fırka içinde yer alan Halep Redif Livasından üç taburun sevkini daha münasip olacağı belirtilmekteydi¹¹⁵. İşin en ilginç tarafı ise 11 Ağustos tarihli iradeden sonra hiçbir redif taburunun Asir'e sevk edilmemiş olmasıdır. Dolayısıyla, eşkıya üzerine büyük bir harekât yine yapılamamıştır.

Taburlar Konfide'de kalmaya devam etti. Bir yandan kuraklık¹¹⁶ ve diğer yandan askerlerin sıcakların en şiddetli zamanlarında çadır altında kalmaları, Konfide'nin kötü suyu ve havası yüzünden askerler arasında hastalık ve ölümler artmaya başladı. 1904 yılının Aralık ayına kadar üç taburda 500'den fazla asker ölmüştü. Diğerlerinin de yürümeye ve harekete mecâli kalmamıştı¹¹⁷.

Taburların İsyanı

Üç redif taburunun Asir tarafında bulunduğu sırada Yemen tarafında çok önemli gelişmeler meydana gelmekteydi. İmam Hamidüddin'in ölümüyle yerine geçen oğlu Yahya isyan etmişti. Bu isyan günden güne büyümüş ve Aralık ayında San'a eşkıya tarafından kuşatılmıştı. İşte böyle bir ortamda, Yemen'in yardımına yetişmek için düşünülen ilk tedbirler arasında Konfide'deki üç redif taburu da gündeme geldi. 10 Aralık 1904 tarihinden itibaren Konfide'deki redifler açısından yeni bir süreç başlamaktaydı. Zira, belirtilen tarihte çıkan iradeye göre tekrar Hudeyde'ye sevkleri gerekmekteydi¹¹⁸.

Taburların tekrar Hudeyde'ye sevkine karar verildiğinde, aslında askerlerin terhis zamanı gelmiş olduğu gibi, yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı, başka bir yerde görevlendirilmeye hiç de uygun durumda değillerdi. Ancak, Yemen'deki olayların vehameti İstanbul'daki yetkililere fazla alternatif bırakmamıştı. Diğer bölgelerden asıl kuvvetler gelinceye kadar en yakın yer olan Hicaz ve Asir'den sevk edilecek üçerden altı tabur orduya zaman kazandıracaktı.

Seraskerlik, iradenin derhal uygulanması konusunda ilgili komutanlıklara gerekli tebligatta bulundu¹¹⁹. 12 Aralıkta çıkan ikinci bir iradeyle Konfide'deki üç taburun süratle Hudeyde'ye yetiştirilmesi hakkında yapılan tebligatın tekrarlanması istendi¹²⁰.

Şüphesiz, terhisleri gelmiş ve hayli yıpranmış durumdaki redifleri yeni bir görevle başka bir yere sevk etmek hiç kolay değildi. Bu yüzden, Hudeyde'ye gidecekleri başlangıçta

¹¹³ BOA, BEO 2390/179209.

¹¹⁴ BOA, BEO 2391/179299.

¹¹⁵ BOA, BEO 2391/179299.

¹¹⁶ BOA, Y.MTV 262/40.

¹¹⁷ BOA, Y.MTV 271/63; 271/71.

¹¹⁸ BOA, İ.HUS 1322L-5.

¹¹⁹ BOA, Y.MTV 269/9.

¹²⁰ BOA, İ.HUS 124/1322L-11.

Cengiz Çakaloğlu

askerlerden gizlendi. Terhis olunacaklarını zanneden askerler heyecan içerisinde çok hızlı bir şekilde buldukları mahallerden Konfide limanına indiler. Taburları Konfide'den Hudeyde'ye nakletme görevi Kozlu ve Sakarya vapurlarına verilmişti. Önce, Kozlu vapuru Konfide'ye geldi. Askerler memleketlerine değil, Hudeyde'ye gideceklerini vapur personelinin öğrendi¹²¹. Gerçeği öğrenen askerler isyan ederek vapura binmediler. Kendi tabur komutanlarının nasihatleri sonucu Tarsus Taburu vapura bindirildi. Mersin ve Adana taburlarındaki askerler ise hiçbir emri yerine getirmemekte ve isyana devam etmekteydi. Bu sırada vapura binmiş olan Tarsus Taburundan 19 asker tekrar inerek isyancı askerlerle birleşti¹²².

Kozlu vapuru, bu şartlarda 6 Ocak 1905 tarihinde Hudeyde'ye doğru hareket etti¹²³. Fakat, vapurun Hudeyde'ye varması mümkün olmadı. Çünkü, vapurdaki Tarsus Taburu da isyan ederek Hudeyde'ye değil, zorla Kamaran adasına çıktı¹²⁴.

Konfide'deki Mersin ve Adana taburlarına mensup askerleri isyanlarından vazgeçirmek konusunda başta kendi Alay komutanları Kaymakam Naci Bey olmak üzere¹²⁵ mahallindeki diğer komutanlar tarafından yapılan nasihatlerin faydası olmadı. Seraskerlik 11 Ocak 1905 tarihinde Hicaz vilayetine telgraf çekerek askerlere nasihat konusunda devreye girilmesini istedi¹²⁶. Hudeyde mutasarrıfı Sadarete çektiği telgrafta, nasihat etmek için bizzat kendisinin Konfide'ye gideceğini bildirmekteydi¹²⁷.

Serasker Rıza Paşa Hicaz ve Hudeyde kumandanlıklarına çektiği 23 Ocak 1905 tarihli telgrafta ise olayların ya subayların müsamahasından veya işin içinde olmalarından kaynaklandığı kanaatinde olduğunu belirterek, diğer subaylara ibret olmak üzere Alay komutanı kaymakamın (Naci Bey) tutuklanmasını istedi¹²⁸.

14 Ocak 1905 tarihinde askerlerin bir tarafa firarlarına meydan verilmeden karar doğrultusunda Hudeyde'ye sevklerinin temini hususunda bir irade çıktı¹²⁹.

Sevk iradesinin üstünden bir aydan fazla zaman geçtiği ve her yola başvurulduğu halde sonuç alınmadığı gibi iş tamamen çığırından çıktı. İsyancı askerler 30 Ocak 1905 Pazartesi günü silahlı olarak Konfide şehrinin dışındaki su kuyularını basarak şehri susuz bıraktı. Kendilerine beşer maaş ve beş güne kadar terhislerine dair emir verilmedikçe su kuyularını kesinlikle bırakmayacaklarını ve şehre saldırarak yağma edeceklerini ifade etmekteydiler. Ancak, yapılan nasihatlerin etkisiyle ertesi gün kuyuları terk etmeye razı oldular. Asir kumandanı Mehmed Ali Paşa'ya göre, olayın elebaşları Adana Taburundan 1. Bölük başçavuşu Mehmed ile diğer başçavuş, çavuş ve onbaşılardı. Mersin Taburundan ise Başçavuş Kubi oğlu Mehmed başta olmak üzere 15-20 arkadaşıydı¹³⁰.

Serasker Rıza Paşa olayları tertipleyen elebaşı askerlerin nizamiye askerliği süresi kadar zorla Asir'deki nizamiye taburlarında istihdam edilmesi ve olaya karışan subayların

¹²¹ BOA, Y.MTV 271/63.

¹²² BOA, Y.MTV 297/89.

¹²³ BOA, Y.PRK.BŞK 73/108 (Leff 1, 2)

¹²⁴ BOA, Y.A.HUS 484/105; Y.PRK.BŞK 73/108 (Leff 1).

¹²⁵ BOA, Y.PRK.ASK 226/113.

¹²⁶ BOA, BEO 2484/186243.

¹²⁷ BOA, BEO 2482/186130.

¹²⁸ BOA, Y.MTV 270/43.

¹²⁹ BOA, BEO 2484/186243.

¹³⁰ BOA, Y.PRK.ASK 226/112.

tespit edilerek isimlerinin bildirilmesi hususunda Asir kumandanı Mehmed Ali Paşa'ya emir verdi¹³¹.

Vapur Gaspı ve Dönüş

Rediflerin isyanı devam ederken önemli bir gelişme meydana geldi. Bu gelişme, İpros isimli bir Yunan vapurunun 7 Şubat 1905 tarihinde Konfide'ye uğramasıydı¹³². İstanbul'dan Cidde'ye hacı götürmek amacıyla devlet tarafından kiralanmış olan adı geçen vapur, hacıları indirdikten sonra Cidde'den Konfide ve Hudeyde'ye erzak taşımaktaydı¹³³. Konfide'deki yetkililer isyan halindeki askerlerin zorla vapura binmek üzere harekete geçeceklerini önceden tahmin ettiklerinden, iskele etrafında bazı noktalara nizamiye askerlerinden karakollar kurdular. Buna rağmen, 100 kadar redif askeri, gece deniz sahilinin karakol bulunmayan noktalarından suya girip kayıkları ele geçirerek vapura bindi. Daha sonra diğerleri de toplu bir şekilde ve silahlı olarak vapura binmeye başladı. Başta Alay komutanları Kaymakam Naci Bey olmak üzere diğer subayların vapurdan çıkmaları için yaptığı nasihatlerin hiçbir faydası olmadı¹³⁴. Vapurdaki Konfide'ye ait erzak indirilmişti¹³⁵. Ancak, Hudeyde'ye ait 2.550 çuval un vapurda bulunmaktaydı. Redifler bu çuvalların boşaltılmasına izin vermedi¹³⁶. Vapur personelinin silahlı askerlerin isteklerini yerine getirmekten başka çaresi yoktu. Neticede, vapur zorla Konfide'den Mersin'e doğru hareket ettirildi¹³⁷.

8 Şubatta, Yemen'e gitmekten kaçman Konfide'deki üç taburun Konfide'de zaten askere lüzum olduğundan orada istihdam edilmesi ve taburların subaylarının bu hareketlerinden dolayı divan-ı harbe verilerek yerlerine başkalarının tayin edilmesine dair bir irade çıktı¹³⁸. Vapurun Süveyş kanalına doğru ilerlediği sırada, 16 Şubatta Mersin ve Adana taburlarının terhis edilerek Mersin'e nakli hakkında başka bir irade daha çıktı¹³⁹. İradeye göre, haklarında gerekli muamele sonra yapılmak üzere askerler terhis edilecek, silahlar inecekleri Mersin limanında ellerinden alınarak 7. Orduya iade edilecek, Mersin'e kadar gerekli masrafları ve birikmiş maaşları mahallince ödenecekti¹⁴⁰. Bu iradenin şartların gereği zoraki olarak ve fiili duruma resmiyet kazandırılması amacıyla çıkarıldığı ortadadır.

İpros vapuru, 17 Şubatı 18 Şubata bağlayan gece Süveyş'e ulaştı¹⁴¹. Vapur zorla hareket ettirildiği ve kumanya hazırlanmasına fırsat olmadığı için vapurdaki askerlerin on günden fazla süren Konfide-Süveyş arasındaki yolculuk sırasında ciddî yiyecek sıkıntısı çektiklerini tahmin etmek hiç de zor değildir.

¹³¹ BOA, BEO 2492/186900.

¹³² BOA, Y.PRK.ASK 226/113.

¹³³ BOA, BEO 2798/209839 (Leff 2).

¹³⁴ BOA, Y.PRK.ASK 226/113.

¹³⁵ BOA, BEO 2798/209839 (Leff 2).

¹³⁶ BOA, BEO 2508/188061.

¹³⁷ BOA, Y.A.HUS 484/105; BEO 2798/209839.

¹³⁸ BOA, Y.PRK.ASK 226/113.

¹³⁹ BOA, Y.A.HUS 484/76.

¹⁴⁰ BOA, BEO 2508/188046.

¹⁴¹ BOA, BEO 2798/209839 (Leff 2).

Cengiz Çakaloğlu

İsyan halindeki silahlı askerleri taşıyan vapurun kanala gelmesi Süveyş hükümetini korkuttu¹⁴². Süveyş'te kaldığı sürece bir İngiliz karakol vapuru İpros vapurunu bordaya aldı. Vapurdaki askerlerin yiyecek ihtiyaçları üç gün boyunca mahallî hükümet tarafından karşılandı. Bu yiyeceklerin bedeli daha sonra Mısır Fevkalade komiseri Ahmed Muhtar Paşa tarafından ödenmiştir¹⁴³.

19 Şubat 1905 tarihinde çıkan bir iradeyle vapurun kanal geçiş ve askerlerin kumanya ücretlerinin derhal ödenmesi emredildi¹⁴⁴. Sadaret aynı gün Ahmed Muhtar Paşa'ya telgraf çekerek, ne kadar paraya ihtiyaç olduğunun bildirilmesini ve vapurdaki unun Süveyş'te indirilerek Hudeyde'ye gönderilmesinin temin edilmesini istedi¹⁴⁵. Muhtar Paşa yine aynı gün verdiği cevapta, vapurun kanal geçiş ücreti ve diğer masraflar için ertesi güne kadar Osmanlı Bankası'nda 6.000 liralık bir kredi açılması gerektiğini bildirdi¹⁴⁶. Sadaret, ertesi gün Muhtar Paşa'nın telgrafını Maliye Nezaretine aktararak, işin aciliyetinden dolayı Osmanlı Bankasında 4.000 liralık bir kredi açılması için banka yetkilileriyle görüşmelere başlanmasını ve kalan 2.000 liranın da Mersin'de ödenmesini istedi¹⁴⁷. Ancak, paranın ödenmesi gecikince aynı irade 21 Şubatta tekrarlandı¹⁴⁸.

İpros vapuru, Süveyş'te altı gün bekledikten sonra, 25 Şubatta Port Said'ten Mersin'e hareket etti¹⁴⁹. Vapurdaki Hudeyde'ye ait 2.550 çuval un ise Süveyş'ten Hudeyde'ye hareket eden Mahalle isimli bir Mısır vapuruna aktarılarak gönderildi¹⁵⁰. Mersin ve Adana taburlarındaki askerler, nihayet 1 Mart 1905 Çarşamba günü Mersin iskelesine çıktı¹⁵¹ ve evlerine terhis edildi¹⁵².

Birkaç gün sonra Yunanistan Sefaretinin Osmanlı Hariciye Nezaretinden bir talebi oldu. Talepte, askerlerin İpros vapuruna verdikleri zararın tazmin edilmesi istenmekte¹⁵³, söz verildiği halde zorla gasp edilmesi dolayısıyla vapurun yapamadığı seferler için sahibine 79.196 ve askerinin hücumundan sıhhati bozulan kaptanına 30.000 frank tazminat verilmesi gereği belirtilmekteydi¹⁵⁴. Durum, 15 Martta Hariciye Nezareti tarafından Babialiyeye aktarıldı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin böyle bir tazminat ödemediği anlaşılmaktadır. Zira, daha sonra Sadaretin Hariciye Nezaretine gönderdiği konuyla ilgili tezkirede, vapurun icra edemediği bildirilen seferlerine karşılık Konfide'den Mersin'e asker taşıdığı, bunun için de devletce sahibine fazlasıyla nakliye ücreti verildiğinden zarar iddiasına mahal olmadığı belirtilmektedir¹⁵⁵.

Sebepleri her ne olursa olsun, ortada uzun süren gayet ciddi bir isyan vardı. Yemen'deki ilk redif isyanı olma özelliğine sahip böyle bir isyana katılanların veya en azından önayak olanların cezasız bırakılması söz konusu olamazdı. Üç tabura mensup

¹⁴² BOA, Y.A.HUS 484/105; BEO 2514/188545.

¹⁴³ BOA, Y.A.HUS 484/105.

¹⁴⁴ BOA, İ.HUS 126/1322Z-36.

¹⁴⁵ BOA, BEO 2507/187966.

¹⁴⁶ BOA, Y.A.HUS 484/80; 484/90 (Leff 3).

¹⁴⁷ BOA, BEO 2507/187971.

¹⁴⁸ BOA, İ.HUS 126 1322Z-41.

¹⁴⁹ BOA, Y.A.HUS 484/105.

¹⁵⁰ BOA, Y.PRK.UM 74/58.

¹⁵¹ BOA, Y.PRK.UM 74/68; BEO 2798/209839 (Leff 2).

¹⁵² BOA, Y.PRK.UM 74/68.

¹⁵³ BOA, BEO 2787/208970.

¹⁵⁴ BOA, BEO 2798/209839 (Leff 4).

¹⁵⁵ BOA, BEO 2798/209839 (Leff 1).

Cengiz Çakaloğlu

subaylar ve elebaşı durumundaki askerler 5. Ordu tarafından Halep'te kurulan divan-ı harpte yargılandı. Yargılamada Mersin ve Adana taburlarının durumu, Tarsus Taburundan ayrı olarak ele alındı.

Divan-ı harpte alınan karara göre, Mersin ve Adana taburlarına mensup askerlerin müreferrik olarak subaylarının emirlerine uymamak suretiyle itaatsizlikte buldukları ve İpros vapuruna zorla binerek hareket ettirdikleri sabit olduğundan birinci derece öneyak olan 3 çavuş ve 1 onbaşının birer sene, ikinci derecede öneyak olan 19 askerinin altışar ay, üçüncü derecede öneyak olan 36 askerinin üçer ay prangaya vurulmasına, bunların hepsinin kayıtlarının yenilenmesine, çavuş ve onbaşlıların rütbelerinin sökülmesine ve askerlik sürelerini tamamlamak üzere 4. Orduya gönderilmelerine karar verildi.

Bu karar Daire-i Askeriye Divan-ı Harbi tarafından da onaylandı. Fakat, 29 Aralık 1906 tarihinde Meclis-i Rüesada cezalarda bazı değişiklikler yapıldı. Yeni karara göre, birinci derecede öneyak olanlar birer sene, ikinci derecede öneyak olanlar dokuzar ay, üçüncü derecede öneyak olanlar altışar ay prangaya vurulmalı, askerler redif olduğundan kayıtlarının yenilenmesine gerek olmamakla birlikte, ikişer sene süreyle muhtelif taburlarda zorla istihdam edilmeli, cezalarını gidecekleri yerlerde çekmeli, çavuş ve onbaşlıların rütbeleri sökülmeli, birinci ve ikinci derecede öneyak olanlar Trablusgarp Fırkasına, ikinci derecede öneyak olanlar İškodra Fırkasına gönderilmeli, iki taburun intizam ve inzibatı açısından nüfuz tesir etmekten aciz subaylarının durumları tekrar incelenmeli ve çıkacak sonuca göre emekli olması gerekenler emekli edilmeli, değiştirilmesi gerekenler de başka birliklere nakledilmeliydi¹⁵⁶.

Sonuç

1903 yılı Ekim ayında Asir'de meydana gelen Gamed vak'ası ile başlayan süreç sonuna kadar takip edildiğinde, çeşitli açılardan dikkat çekici bazı hususların olduğu görülmektedir. Her şeyden önce, hangi gerekçelerle olursa olsun, Yemen'den yeni dönmüş olan bir redif livasının sadece üç yıl sonra yeniden gönderilmesine karar verilmesi çok ilginçtir. Aynı livayı meydana getiren sekiz taburdan üçünün gönderilmesi ve diğer beş taburun sevkinden vazgeçilmesini, piyango'nun vapura ilk binen Mersin, Adana ve Tarsus taburlarına çıktığı şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bir başka ifadeyle, sekiz taburdan

---

¹⁵⁶ BOA, Y.MTV 292/185.

Cengiz Çakaloğlu

bilhassa bu üç taburun sevk edileceği şeklinde bir karar yoktur ve sefer hazırlıklarını erken tamamlamaları bunların kaderini değiştirmiştir.

Taburlar, Gamed vak'ası dolayısıyla yani Asir'e sevk edilmek niyetiyle silah altına alınmışlar, ancak Asir'de olayların büyümemesi sebebiyle hiç ihtiyaç yokken Yemen tarafına gönderilmişlerdir. Rediflerin olağanüstü hallerde ve gerçekten ihtiyaç olduğu durumlarda silah altına alındığı unutulmamalıdır. Diğer beş taburun sevkinin iptaliyle ilgili iradede, yola çıkmış olan diğer üç taburun da her ihtimale karşı bayram sonrasına kadar Yemen'de kalmalarının belirtilmiş olmasına rağmen, sonraki gelişmeler dolayısıyla bu mümkün olmamıştır. Önce Hudeyde, sonra Konfide'ye sevk edilen taburlar, rutin görevlerde kullanılmış olmalarına rağmen çok sayıda kayıp vermişlerdir. Askerlerin tam bir perişanlık içinde oldukları ve terhislerini bekledikleri sırada, tekrar Yemen tarafına sevk edileceklerini duymaları isyan etmelerine sebep olmuştur. Yemen'deki bu ilk redif isyanı, Yemen'deki sonraki asker isyanlarının da başlangıcı sayılabilir. Taburların terhisiyle ilgili iradenin, askerlerin gaspettikleri Yunan vapuruyla Süveyş'te buldukları sırada çıkmış olması, yani fiili duruma resmiyet kazandırılması dikkat çeken hususlardan bir diğeridir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cengiz Çakaloğlu

ATASE

Osmanlı Yunan Harbi (OYH)

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO)

İrade

İrade Askeri (İ. ASK)

İrade Dahiliye (İ. DH)

İrade Hususi (İ. HUS)

Dahiliye

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT)

Yıldız Evrakı

Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS)

Yıldız Resmi Maruzat Evrakı (Y. A. RES)

Yıldız Maruzat Defteri (Y. MRZ.d)

Yıldız Mütenevvi Evrak (Y. MTV)

Yıldız Perakende Askeri Maruzat Evrakı (Y. PRK. ASK)

Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı (Y. PRK. BŞK)

Yıldız Perakende Umum Vilayet Maruzat Evrakı (Y. PRK. UM)

Resmi Yayınlar

Düstûr, 1. Tertib, c. V, Ankara 1937.

Düstûr, 1. Tertib, c. VI, Ankara 1939.

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, 1312/50.

Sürelî Yayınlar

Ruznâme-i Ceride-i Havadis

Tercümân-ı Hakikat

Yazma

ALİ EMİRÎ; Yemen Hatıratı, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri TRH 653, nr. 355.

Basılı Eserler

ATIF PAŞA, 1326, Yemen Tarihi, II, İstanbul 1.

BİREN, Tevfik, 2006, II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, İstanbul.

ÇELİK, Mithat, 1999, XIX. Yüzyılın Sonu ve XX. Yüzyılın Başında Yemen, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ .

Cengiz Çakaloğlu

EHILOĞLU, Zeki, 1952, Yemende Türkler (Tarihimizin İbret Levhası), İstanbul.

ELHAC AHMED RAŞİD PAŞA, 1291, Tarih-i Yemen ve San'a, II, İstanbul.

GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA, 1996, Anılar Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli, İstanbul

HATİPOĞLU, Turgut, 2004, Yemen'in Osmanlı'dan Ayrılışı (Kopuşu), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

MEHMED MEMDUH (PAŞA), 1330, Miftah-ı Yemen, İstanbul.

(MEHMED) MEMDUH PAŞA, 1325, Yemen Islahatı ve Bazı Mütâlaât, İstanbul
RÜŞDÎ PAŞA, 1325, Yemen Hatırası, İstanbul.

SENİY, A., 1325, Yemen Yolunda (Gidiş), İstanbul.

SIRMA, İhsan Süreyya, 1994, Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyancıları, İstanbul.

STROTHMANN, R.; "Zeydîye", MEB., İA., XIII.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi ,1978, (1793-1908), III/5, Ankara.

TÜRKMEN, Zekeriya, 1996, "Mustafa Kemal Yemen'de; Seyyid İdris İsyancının Bastırılmasında Rolü ve Etkinliği", Askerî Tarih Bülteni, sayı: 40, 21 Şubat.

UMAR, Ömer Osman, 2003, "Yemen Hakkında Ferid Paşa'nın Lâyihası", Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi, I/2, Elazığ.

YAZICI, Nesim, 2006, "Yemen Basınının Başlangıcıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler", Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul.

ZİYA ŞAKİR, 1957, Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi, İstanbul.

Архитектура Самарканда в Эпоху Амира Темура

Rahmetullayev Ş. M.*
Abriyev R. B.**

Аннотация

В статье, на базе разнообразных источников рассмотрены основные аспекты развития зодчества и градостроительной политики в эпоху Амира Темура на примере г. Самарканда. Проанализированы процессы возведения величественных зданий и объектов городской инфраструктуры того периода. А также указаны основные направления деятельности правительства Республики Узбекистан по вопросам сохранения архитектуры периода Темура темуридов в годы независимости страны.

Ключевые слова : Амир Темура, Самарканд, Узбекистан, архитектурные памятники, реставрация

---

* Dr., Özbəkistan Cumhuriyeti, Tarih Enstitüsü, E-posta: juliboy2@gmail.com

** Dr., Semerkant Alişir Nevai Devlet Üniversitesi, Tarih Bölümü, E-posta: hknylm@hotmail.com

Emir Timur Dönemi Semerkant Mimarisi

Öz

Bu makalede, kaynaklara dayanarak Semerkant örneği üzerinde Emir Timur döneminde mimari ve kentsel gelişiminin ana unsurları araştırılmıştır. O dönemdeki görkemli binalar ve kentsel altyapının inşası süreçleri analiz edilmiştir. Ayrıca bağımsızlık dönemi koşullarında Özbek hükümetinin Timur döneminden kalma tarihi abidelerin korunması ve restore edilmesi yönündeki faaliyetleri de ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler : Semerkant, Özbekistan, mimari anıtlar, yenileme, Emir Timur

Амир Темура (Сахибкиран) – великий государственный деятель и полководец, сыгравший существенную роль в истории Средней, Южной и Западной Азии, а также Кавказа, Поволжья и Руси. Он был основателем самого могущественного государства своей эпохи, покровителем науки, культуры и духовности, великим создателем, внесшим бесценный вклад в развитие мировой цивилизации.

В 2016 году в Узбекистане и во всем мире широко отмечается 680-летие со дня рождения великого государственного деятеля и полководца Амира Темура. Жизнь и деятельность Амира Темура привлекают внимание исследователей, деятелей искусства и культуры за пределами Узбекистана. В более чем 50 странах мира ведут исследования ученые-темуроведы. О Сахибкиране издано более 900 работ на европейских, более тысячи – на восточных языках. В архивах и библиотеках Венеции, Испании, Франции, Великобритании хранятся письменные сведения о дипломатической переписке государственного деятеля и его преемников со многими странами мира. Значительный объем исторической информации несет в себе богатое архитектурное наследие эпохи Амира Темура и его ближайших наследников, охватывающее период второй половины XIV – первой половины XV века.

Как известно, процесс развития средневековой (исламской) архитектуры и градостроительства на территории Узбекистана с конца I тысячелетия н.э. до XX века можно условно разделить на три этапа¹.

Первый этап пришелся на вторую половину VIII – начало XIII вв.: архитектурная мысль вступает на путь новаторства и достижений на базе синтеза доисламского и исламского градостроительства и архитектуры.

Второй этап развития архитектуры пришелся на эпоху Амира Темура и Темуридов – XIV–XV вв. Его можно назвать периодом реанимации и бурного подъема архитектурно-строительной деятельности в условиях преодоления последствий монгольского нашествия.

Третий, характеризуется как инерционное развитие в XVI в. с последующим угасанием в XVII–XIX вв.

---

¹ Авторы выражают благодарность к.и.н., доц. М.И. Филанович, за консультацию во уточнении вопроса периодизации этапов развития архитектуры на территории Узбекистана.

Как выше сказано, отдельным этапом в развитии архитектуры являются XIV–XV вв., но внутри данного периода выделяется период правления великого полководца и государственного деятеля – Амира Темура. Он параллельно с военными походами и государственными делами, достаточно много внимания уделял вопросам развития науки и культуры. Можно утверждать, что он с особой страстью относился к архитектурной и градостроительной деятельности. Так во многих местных и зарубежных источниках (Шарафиддин Али Йазди, Руи Гонзалес де Клавихо)² отмечается, что по мере преодоления тяжелых последствий монгольского завоевания по инициативе Амира Темура начинается постепенное восстановление городов и селений, а с ним и подъем архитектурно-строительной деятельности.

Ведущий специалист в данной области Г. Пугаченкова, посвятившая одну из своих работ анализу архитектурных шедевров Центральной Азии конца XIV–XV вв. (отражавших достижения в развитии конструктивно-технических, композиционных, художественно-образных идей в зодчестве этой эпохи), в свою очередь разграничила развития архитектуры данного периода на три фазы. При этом, первостепенное значение она придала первой фазе, который пришелся на период правления Темура. Невзирая на то, что «здесь многое определяла имперская идея и прославление всемогущества ее миродержца), и что «ее выражением становится небывалая по силе экспрессивная монументальность зодчества – все самое большое, самое высокое, самое роскошное, самое раззолоченное», далее она утверждает, что «... громадность и пышность сами по себе еще не определяют величественного и прекрасного в архитектуре. Зодчие Тимура добиваются подлинной архитектурной монументальности величавой простотой объемов, контрастным противопоставлением форм, благородной гармонией цветочных покрытий, беспредельным разнообразием орнаментальных узоростроений»³.

Как писали узбекистанские исследователи – архитектура того времени, «...восприняв многое от предшествующего периода, восходит на новую ступень своего развития. Этому способствовало возрождение новых, порой грандиозных зданий, воссоединение в рамках единого государства творческих усилий зодчих из разных концов огромного региона, и, наконец, то, что называют «духом эпохи», несущей в себе те особые черты, которые побудили ряд исследователей говорить о темуридском ренессансе»⁴. Интенсивному развитию архитектуры и градостроительства способствовало возведение ее в ранг государственной политики.

Величие Амира Темура как создателя, градостроителя и архитектора особенно ярко выразилось в облике столицы Темуридской империи. Геополитическое и геоисторическое

² Шараф ад-Дин Али Язидий. Зафарнома. / О. Бўриев таржимаси. Т., 1994.; Руи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406 гг.) / Пер. со старо испанского, предисл. и коммент. И.С. Мироковой. М., 1990.

³ Пугаченкова Г. Зодчество Центральной Азии. XV век. Ведущие тенденции и черты. Т., 1976. С. 102.

⁴ Ахмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темура (жизнь и общественно-политическая деятельность). Ташкент, 1999. С. 155.

расположение Самарканда, в частности, в древности являвшимся политическим центром Мавераннахра, также имеющий благоприятные климатические условия, с богатыми на полезные ископаемые недрами близ лежащих территорий, был всесторонне продуманно выбран политико-экономическим и культурно-духовным центром нового государства.

Главными элементами городской планировки столицы Темуридской империи были цитадель «Кала», площадью до 34 га, с системой водоотвода и канализации. В ней располагались казнохранилище, оружейные мастерские, монетный двор, тюрьма, два дворца – Кук-Сарай и Бустан-Сарай⁵. Дворец был четырехэтажным, своим названием, он, видимо, обязан обилию синих изразцовых облицовок («кук» – синий). В нем располагался тронный камень – Кукташ. Из многих памятников, некогда заполнявших калу, сохранился один лишь этот Кукташ (ныне он находится около мавзолея)⁶.

Укрепленная территория города – хисар, стены которого: по-видимому, в основном сооружались на валах стен рабада домонгольского Самарканда, затем тянулись пригородные кварталы – махалля, а дальше – сельская округа – туманы. Возведение оборонительных стен хисара было предпринято Темуром в 1370-е годы. От них ничего не сохранилось, и лишь некоторое представление об их внешнем облике дают миниатюры XIV столетия⁷.

Создание стабильного государства придало новый толчок духовно-культурному возрождению и развитию. Известно, например, как много усилий приложил Темур для того, чтобы поднять идеологическую значимость святыни Кусам ибн Аббаса. Паломничество к этому мазару стало приравниваться к хаджу. В результате, уникальный архитектурный ансамбль мавзолеев Шахи-Зинда на южном склоне Афрасиаба, складывавшийся с XI–XII веков вокруг мавзолея, якобы погребенного здесь Кусам ибн Аббаса в период правления Амира Темура разросся и заново переоформился. В верхнем участке коридора, протянувшегося на юг от мазара Кусам ибн Аббаса до гребня древней стены, последовательно возникает группа мавзолеев эмиров – сподвижников Тимура и цариц его гарема. Они примерно одинаковы по размерам и сооружаются с соблюдением красных линий сбегавшей вниз главной дорожки и осевой связи порталов противоположных усыпальниц.

Здесь представлены все архитектурные школы Мавераннахра, вплоть до конца XVIII века. Всего на территории ансамбля Шахи-Зинда, расположено 44 объекта, признанные на основе научных исследований объектами культурного наследия. 20 из памятников ансамбля – представляют наибольший интерес, как в историческом, так и в архитектурно-

⁵ Бурякова Э.Ю. К планировке и фортификации Самаркандской цитадели XIV–XV вв. / Градостроительство и архитектура. Т., 1989. С. 115-117.

⁶ История Самарканда. Т. I. / Отв. ред. И. Муминов. Т., 1969. С. 238.

⁷ См.: Амир Темур в мировой истории / Авторский коллектив. Париж, 1996. С. 123-124.

художественном отношении⁸. Атрибуция многих из них остается в современной науке дискуссионной.

В целом, при Тимуридах и в дальнейшем при Шейбанидах строительство культовых учреждений становится самым богоугодным делом. «Садом угодников» называли прежде Самарканд за многочисленные «святые места». Именно таким – единым, вечным райским садом решил сделать Тимур некрополь Шахи Зинда⁹.

Еще одним величественным зданием той эпохи является монументальный мавзолей, известный под наименованием Гур-Эмир, который Темур начал строить в честь погибшего царевича Мухаммад-Султана, внезапно скончавшегося в Малоазиатском походе. «В мавзолее Гур-Эмира господствовало простота сильных архитектурных форм, лаконизм орнаментальных мотивов. Восьмигранная призма основания с крупным диагонально развертывающимся геометрическим узором, цилиндрический барабан с огромными буквами коранической надписи, массивный рубчатый купол – такова композиция Гур-Эмира. С лаконизмом внешних архитектурных средств контрастирует расточительная роскошь архитектурного убранства в интерьере мавзолея: высокая ониксовая панель, некогда покрытая росписью золотом по яркосинему фону; стены, словно затканые парчой златофоиных узоров; паруса и чаша купола с небольшими рельефными картушами из папье-маше и тончайшими стилизованно-растительными орнаментами, в которых преобладают золотой, синий и голубой цвета»¹⁰.

Не менее величественный архитектурный ансамбль мечеть «Бибиханум» был создан за короткий исторический срок (1399-1405 гг.). Известно, что в общественно-идеологической жизни тимуридской державы огромную роль играли мечети – от громадных пятничных «джами» и до малых внутриквартальных («гузарных») мечетей. В Самарканде существовала уже джами-мечеть, но как писал историк того времени – Шарафаддин Али Йазди, по возвращении в 1399 г. сам Тимур присутствовал при заложении фундамента и рьяно следил за быстротой и качеством работ¹¹.

Грандиозность здания (Темур хотел, чтобы мечеть своими масштабами превзошла все знаменитые мечети мусульманского мира, в частности поразившую его мечеть в Дели) определила смелость инженерно-конструктивных решений, причем зодчие наспех многое меняли в ходе строительства. Мощные четырехметровые фундаменты, кирпичные массивы в кладках устоев – все это призвано было погашать те деформации, которые могли возникнуть в результате просадок грунта или воздействия столь частых в Самарканде сейсмических толчков. И все же техническая задача была решена лишь

⁸ Текущий архив Главного научно-производственного управления по охране и использованию объектов культурного наследия Министерства по делам культуры и спорта Узбекистана. (Далее ТА ГНПУОИОКН МДКСУ). “Шохи-Зинда” мажмуасидаги кириш биноти маданият мерос объекти кадастр иши. Самарканд, 2011. 5-бет.

⁹ Ртвеладзе Л., Ртвеладзе Э. Мусульманские святыни Узбекистана. Т., 1996. С. 42.

¹⁰ История Самарканда. Т. I. / Отв. ред. И.Муминов. Т. 1969. С. 243.

¹¹ Шараф ад-Дин Али Яздий. Зафарнома. / О. Бўриев таржимаси. Т., 1994. 49-50 бетлар.

частично: чрезмерная стройность главных зданий обусловила их сильное раскачивание при землетрясениях, система же арочно-купольных галерей на стройных мраморных колоннах в сейсмическом отношении вообще оказалась несостоятельной. Уже в первые годы постройки современниками засвидетельствовано разрушение перекрытий. Все же сохранившиеся руины и обнаруженные при раскопках остатки стен, колонн, декора позволяют судить о первоначальном облике соборной мечети темуридского Самарканда¹².

Отмечая помпезность в градостроительстве, многие исследователи упускают из вида важную деталь, одной из приоритетных направлений в архитектурной и градостроительной политике Темура занимал вопрос социально-инфраструктурного характера. Несмотря на то, что строения жилищного и общественного характера того периода в большинстве не дошли до наших дней, но это не умаляет достоинство данной политики и практики. Так, в своих «Уложениях» Амир Темура писал: «Я приказывал расчищать засоренные арыки, исправлять и строить мосты на реках и воздвигать караван-сарай на расстоянии одного дня пути... В каждом городе я приказал построить мечеть, общественную школу, монастырь, богадельню для бедных и убогих и больницу... Я требовал, чтобы в городах строились также здания городской думы и судебной палаты...»¹³.

Социально-экономическая политика Амира Темура ярко проявилась в создании условий для развития предпринимательства и торговли. Выступая в качестве покровителя торговли и ремесла он особое значение придавал развитию рыночной инфраструктуры (в средневековом понимании), как важное условие благополучия и самодостаточности населения. Изобилие базаров, лавок, мастерских, которые тянулись сплошной линией не только вдоль главных магистралей, но и второстепенных улочек в виде сотни мелких лавчонок и десятки крупных торговых зданий типа пассажей – «тимов» и сводчато-купольных сооружений над перекрестком встречных улиц – «таков» и «чарсу»; а также больших и малых караван-сараяв для прибывавших из дальних стран продавцов и привозимых ими товаров; многочисленных мест общественного питания (ошхоны и чайханы); небольшие культовые сооружения – гузарные мечети для отправления каждодневных намазов и пр. подтверждают вышесказанное.

В целом, за короткий исторический период Самарканд превратился в один из политических центров Евразийского континента, в город международной торговли и высоко развитого ремесла. Говоря современным языком он превратился в крупный логистический центр на Великом шелковом пути.

Мечети, медресе, мавзолеи и другие монументальные здания, сохранившиеся до наших дней, дают полное представление об инженерных, конструктивно-планировочных

¹² Ахмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темура (жизнь и общественно-политическая деятельность) Т., 1999. С. 163.; Пугаченкова Г.А. Архитектурные руины – реставрация или консервация? // Архитектура и строительство Узбекистана. 1995. №12. С. 37.; Абриев Р.Б. Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тарихий-мемориал обидаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлари (Зарафшон воҳаси мисолида). Т., 2015. 35 б.

¹³ Уложение Тимура: Исторические записки. Ташкент, 1992. С.56.

и декоративных особенностях строительства и архитектуры эпохи Амира Темура и Темуридов. Вековые достижения прошлого обогатились новыми приемами и совершенной системой. Формировался своеобразный многогранный архитектурный стиль, получивший при Улугбеке свою классическую завершенность. Искусные зодчие, каменщики и мастера декоративной отделки обогатили города Мавераннахра множеством величественных, богато оформленных архитектурных ансамблей. В их творчестве воплотились идеи и дух того времени.

По мнению исследователей истории среднеазиатского искусства, в конце XIV – начале XV в. в Мавераннахре, в частности в Самарканде, возникло новое синтезированное искусство на основе развития оригинальной самобытной культуры Мавераннахра, воплотившей в себе лучшие достижения художественной мысли народов Среднего и Ближнего Востока¹⁴.

Приходится констатировать, к сожалению, лишь малая доля созданных при Тимуре сооружений сохранилась до наших дней, многие дошли лишь в руинах, но и в этих остатках запечатлено величие эпохи, ее замыслов и свершений.

С приобретением независимости Республики Узбекистан начался качественно новый этап сохранения, реставрации и реконструкции архитектурно-монументального наследия Узбекистана. В условиях суверенного развития сохранение материального и духовного культурного наследия народов Узбекистана была возведена в ранг государственной политики. Учитывая это, Президент Узбекистана И.А. Каримов отмечал, что «сохранение и реставрация уникальных исторических памятников, созданных узбекским народом и являющихся национальным достоянием, составляет важную часть нашей духовной программы. Это национальное богатство досталось в наследство от наших предков. Значит, мы также должны беречь его как зеницу ока и передать грядущим поколениям»¹⁵.

Долгие годы одной из проблем в реставрации памятников архитектуры являлось создание строительных и облицовочных материалов подобных древним образцам. Благодаря усилиям специалистов и народных мастеров вопрос был решен и достигнут важный рубеж в возрождении памятников. От простой консервации, с закреплением облицовки алебастровым раствором, перешли к восстановлению мозаики, майолики, резной мозаики. Не менее важным фактором следует отметить внедрение методов инженерного укрепления памятников архитектуры, применение современных строительных материалов.

Учитывая важность памятников истории и культуры правительство Республики значительно увеличило выделение средств на их охрану и использование и дало возможность активизировать свою деятельность. В результате, в республике произведена перерегистрация всех недвижимых памятников, составлен новый список памятников

¹⁴ История Самарканда. Т. I. / Отв. ред. И.Муминов. Т. 1969. С. 166.

¹⁵ Каримов И.А. Родина священна для каждого. Т. 3. Т., 1996. С. 34.

взятых на Государственную охрану. Во всех регионах республики работают государственные инспекции осуществляющие контроль за техническим состоянием памятников архитектуры, правильностью их эксплуатации и производством реставрационно-консервационных работ. География реставрационных работ охватила почти все регионы Узбекистана. От реставрации отдельных памятников перешли к восстановлению целых архитектурных ансамблей и исторически сложившихся центров древних городов.

Благодаря этим мероприятиям сохранены и стали объектами туристического показа памятники ансамбля Регистан, некрополя Шахи-Зинда, архитектурный комплекс Биби-ханым, ансамбль мавзолеев Гур-Эмир, комплекс Рухабат, а также ансамбли Дорус-Саодат, Дорус-тиловат и знаменитый дворец Тимура Ак Сарай в Шахрисябзе.

Заклучение

В заклучении необходимо отметить, в истории многовекового развития исламской архитектуры и градостроительства, как на территории Узбекистана, так и на Центральноазиатском пространстве отдельным этапом выделяется период правления Амира Темура. Он ознаменовал новый этап в зодчестве Среднего Востока, задавший тон последующего его развития. Роль «сияющей точкой мира» созданного Темуром выполнил город Самарканд – являясь в то же время, как бы субстратом веками формировавшихся традиций и вновь нарождающихся тенденций. Именно поэтому градостроительная культура, зодчество этой эпохи не случайно выдвинута научными экспертами ЮНЕСКО в ряд ведущих проблем по изучению цивилизаций Центральной Азии, где приоритетное значение имеет вопрос сохранения культурного наследия.

Источники

КАРИМОВ И.А. 1996, Родина священна для каждого. Сочинения. Т. 3. -Т.,. С. 34.

АБРИЕВ Р.Б., 2015, Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тарихий-меъморий обидаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш жараёнлари (Зарафшон воҳаси мисолида). -Т.,.

Амир Темура в мировой истории / Авторский коллектив, 1996, Париж.

АХМЕДОВ Б.А., 1999, Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темура (жизнь и общественно-политическая деятельность). –Ташкен.

БУРЯКОВА Э.Ю., 1989, К планировке и фортификации Самаркандской цитадели XIV–XV вв. / Градостроительство и архитектура. -Т.

ИСТОРИЯ Самарканды. 1969, Т. I. / Отв. ред. И.Муминов. -Т.

Клавихо, Руи Гонсалес де. ,1990, Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406 гг.) / Пер. со старо испанского, предисл. и коммент. И.С. Мироковой. -М.

ПУГАЧЕНКОВА Г. ,1976, Зодчество Центральной Азии. XV век. Ведущие тенденции и черты. -Т.

ПУГАЧЕНКОВА Г.А. ,1995, Архитектурные руины – реставрация или консервация? // Архитектура и строительство Узбекистана.. №12.

РТВЕЛАДЗЕ Л., 1996, Ртвеладзе Э. Мусульманские святыни Узбекистана. -Т., Уложение Тимура: 1992, Исторические записки. Ташкент.

ЯЗДИЙ, Шараф ад-Дин Али. ,1994, Зафарнома. / О. Бўриев таржимаси. -Т.

ТЕКУЩИЙ АРХИВ Главного научно-производственного управления по охране и использованию объектов культурного наследия Министерства по делам культуры и

спорта Узбекистана, 2011, (Далее ТА ГНПУОИОКН МДКСУ). “Шохи-Зинда”
мажмуасидаги кириш биноси маданий мерос объекти кадастр иши. Самарқанд, 5-бет.